МИРАНДА ВИКЪРС

МЕЖДУ СЪРБИ И АЛБАНЦИ

ИСТОРИЯ НА КОСОВО

ИЗДАТЕЛСКА КЪЩА „ПЕТЪР БЕРОН“

Миранда Викърс

МЕЖДУ СЪРБИ И АЛБАНЦИ

История на Косово

Превод от английски език Иванка Томова

Издателска къща „Петър Берон“
София, 2000

ФОНДАЦИЯ
ОТВОРЕНО
ОБЩЕСТВО
СОФИЯ

Книгата е издадена с любезното съдействие и подкрепата на Фондация „Отворено общество“.

Between Serb and Albanian
A History of Kosovo
© 1998 by Miranda Vickers
All rights reserved.

Миранда Викърс
МЕЖДУ СЪРБИ И АЛБАНЦИ
История на Косово

Английска, първо издание
Превод Иванка Томова
Редактор Любка Камарашева-Черногорова
Художник на корицата Богдан Мавродинов
Компютърен дизайн „Йоана – А“, София

Печатни коли 21,5
Формат 60 x 90/16

Издателска къща „Петър Берон“, София
пл. Славейков 11, 3. етаж, отдел „Маркетинг“, тел. 988–47–84
Печатница „Петекстон“ ООД, София

© Иванка Томова, превод, 2000.
© Богдан Мавродинов, художник на корицата, 2000.
ISBN 954–402–056–х

На Аркле

„Косово е една равнина, където сърбите, превили гръб, орат земята, албанците леят пот в мините под земята, турците (повечето от тях изнемощели и отдадени на спомени за минала слава) отглеждат мак и пипер, а циганите изпълват въздуха със звуците на живота.“

(А. Н. Драгнич и С.Тодорович, *Сага за Косово*, Източноевропейски монографии, Ню Йорк, 1984, с. 5)

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 7

Глава 1
Династията Неманичи и нахлуването на османските турци 15
Косово, център на държавата на Неманичите 20
Империята на Стефан Душан 23
Нахлуването на османските турци 25
Битката при Косово поле 26
Покоряването на Косово от османските турци 30

Глава 2
Големите сръбски миграции и укрепването на османската власт 36
Религиозно разделение в Косово 39
Движение на християнското население 41
Натискът върху мюсюлманското население 46
Призрен 49
Отслабване на империите 52

Глава 3
Косово и упадъкът на Османската империя 57
Призренската лига и албанският национализъм 57
Културно развитие 71

Глава 4
Младотурците и Балканските войни 77
Косовари и младотурци 77
Разочарование от младотурците и създаване на Балканския съюз 84
Първата балканска война 91
Конференцията на посланиците 95
Втората балканска война 97

Глава 5
Войната 1914–1918 101
Войната и новите разместванията на Балканите 102
Голямото сръбско отстъпление 104
Кралството на сърби, хървати и словенци 110
Качакското движение 114

Глава 6
Колонизационната програма 118
Диктатурата на Александър 119
Начало на колонизирането на Косово 120
Други социални промени 124
Комунистическата партия 128
Втората колонизационна програма 131

Глава 7
Втората световна война 136
Партизанската война и Косово 138
Споразумението от Мукай 145
Втората Призренска лига 148
Буянската конференция 149
Последните етапи на войната 155
Албанското въстание 158

Глава 8
Косово и нова социалистическа Югославия 159
Конституцията от 1946 г. 161
Разривът с Москва 163
Социално и икономическо развитие; връзки с Албания 166
Конституцията от 1963 г. 175
Отстраняването на Александър Ранкович 177

Глава 9
Албанската идея за самоутвърждаване набира сили 184
Нарастване на населението, икономическо развитие и иредентизъм 185
Конституцията от 1974 г. 193
Косоварите се наслаждават на чувството си за свобода 197
Исканията за косоварска република се засилват 203

Глава 10
Косово се проваля в невъзможната си задача да бъде мост на сътрудничество 210
Албанските бунтове 213
Югославско-албанските отношения; косоварският иредентизъм 218
Сръбската реакция и втвърдяването на позициите 230

Глава 11
„Идемо на Косову“ 235
Косовските сърби се залавят за неблагодарна работа 238
Слободан Милошевич 244
Миньорският протест 248
Сръбските конституционни поправки 252

Глава 12
Сърбите си възвръщат републиката 259
Сръбската програма за Косово 261
Автономията на Косово е отменена 263
Социални промени при „извънредното“ управление 264
Сръбско-хърватският конфликт засилва напрежението в Косово 268
Рухването на комунизма в Албания 272
Косоварите консолидират своята паралелна държава 277

Глава 13
Нито мир, нито война 283
Ибрахим Ругова, безвластният лидер 283
Въпросът за албанското обединение 287
Емиграция на косовските албанци 290
Влошаване на социално-икономическото положение 291
Поява на албански съпротивителни групи 296
Разногласията в косоварските редици се задълбочават 299

Глава 14
„Всичко започва от Косово и всичко ще свърши с Косово“ 307
Апартейд в Косово 307
Армията за освобождение на Косово излиза на сцената 310
Реакцията на косовските сърби след влошаването на ситуацията 315
Критиките към Демократичния съюз на Косово се увеличават 319
Споразумението за образованието 323
Косоварите наблюдават вълненията в Албания 326
Едно погребение 331

Литература 333

Приложения 338

Показалец 341

ПРЕДГОВОР

Признатата от международната общественост нова политическа карта, очертала се в бивша Югославия, оставя дълбоко неудовлетворена голяма част от жителите на региона, но най-силно разочаровано е албанското населението на Косово. Разпадането на Югославия през 1991 г. съвпада с рухването на комунизма в Албания. Тези две събития поставят на дневен ред албанския национален въпрос и въпроса за обединението на албанското население на бивша Югославия. Това от своя страна може да има драматични последици за други райони на Югоизточна Европа със смесено етническо население.

Повечето албанци, независимо дали живеят в Албания, или в бивша Югославия, смятат, че рано или късно албанците непременно ще се обединят в една държава. Преди обаче желанието да се превърне в реалност, сърби, македонци, черногорци и евентуално гърци ще трябва да се споразумеят отново за своите граници с Албания. Това може да стане причина за катастрофален конфликт на Балканите. Тъи като нито сръбските, нито албанските лидери в Косово няма да приемат провинцията да се върне към автономията, предоставена от Конституцията от 1974 г., възможни са само две алтернативи: независимост, гарантирана от международните сили, или кървава баня.[1]

И за сърби, и за албанци името Косово се е превърнало в синоним на „страданието и несправедливостта“, на които са подложени сръбският и албанският народ през тяхната бурна история. Но в Косово отношенията между тези два народа не винаги са приемали формата на конфронтация. Новата балканска история е низ от битки и войни, подстрекавани и разпалвани от външни сили и от местни заинтересовани кръгове, които умишлено злоупотребяват с национализма и с отявления шовинизъм. Различията в езика, религията и обичаите се преувеличават. Жертвите на този процес неизменно са балканските народи, славяни или гърци, албанци или турци. Етническите и културните различия съществуват и не могат да бъдат отречени, но има нещо друго, което сближава тези наро-

[1] *Kosovo: Oppression of Ethnic Albanians*, Minority Rights Group, London, 1992, p. 5.

ди: общата култура, онова, което е заложено първо от византийското, а по-късно и от османското управление. Още по-дълбоко залегнали обаче са робството, гнетът и страданието, на които са били подложени всички тези народи.[2]

Според сръбския историк Предраг Симич Косово е „район, който придава възвишеност на националната идентичност на сръбския народ, каквато роля има например Йерусалим за еврейския народ."[3] Емоционалната привързаност към региона е породена от Битката на Косово поле през 1389 г., когато Сърбия се изправя за последен път срещу настъпващите османски войски. Поражението, което сърбите претърпяват на Косово поле, оставя толкова дълбок и неизличим спомен, несравним с никое друго събитие от тяхната история, че те сякаш приемат, че са призвани да отмъстят за това поражение. Така Косово се превръща в люлка на сръбския народ. Както пишат Драгнич и Тодорович, „Косово означава различни неща за сърбите, но на всички тях то им е в кръвта – те са родени с него."[4] Двамата автори обаче правилно отбелязват и следното:

> „В миналото, докато косовските албанци не засягат сърбите и не посягат на техните светини (в някои случаи албанците дори ги пазят и охраняват), всички се придържат към принципа „живей и остави другите да живеят" и многоетническият състав на Косово не тревожи никого. На Балканите етническите различия са факт от всекидневието, етническата ревност – начин на живот, вицовете на етническа тема – солта на живота, а етническите конфликти – проклятието на съдбата. И всичко това е част от живота на Балканите."[5]

Макар че напрежението, наблюдавано в Косово днес, е предизвикано от конфликта между албанското население, което представлява мнозинство, и сръбските власти, главната цел на тази книга е да покаже как това напрежение е внесено отвън, а не произлиза от жителите на Косово.

Албанските и сръбските учени, повечето от които изповядват националистични идеи, излагат напълно противоположни теории за етническото развитие на Косово. Тези теории играят важна роля в

[2]A. Pipa and S. Repishti, *Studies on Kosova*, New York, 1994, p. 250.

[3]P. Simic, *The Kosovo and Metohija Problem and Regional Security in the Balkans*, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 1995. p. 1.

[4]A. N. Dragnitch and S. Todorovich, *The Saga of Kosovo*, East European Monographs, New York, 1984, p. 4.

[5]Dragnitch and Todorovich, *The Saga of Kosovo*, p. 180.

развоя на сегашната криза. Сърбите са убедени, че през 6. и 7. век, когато пристигат в Косово, районът не е населен, и че албанците отиват там едва през 15. век заедно с нахлуващите турци, а също и по-късно през 17. век, когато много сърби напускат Косово. Албанците обаче са убедени, че като потомци на илирите те са първите заселници в Косово. Провинцията според тях е люлка на албанското национално движение, родено през 1878 г., и средище на албанския национализъм. Албанците смятат, че претенциите им към Косово имат много по-голямо историческо основание, тъй като техните предшественици илирите са населявали региона в продължение на няколко века преди пристигането на славяните.

Албанските претенции към Косово се основават и на демографски принцип, тъй като албанците съставляват повече от 90% от цялото население. Претенциите на сърбите са изградени на чисто историческа и емоционална основа. Косовският пейзаж е осеян със сръбски църкви и манастири, които се приемат като живо доказателство за съществуването на средновековна сръбска държава. Сърбите не могат да се откажат от Косово, защото това би означавало да се откажат от своето национално и духовно наследство. Макар че за някои външни наблюдатели тези аргументи нямат особено голяма връзка с политическите аргументи, които се изтъкват днес, и двете страни продължават да им отдават голямо значение, тъй като именно те дават основание и на сърби, и на албанци да гледат на Косово като на люлка на своята национална и културна идентичност. Това, разбира се, разпалва косовската криза днес.

След разпадането на Османската империя и след края на Първата световна война близо половин милион албанци се озовават насилствено и против волята си в границите на новосъздаденото Кралство на сърби, хървати и словенци (наречено по-късно Югославия). От създаването на тази държава сръбско-албанските отношения в Косово преминават през няколко етапа. През цялата първа фаза от 1918 до 1941 г. малцинствените права на албанците не са изрично гарантирани и те живеят под сръбско управление. Политическото устройство на Косово преди Втората световна война прилича на вътрешна колониална система, където мнозинството от населението – албански селяни и занаятчии – е управлявано от представители на сръбската интелигенция. През Втората световна война голяма част от територията на Косово преминава към Албания, която е под италианско управление. По този начин ролите се сменят – сър-

бите и черногорците се озовават в уязвима и подчинена позиция, а много албанци открито сътрудничат на германските окупатори и на италианското управление, за да бъде смазана съпротивата, оказвана предимно от славянското население. Третата фаза – от 1945 до 1966 г. – е период на колебания в отношенията между сърби и албанци – от въоръжен конфликт до опити за политическо решение на спорове, включително административни ограничения на правата на албанците и дори упражняване на насилие.

След войната Комунистическата партия в Косово се намира изцяло под сръбски контрол; албанците, които членуват в нея, са само 0,16%, а албанските „интелектуалци" представляват набързо изучили се начални и гимназиални учители. Това положение продължава до средата на 70-те години на 20. век, когато постепенно се оформя съвременният албански елит. Той измества традиционния елит на старейшините на големите феодални родове, натрупали богатства, докато са били на служба в османската администрация. Четвъртата фаза, обхващаща времето от 1967 до 1981 г., или периода след срещата на остров Бриони, е характерна с признаването на малцинствените права на албанците.[6] По това време официалната власт насърчава албанското население на Косово да отстоява националната си независимост. След приемането на спорната конституция от 1974 г. тези настроения на албанците прерастват в мощно национално движение. Техният стремеж към самоутвърждаване води до отчуждаване на сръбското и черногорското население на региона.

Петата фаза – от 1981 до 1992 г. – бележи разпадането на федерална Югославия и разгръщането на всички национални движения, което води до открити конфликти и гражданска война на територията на бившата федерация. Кризата в Косово се задълбочава, когато Сърбия налага отново своето управление в провинцията. В отговор на това албанците обявяват намерението си да създадат независима република Косово.[7] Във всички сфери на живота в Косово съществуват два паралелни свята – единият е светът, който се крепи на законите, наложени от правителството, а другият е светът, в който животът е организиран, без да се зачитат тези закони. Нетолерантността и откритата враждебност между тези два свята, както

[6]D. Janjic, *Conflict or Dialogue: Serbian-Albanian Relations and Integration of the Balkans*, Subotica, 1994, p. 140.

[7]Janjic, *Conflict or Dialogue*, p. 132.

и потенциалната възможност за открит конфликт, непрекъснато се засилват.

Географска характеристика на Косово

Името Косово има турско-албански произход и с него се обозначава Косовският вилает, който преди Балканската война от 1912 г. обхваща територията Санджак, Горно Полимле, Косово и Метохия, както и северната част на Македония до Велес и източната част на Македония до река Брегалница. Площта на днешно Косово е 10 887 кв.км, което е 12,3% от площта на Сърбия. Регионът се състои от две отделни географски единици. Първата е Косово – долина между Прищина и Дреница, дълга около 4 км и широка около 14 км. Тя е гъсто населена, богата на селскостопански и минерални ресурси, с добре развита мрежа от транспортни връзки за тази част на Балканите. Другата е територията, известна на сърбите като Метохия (през Средните векове с думата „метох" се обозначават манастирски имоти), която албанците причисляват към една по-голяма област, наречена Дукагин. Тя е дълга около 80 км и широка около 40 км и в сравнение с Косово е предимно земеделска област.[8] Сърбите наричат целия регион Косово–Метохия или „Космет". За целите на тази книга се използва името Косово (освен в контекст, който изрично се отнася до Сърбия), а албанци са наречени хората, които се определят като етнически албанци и живеят в региона на Косово и в други области на бивша Югославия.

Косово е особено богато на минерални залежи – там се намират 50% от всички залежи на никел в бивша Югославия, 48% от залежите на олово и цинк, 47% – магнезий, 36% – лигнит и 32,4% – каолин. Районът е богат също и на кварц, азбест, варовик, мрамор, хром и боксит. Освен подземните богатства Косово има разнообразна флора и фауна – големи горски площи с кестенови, дъбови и брезови дървета, обитавани от рисове, кафяви мечки и диви свине.[9]

Но тъй като винаги е бил и продължава да бъде пренаселен, регионът е един от най-бедните на Балканите. Голямото демографско превъзходство на албанците в Косово в сравнение със сърбите е сериозна причина за омразата между двата народа през последни-

[8]Simic, *The Kosovo and Metohija* Problem, p. 1.

[9]Pipa and Repishti, *Studies on Kosova*, p. 126.

те два века. Албанците съставляват около 90% от населението на Косово. Според данните от 1981 г. албанското население в Югославия възлиза на почти половината от цялата албанска нация, което го превръща в най-голямата народност в света, управлявана от друга народност. Албанците са най-слабо интегрираната националност в бивша Югославия и заемат най-ниското социално-икономическо стъпало в най-бедния и най-слабо развит регион на Югославия. През 1991 г. те наброяват 1 954 747 души (20,5% от цялото население в Сърбия) и имат най-високата за страната и за Европа раждаемост. През 1991 г. в провинцията живеят 170 000 сърби и черногорци, които представляват само 9% от косовското население. Преброяването на населението през 1991 г., основано на статистически прогнози поради това, че мнозинството албанци го бойкотират, сочи, че в Сърбия има 1 686 661 албанци. Според официални югославски прогнози през 2001 г. етническото албанско население в Косово ще се увеличи до близо 2 600 000 души. Това ще има сериозни последици за всички обединителни процеси и за общата стабилност на региона, тъй като сръбското, българското, македонското и гръцкото население намаляват и застаряват (за повече информация вижте таблиците в Приложението).

Според мнозина албанци и някои сърби въпросът за историческата принадлежност на Косово е само претекст за етническото напрежение. Истинският проблем е в това, че стратегическото положение на провинцията е толкова важно, че Сърбия не може лесно да се откаже от нея или да ѝ предостави някаква форма на истинска автономия. Косово граничи с Македония, която, макар да е призната от Съюзна република Югославия, до неотдавна се обявяваше открито срещу провинцията, предявявайки претенции към „наследството на бивша Югославия". Но най-важният факт е, че Косово граничи с Република Албания, която във военно отношение е на страната на Турция срещу Сърбия, и че планините, разделящи равнините на Косово от Албания и Македония, са единствената естествена защита в случай на конфликт между тези страни. Поради тези геополитически и военни причини за Сърбия е изключително трудно да се откаже от Косово.[10]

Исторически албанският народ е разделен от географски бариери на две отделни групи, които говорят на различни диалекти и имат различно социално устройство. Гегите, сред които са и албанците от Косово, населяват планинските райони на север от река Шкумбини. До 1945 г. гегите живеят в племенни общности, които се основават на малка, силно сплотена родова система, свързваща многобройни изолирани домакинства. Тоските населяват низините и равнините на юг от река Шкумбини и по времето на османското нахлуване те не са организирани в племена, а живеят в села като безимотни селяни. През 70-те години на 20. век правителството на Тирана си поставя задачата да наложи официален албански език, който до голяма степен се основава на южния диалект на тоските.

Гегите в Косово (и в Северна Албания) са предимно мюсюлмани сунити и около 10% католици. Славянското население в по-голямата си част изповядва сръбската православна религия. Докато в Югославия се сменят националистически режими, някои албанци се „сърбизират" и приемат православната вяра, а много етнически сърби и черногорци се „ислямизират" или „албанизират". Ето защо религиозните различия и лишаването от социални права са тясно свързани с етно-политическите конфликти в Косовския регион и постоянно противопоставят целите и интересите на славянските и албанските общности в региона.

[10] A. l'Abate, Kosovo: A War not Fought, Dipartimento di Studi Sociali, Universita degli Studi di Firenze, 1996, p. 6.

Благодарности

Искам да благодаря на всички онези сърби и албанци в Косово, които още от първото ми посещение в провинцията през 1985 г. се съгласиха да споделят с мен своите преживявания и знания за миналото и настоящето на региона и ми помогнаха да опозная непознатата за чужденците област на Европа. За оказаната ми помощ съм признателна на: Габриел Патрос, Джеймс Петифър, Боб Чърчър, Душан Янич, Махмуд Бакали, Илаз Рамайли и на Мери Моатс за разрешението да използвам непубликувания ѝ ръкопис. Благодарна съм и на Майкъл Дуайър, който издаде книгата, както и на Кристофър Хърст, който я редактира. И накрая, изказвам благодарност за финансовата помощ, която получих от Дружеството на писателите.

Лондон, януари 1998 г. *Миранда Викърс*

Издателска къща „Петър Берон“ предлага на българските читатели книгата „Между сърби и албанци. История на Косово“, която дава възможност да се разберат и осмислят историческите, социалните и културните аспекти на етническите и религиозните вражди в Косово, както и последиците от тези драматични конфликти за политическата ситуация в Югоизточна Европа.

Авторката Миранда Викърс представя балансирано позициите и на сърби, и на албанци, чиито мечти за живот в мир и спокойствие са реално застрашени от пробуждането на национализма и завръщането на войните на Балканите.

От българския издател

1

ДИНАСТИЯТА НЕМАНИЧИ И НАХЛУВАНЕТО НА ОСМАНСКИТЕ ТУРЦИ

„Земното царство е кратко, небесното – вечно.“
(Крал Лазар в навечерието на битката на Косово, 1389)

След Втората световна война, но особено след масовите бунтове, които избухват в Косово през 1981 г., сръбските археолози работят усилено, за да опровергаят теорията за илирийския етнически произход на албанците. Така в разгорещените спорове за статута на Косово е включена и праисторията. Към старото твърдение на албанците, че произхождат от древните илири, се прибавят и аргументи, че Косово и Метохия са части от древната илирийска родина, които сега, разбира се, трябва да се свържат със съвременна Албания.[1] Народите, които гърците и римляните наричали илири, заемали обширна територия, граничеща с Адриатическо море от Епир на юг и Македония на югоизток до Истрия на север. Албанците, разбира се, твърдят, че са потомци на илирите и коренни жители на Косово. Албанският език, който е от групата на индоевропейските езици, има характерна лексика, морфология и фонетични правила, изучавани от много филолози, някои от които убедено поддържат становището, че албанският език произхожда от древния илирийски.[2]

Продължаващите политически сблъсъци между албанци и сърби водят до засилен интерес към живота и културата на илирите. Взаимната антипатия на сърби, българи, гърци и албанци, която е в основата на споровете за етническите връзки между древните народи в Югоизточна Европа, не е нещо ново, но въпросът за Косово, поставен за първи път на Берлинския конгрес през 1878 г., никога не е бил толкова сериозен, колкото през 80-те години на 20. век.[3] Теорията за илирийския произход, поддържана от албанците, се позовава на прякото родство с илирите, обособени като народ през бронзовата епоха, и на една географска област, която включва съвре-

[1] John Wilkes, *The Illyrians*, Blackwell, Oxford, 1992, p. 27.
[2] Ibid., p. 278
[3] Ibid., p. 11.

менната държава Албания заедно с населените с албанци региони на бивша Югославия: Косово, Западна Македония и Югоизточна Черна гора. Тези факти се потвърждават от многобройни имена на местности и хора, които са доказателство за илирийско присъствие в региона Косово – Метохия. Албанците твърдят още, че дарданите – древни жители на Косово, Северна Македония и Южна Сърбия – са илирийско племе, а сръбските археолози смятат, че те имат смесен илирийски и тракийски произход.[4] Този въпрос постоянно се обвързва с политически и идеологически аргументи, които изместват научните.

Сръбската историография твърди, че албанското население е възникнало като резултат от смесването на племена, сред които са илирите, но също и на други племена, населявали западните части на Балканите през древността и Средновековието. Сръбските научни и политически институции се стремят да докажат, че южните славяни, които идват на Балканския полуостров през 6. век, завладяват района на Косово, а албанците пристигат едва в края на 17. век и главно през 18. век. Според тази теория няколко малки албански общности живеят до 5. век сл.Хр. в Косово и Македония на север чак до Скопие, но след нахлуването на славяните се оттеглят на юг в планините на Албания. Те започват да се връщат през 13. и 14. век и след нахлуването на османските турци се превръщат в най-големите общности, закриляни от исляма. Изтъкването на демографския аргумент цели албанците да бъдат представени като колонизатори и потисници на сърбите, които имат исторически права над Косово и следователно право да живеят там, докато албанците са пришълци и следователно нямат историческо право да живеят там. Албанските историци като цяло не отричат, че някои албанци са завладели сръбски земи (в родовите истории на много косовари има немалко свидетелства за тяхното северноалбанско потекло). Но те се стремят да омаловажат мащабите на колонизираните земи и в същото време искат да внушат, че в крайна сметка пришълците всъщност се завръщат у дома си, че завзетите от тях земи са принадлежали на техните илирийски прадеди, дарданите[5], които през елинската епоха имат обща дълга граница с тракийците на изток в централните части на Балканите.

[4]За твърдението на албанците вижте A. Hadri, „L'historiographie yougoslave sur l'etat illyrien", *Illiria* (Tirana), 1976, а по въпроса за становището на сърбите вижте M. Garasanin, „L'historiographie yougoslave sur l'etat illyrien (a propos de la communication de Ali Hadri dans *Illiria* IV, Tirana, 1976), G CBI XVIII/16, 1980.

[5]Pipa and Repishti, *Studies on Kosova*, 1984, p. 242.

Между 6. и 4. век пр.Хр. дарданите започват да създават урбанизирано общество с градски селища, които се развиват между 4. и 1. век пр.Хр. Неотдавнашни изследвания доказват, че тесни връзки с елинския свят се установяват към края на 7. век пр.Хр. благодарение на развиващата се търговия с остров Киос. В тези изследвания се отбелязва също, че планинските селища в Косово, както и в Скопската долина (Скопие, Неретва, Варвара, Студеница), постепенно изчезват към средата на 4. век пр.Хр. Липсата на доказателства за унищожаване или принудително напускане на някое от тези селища прави по-вероятно обяснението, че селищата са изоставени в резултат на урбанизирането на дарданското общество.[6] Сръбските археолози излагат многобройни тези за произхода на албанците, като най-широко възприетото становище е, че албанците не са илири, а смесица от даки и музаки, появили се в ранните Средни векове в резултат на смесени бракове между номадски пастири и останки от местни нероманизирани племена, включително илири и дардани. В миналото не всички сръбски изследователи обясняват произхода на древно Косово със смесването на даки и музаки. В един преглед на праисторическа Сърбия, направен през 1973 г., известният сръбски археолог Милутин Гарашанин открито признава, че въз основа на личните и на географските имена дарданите може до известна степен да бъдат смятани за илири, а що се отнася до тракийски, а може би и дакски елементи, те се наблюдават само в източните части на техните територии.[7] От гледна точка на разпространението на имената, тракийски имена се срещат главно в Източна Дардания, от Скупи (Скопие) до Найсус (Ниш) и Ремезиана, макар че има и илирийски имена. Те обаче преобладават в западните области, Прищина – Митровица и Призрен – Печ.[8]

Дали дарданите са илирийски или тракийски народ, е въпрос на много спорове. Едно от мненията е, че областта първоначално е населена от траки, които след това продължително време са изложени на преки контакти с илири. Теорията за илирийския произход на дарданите се позовава главно на класически писмени източници и на лични и географски имена. В Косово археологическите изследвания засега са съсредоточени главно върху разкопки на селища от неолитната и желязната епоха, както и на някои антични и средновековни селища. Направени са съвсем малко разкопки на селища

[6]Shukriu, *Kosova Historical Review* (Tirana), 3/1994, pp. 12–13.

[7]Milutin Garasanin, *Preistorija na tlu SR Srbije*, vol. II, Belgrade, 1973, p. 523.

[8]John Wilkes, *The Illyrians*, p. 86.

от бронзовата епоха, но по всичко личи, че те са от илирийски тип. Разкопки на селища от желязната епоха, която е обект на най-интензивни проучвания в Косово, показват, че през 8. век пр.Хр. на територията, назована в по-късни писмени източници Дардания, е съществувала култура с характерни белези, която без съмнение може да се нарече дарданска култура.[9] През 1. век пр.Хр. дарданите се появяват като размирни съседи на римската провинция Македония и около 70 г. пр.Хр. римската армия повежда война срещу тях с изключителна жестокост. Окончателното им покоряване от римляните вероятно става по времето, когато Македония е управлявана от Антоний (40–31 г. пр.Хр.), макар че подобна победа се оспорва от неговия съперник Октавиан.[10] Така илирите се стопяват сред населението на Римската империя.

През 4. век сл.Хр. се създава римската провинция Дардания, която включва Косово и Скопие, а градовете Тетово, Гостивар, Струга и Охрид са включени в провинция Нов Епир. Населените с албанци области на днешна Черна гора са част от провинцията Превалитана. Римляните в общи линии не безпокоят много дарданите и заради това те запазват много от характерните черти и традициите си. По време на римското управление в Косово са изпратени саксонски рудокопачи от Унгария. През целия 3. и през 4. век сл.Хр. в илирийските региони нахлуват многобройни орди хуни, визиготи и остготи. През 395 г., когато Рим се разцепва на Източна и Западна империя, южните части на Илирия са присъединени към Източната империя и Православната църква, а северните ѝ части – към Западната империя и под църковната власт на папата. Към 6. век сл.Хр. славяните започват да преминават Дунав и да навлизат на Балканите. Но големите миграционни вълни от авари и славяни през 6. и 7. век не водят до изчезването на съществували до тогава общества в централната част на полуострова. Отначало Косово почти не е засегнато от тази миграция, която започва с преминаването на Дунав при Сингидунум (днешен Белград) и оттам се насочва към брегoвете на Черно море, Тракия и накрая към Константинопол. По маршрута през долините на Морава и Вардар към Солун преселението не е толкова масово, поради което в западните региони проникват само отделни групи.

Разпръсването на славяните в южната част на Балканите след неуспешната обсада на Солун през 586 г. води до завземането на

[9]E. Shukriu, *Kosova Historical Review*, 3/1994. p. 11.

[10]Wilkes, *The Illyrians*, p. 210.

Превалитана и региона южно от река Шкумбини, за което свидетелстват географските наименования от славянски произход. Тези нашествия сериозно изтощават Византийската империя и към края на 11. век, след нови нахлувания на славянски племена местните племена започват да се изтеглят от откритите равнини към сравнително по-безопасните планински местности. Много миньорски общности се разпръсват, след като колонистите напускат района. Онези, които остават, започват да се занимават със земеделие, за да изхранват семействата си. След разпадането на Римската империя и отслабването на Византийската империя илирийскоезичните племена отново заемат долината Мати и равнината Музаки (днешна Музакия). По това време те вече са известни на южните си съседи като албани, а езикът им – като албански.[11]

През 10. век централните балкански региони стават сцена на военен конфликт между Византия и българските царе Симеон и Самуил. Към края на века империята на Самуил обхваща почти всички земи между Черно море и Адриатика, включително и населените с албанци области. През 1018 г. обаче в една битка в полите на Белиград (Берат) българите са победени от византийците, които възстановяват контрола над албанскоезичните региони. През 1054 г. християнската църква се разделя на Източноправославна и на Римокатолическа, в резултат на което албанският народ на Балканите се озовава, от една страна, под влиянието на гърци и славяни, а от друга – на Рим и на Венеция. Католицизмът започва да се разпространява сред номадските племена на днешна Северна Албания и гръцкият, който дотогава е наложен като език на културата и на църквата, е заменен с латински. Албания става тясно свързана с Византия, която отдава голямо значение на икономическото и стратегическото положение на населените с албанци региони, свързващи жизнено важни търговски пътища от Адриатическия бряг с Константинопол.

През следващия век настъпват социални и етнически разделения. Славяните, които навлизат в западните части на Балканите, се разделят на три групи – словени, които заемат територия на север, хървати и сърби, които се установяват на юг. Хърватите създават независима държава, която през 1102 г. е погълната от Унгарското кралство, а словените приемат управлението на франкските крале.

[11]N. Hammond, „The Relations of Illyrian Albania with the Greeks and Romans" in T. Winnifrith (ed.), *Perspectives on Albania*, London, 1992, p. 39. Географът Птолемей, живял през 2. век, споменава едно албанско племе, чийто град се нарича Албанополис. С името албанци през 11. век се наричат и останалите древни илири.

Много по-важно за бъдещето на Балканите е развитието на Сърбия. Ранната ѝ история се характеризира с вражди между различни племенни вождове (жупани), което води до вътрешни безредици и до сблъсъци със съседите българи. Славянските племена, които се занимават предимно със земеделие, се установяват по поречията на реки в долините и равниците. Вътрешността на региона е рядко населена с номадски племена на пастири: власи, илири, траки, дардани и други (по-ранни) заселници. С нахлуването си славяните изтласкват „местното" население към планинските пасища и към 11. век почти цялата обработваема земя в най-северната част на днешна Албания и в района на днешно Косово е в ръцете на славяните.[12]

До смъртта на император Мануил Комнин през 1180 г. Косово се управлява от Византия. Крепостта Звечан близо до Митровица, която охранява големия рудодобивен център в Трепча, играе важна роля в борбата на Византия срещу сърбите през 12. век. Родината на сърбите е планинската област около Рашка, близо до района на днешния Нови пазар. През втората половина на 12. век сърбите се придвижват на юг и на изток от Рашка към днешно Косово. Около 1166 г. обаче в Сърбия настъпва важна промяна. Старата династия е изместена от нова, начело на която отначало застава Тихомир, но той бързо е отстранен от брат си Стефан Неман. Новата династия управлява Сърбия до 1371 г.

Косово, център на държавата на Неманичите

Осигуряването на достъп до албанското крайбрежие е важна цел в политиката на средновековната сръбска държава. Урбанизирането, т.е. развитието на сръбското общество, започва с придвижването на сърбите към крайбрежието и с основаването на техните административни и религиозни центрове в Шкодра, Призрен и Дечан. Между 1180 и 1190 г. династията Неманичи се възползва от вътрешните безредици във Византия, управлявана от Андроник, от нападенията на унгарците през 1183 г., с които е сключила съюз, от нахлуването на норманите през 1185 г. и от Третия кръстоносен поход през 1189 г. и успява да завладее Косово и Метохия, включително Призрен, и да проникне в Северна Македония, като окупира Скопие и горното поречие на Вардар. От някогашната Диоклея не оста-

[12]R. Gremaux, „Politics of Ethnic Domination in the Land of the Living Past, Kosovo – Kosova", in G. Duijzings, D. Janjic and S. Maliqi (eds), *Confrontation of Coexistence*. Peace Research Centre, University of Nijmegen, 1996, p. 16.

ва почти нищо; Зета е присъединена към държавата Рашка на Неманичите. След като стига до крайбрежието, династията завладява Южна Далмация, включително градовете Котор, Улчини и Бар. От Зета навлиза в Северна Албания и покорява областта между Призрен и езерото Шкодра.[13] Така Сърбия завоюва една голяма територия, чиято граница стига до Унгария и минава по ниската планинска верига северно от река Западна Морава, на юг навлиза в Косово и Метохия, а на запад стига до крайбрежието, като включва Зета, Требина, Хум и Южна Далмация. Византийската империя явно е в отстъпление.[14]

Косово, разположено на кръстопътя на основни балкански маршрути, свързващи околните сръбски земи Рашка, Босна, Зета и крайбрежния район Шкодра с Македония и Моравска област, става културен и административен център на държавата на Неманичите след падането на Константинопол от Четвъртия кръстоносен поход през 1204 г. От 12. век католицизмът започва да прониква от крайбрежните райони към вътрешността на населените с албанци територии на североизток. Тъй като обаче църквата не е отделена от държавата, Неманичите налагат на подчинените от тях народи православната вяра. Много католически църкви и манастири са разширени и превърнати в сръбски храмове. С течение на времето православните църкви се разделят на няколко национални църкви – на отделните държави (или народи) от региона. Така сръбската православна църква се обособява като независима през 13. век и става тясно свързана с държавната власт, твърдо поддържаики държавната политика.[15]

През целия 12. век Сърбия бележи бурно икономическо развитие. Напредъкът в земеделието се обуславя от използването на богати почви, образувани от някогашни езера в плодородните долини на Косово (горното поречие на река Ибър), Метохия (горното поречие на река Дрин) и Тетово (горното поречие на река Вардар). С разработването на залежи на злато, сребро, мед и калай успешно се развива и рудодобивът. След падането на Константинопол през 1204 г. центърът на държавата на Неманичите се премества в сравнително богатите и гъсто населени райони на Косово и Метохия. Тук се основават културните и административните центрове на владе-

[13]J.V.A. Fine, *The Late Medieval Balkans*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994, p. 7.

[14]Ibid., p. 7.

[15]Mark Krasniqi, „The Role of the Serbian Orthodox Church in Anti-Albanian Policies in Kosova", *Kosova Historical Review*, no. 3 (Tirana), 1994, p. 15.

телите Неманичи. Това налага седалището на сръбската православна църква да се премести в Печ, след като през 1219 г. тя става автокефална църква. Приемниците на първия архиепископ Свети Сава построяват няколко нови църкви около Църквата на Светите апостоли, полагайки основите на патриаршията в Печ. Със своите теоретични писания и литургии тези монашески общности не само разпространяват и поддържат вярата в православната църква, но оформят духовността на сръбския народ. Крал Милутин прави най-много дарения в Косово, едно от които е манастирът в Грачаница, построен през 1321 г. близо до Прищина.[16]

В Косово, особено в източната му част, повечето албанци постепенно са приобщени към източноправославната вяра по най-различни начини, включително кръщаване на деца със сръбски имена и извършване на религиозни церемонии, например бракосъчетания на сръбски език. В Черна гора са покръстени цели племена – кучи, белопавличи, палабарди, пипраи, васовичи; онези, които отказват да приемат вярата, се оттеглят в горите на днешна Северна Албания. Вероятно през 12. век настъпва окончателното разделение между езиковата група геги на север от река Шкумбини и групата тоски на юг от нея. Разделението явно е извършено през 1210 г., защото тази долина е посочена като северна граница на територите, „отстъпени" от Венеция на Михаил от Епир. В същото време, докато римокатолицизмът, проникващ от Далмация, се разпространява в цяла Северна Албания, югът остава под юрисдикцията на православната църква.[17] Освен че прокарва разделителна линия между албанци и сърби, формалното приемане на католическата религия има по-нататъшни важни последици: в началото на 14. век, когато папската институция се опитва да създаде мощна антисръбска коалиция на европейските монарси католици, в нея е включена и съпротивата на албанците. Няма съмнение, че прекъсването на връзките с френската династия Анжу, дотогава съюзник на сърбите, изиграва решителна роля за създаването на този фронт. Когато към алианса на папата, Неапол и Унгария охотно се присъединяват албански и хърватски знатни родове, общите интереси дават ход на големи кампании срещу сърбите, например Кръстоносните походи от 1319 и 1331 г.[18] До 15. век албанците не създават държавна

[16]D. Batakovic, *The Kosovo Chronicles*, Belgrade, 1992, pp. 37–38.

[17]Pipa and Repishti, *Studies on Kosova*, p. 8.

[18]Pellumb, Xhufi, „The Albanians in the Serbian Nemanja Kingdom", *Kosova Historical Review*, no. 4, 1994, p. 19.

структура. Организирани в племена, водени от вождове, те властват в планините на почти цяла днешна Албания.

През Средните векове буквално цялата територия на Южно Косово става собственост на големите манастири. От учредителните документи на тези манастири става известно, че през първата половина на 14. век населението постепенно се изтегля от планините на запад и на север от Косово и се насочва към плодородните долини. Недалеч от Печ се издига огромната и красива църква в Дечани, построена през 1327–1335 г. от Стефан Урош III; богато украсена с близо 10 000 икони и с 20 библейски сцени, тя е най-голямото хранилище на икони, създадено във византийския свят.[19] Всеки сръбски владетел построява поне един манастир. Разрешителното за строеж на църкви в Дечани от 1330 г. съдържа подробен списък на отделните домакинства и села. Имението Дечани, което заема огромна площ, включва части от днешна Североизточна Албания. Точно тези самостоятелни църковни общности се сочат като доказателство за етническото и хомогенно заселване на Косово от сърби.

Империята на Стефан Душан

Гражданските войни във Византия в средата на 14. век дестабилизират европейските провинции на Империята, откривайки пътя за балканските завоевания на най-могъщия от всички сръбски крале, Стефан Душан (1331–1355), които той осъществява лесно с помощта на местните феодали. Сърбите завладяват земите на албаноговорещото население в областта, включваща Антивари (Бар), Призрен, Охрид и Вльора, през 1343 г., когато Душан нахлува на територията на днешна Албания. След като империята на Стефан Душан е официално обявена, през 1346 г. патриаршеският трон заема постоянното си място в манастира в Печ. Впоследствие сръбските владетели застрояват плодородната земя между Печ, Призрен, Митровица и Прищина с църкви и манастири и накрая цялата област получава сръбското име Метохия (от гръцката дума метох, която означава манастирски или църковен имот). Така Метохия се превръща в духовен център на сръбската нация. И католически, и православни албанци преминават принудително към сръбската национална църква – това е приоритет на сръбската държавна полити-

[19]Kindersley, *The Mountains of Serbia: Travels through Inland Yugoslavia*, Newton Abbot, 1977.

ка (както става ясно от Законника на Стефан Душан). Този сборник закони, изпълняващ ролята на конституция на средновековното сръбско кралство, съдържа така наречените антиеретични клаузи, които изискват всички поданици на сръбското кралство и членове на чужди общности да преминат към сръбската църква. Законникът определя ролята на сръбския крал като защитник на сръбската църква и гонител на „ереси".[20]

През 1346 г., след като присъединява към владенията си Епир и Тесалия, Душан е коронован за крал на сърби, гърци, българи и албанци. Сръбската епархия в Печ е провъзгласена за патриаршия, като по този начин сръбската църква обявява независимостта си от Константинопол.[21] Стефан Душан полага големи усилия да насърчи търговията и производството и умело постига това, като привлича чужденци, поддържа дипломатически връзки и сключва договори. Саксонци, жители на Дубровник, венецианци, гърци и албанци работят в неговите богати мини в Ново бърдо или служат в гарнизоните на неговите крепости. Никога преди или след това Сърбия не е имала толкова голяма власт или територия. Днес за сръбските патриоти царуването на Душан е най-славната епоха в тяхната история, а Душан е герои. Неговото име се превръща в символ на въжделенията на сръбския народ. При управлението на династията Неманичи охранявани пътища свързват Призрен с река Дунав и с Адриатическо море. Съществува постоянна връзка между Призрен, Котор, Рагуза и дори Венеция. Сръбските владетели улесняват преминаването на чужденци през своите земи. В продължение на два века Призрен е седалището на сръбския суверен и един от главните търговски центрове на Сърбия, където пребивават много сръбски търговци, а също и търговци от крайбрежието, както и консулът на Дубровник за цяла Сърбия.

Призрен става естествена столица на Душан, който между 1347 и 1352 г. издига в околностите на града църквата „Свети Архангели", обявена за негово вечно жилище – това е единствената църква, която той има възможност да построи като ктитор. Не са пестени средства за пищното обзавеждане на храма, украсен с мрамор, листа от злато, звезди от сребро и мозайки.[22] За нещастие на сърбите Стефан Душан не запазва целостта на кралството си. Той разделя териториалните си завоевания на провинции, всяка от които се управлява от силни феодали. Такава държава се развива добре, докато на кормилото й стои могъщ владетел, но след като „железният юмрук" вече го няма, както става след смъртта на Душан през 1355 г., неизбежно възникват вътрешни конфликти. В кралството, обхващащо малки, полунезависими държави, управлявани от такива властолюбиви фамилии като Дукагини, Балш, Топия и Кастриоти, няма единство и сплотеност и то постепенно се раздробява, особено след падението на османските турци, обединени от твърдата ръка на единствен владетел. След смъртта на Душан Косово се управлява от крал Вукашин Мърнявчевич заедно с крал Стефан Урош, последния владетел от династията Неманичи. След 1371 г. Призрен запада, тъй като става част от по-малка област и е отделен от главните мини, които вече не са под контрола на владетеля на града. По това време нараства значението на развиващите се търговски колонии, обособили се към отделни мини, каквато е Ново бърдо, и голяма част от търговията между рудодобивните центрове и крайбрежието се осъществява директно вместо да минава през Призрен.[23]

Нахлуването на османските турци

Разединението на Балканите в края на 14. век, което е резултат от вътрешни разделения и местни раздори, е прелюдия към истинската опасност, надигаща се от югоизток. Появата на една нова сила става фактор в историята на Европа. Османските турци, които са азиатски народ, постепенно изтощават и без това западащата Византийска империя и през 1354 г. нахлуват на Балканите от Мала Азия. Те започват неумолимото си настъпление, като се придвижват през долината на Марица и през 1380 г. завладяват Македония. Тъй като между отделните балкански владетели не съществува единство, те не успяват да си дадат сметка за опасността и да възпрат нашествието. Непосредствената близост и размерите на турската заплаха не се преценяват добре нито от Византия, нито от балканските владетели, чиито усилия са съсредоточени във войните, които водят помежду си.

През 1370 г. сръбската държава е много различна от империята, която Душан оставя приживе. Тесалия, Епир и Албания се откъсват изцяло, а враждите между многобройните автономни славянски и

[20]Pellumb, Xhufi. *The Albanians in the Serbian Nemanja Kingdom*. p. 18.

[21]В „Книга на сръбската аристокрация", запазена в сръбския манастир в Атон, се изброяват всички видни членове на сръбската общност, които живеят в Косово преди нахлуването на османските турци.

[22]A. N. Dragnich and S. Todorovich, *The Sage of Kosovo*, Westview Press. Boulder, CO, 1984. pp. 41–42.

[23]Fine, *The Late Medieval Balkans*, p. 383.

албански владетели позволяват на османските турци през 60-те години на 14. век да проникнат дълбоко в Тракия, без да срещнат особена съпротива. Те не могат да създадат достатъчно силен и единен съюз, за да се бият срещу турците, и на 26 септември 1371 г. в битката при Марица, близо до Черномен, турците отбелязват най-големия си успех дотогава. Тази битка, която е предвестник на стремителното турско нахлуване в земите, контролирани от сърбите, има далеч по-голямо значение за разчистването на пътя на турците към Балканите и за отслабването на сръбската съпротива, отколкото по-късната и по-известна Битка при Косово поле (1389). Сръбската войска е унищожена (отчасти заради нейната неподготвеност), след което Сърбия се разпада. Части от нея са присвоени от различни владетели, които, продължавайки да враждуват помежду си и взаимно да се подозират, се опитват да запълнят вакуума, създаден след рухването на централната власт.

Битката при Марица улеснява разпадането на останалата част от Сърбия; централната власт, доколкото съществува, загубва основната си военна сила в битката, а феодалите, които не са участвали в сражението, запазват непокътнати военните си части. През 1386 г. турците нахлуват в Сърбия и завладяват Ниш, разположен на важен кръстопът. Според сключения след това мирен договор сърбите се задължават да плащат на турците годишен данък и да осигуряват 1000 наемни войници за турската армия. Едва когато вече е твърде късно, балканските държави си дават сметка, че трябва да се обединят срещу турската заплаха. Босненският крал (Твърдко) изпраща своя войска на помощ на сърбите, а при защитата на Черна гора смесената армия от албанци и сърби напълно разгромява турците. Техният владетел султан Мурад I (1362–1389), който в този момент е в Мала Азия, се заклева, че ще си отмъсти. Той се връща бързо в Европа и събира огромна армия, за да тръгне срещу сърбите.

Битката на Косово поле

Това е предисторията на битката, предопределена да реши съдбата на Балканите. Битката се води на Косово поле в околностите на Прищина на 28 юни 1389 г. – Видовден. В навечерието на битката северните части на Косово се владеят от крал Лазар Хребелянович, а части от Метохия се управляват от зет му Вук Бранкович. Отначало турците искат от Лазар да признае турското господство и да плаща данък. Той отказва и тъй като си дава сметка, че турците ще нахлуят в държавата му, търси помощ от съседите си Твърдко и Вук Бранкович. Твърдко изпраща голяма войска, командвана от Владко Вукович, войводата, разбил турците при Билеча. Вук Бранкович се отзовава лично, предвождайки собствената си войска. Така сръбската армия е съставена от три военни сили, водени от трима владетели, от които в този момент никой не е турски васал.[24] Заради предполагаемата измяна на Вук, който в хода на битката се изтегля от бойното поле с войската си, сръбската история го заклеймява като предател. В турските хроники обаче не се споменават тези конкретни факти. Така или иначе, в сръбския лагер цари нисък боен дух, поради което не само сръбски, но и няколко български князе предлагат услугите си на султана. Независимо от това една голяма сборна армия, водена от сръбски, унгарски, български, босненски и албански владетели, се разполага сред широката равнина на Косово, за да се изправи срещу турската армия. В много райони славяни и албанци живеят заедно; има многобройни примери за тесни икономически и политически връзки през Средновековието между сърби и албанци.

Султан Мурад успява да изненада армията на Лазар. Внезапната атака внася пълен хаос сред християнските войски, които, съвсем объркани, са принудени същия следобед да се разпръснат и разбягат. И Мурад, и Лазар са убити в сблъсъка между двете армии (приблизително 30 000 души от двете страни). Когато битката приключва, на бойното поле остава оцелялата част от турската армия, а оцелелите сръбски войници (на Лазар и на Бранкович) и босненски военни части (на Владко Вукович) се оттеглят. Турците обаче също се оттеглят, тъй като Баязид трябва спешно да потегли на изток, за да наложи султанската си власт над своите братя; освен това той вече няма достатъчно голяма войска, за да предприеме настъпление срещу християнските балкански страни. Така че, след като и турците се оттеглят, би могло да се каже, че битката завършва наравно. Турците действително дават много жертви, но на изток имат още по-голяма войска и през следващите години се връщат и извършват внезапни нападения, като по този начин продължават успешно да навлизат на Балканите. Сърбите разполагат с твърде малобройна войска, за да оказват успешна съпротива и макар че не загубват битката, губят войната през следващите две-три години, тъй като вече не

[24] Ibid., p. 09.

могат да отблъскват турците – заради жертвите, които дават на Косово поле, не им остават хора, които да защитават Сърбия.[25]

Макар че в Битката няма истински военен победител, пратениците на Твърдко съобщават на европейските крале, че християнската армия е сразила неверниците, макар че наследниците на крал Лазар, изтощени от тежките загуби, веднага пожелават да сключат мир и се съгласяват да станат васали на новия султан. Вук Бранкович се съпротивлява до 1392 г., когато и той е принуден да стори същото. Турците завладяват земите на Бранкович и ги дават на по-верния васал Стефан Лазаревич (син на крал Лазар), като по този начин настройват един срещу друг техните наследници. Стефан посочва за свой наследник Георги Бранкович, по време на чието управление избухват нови конфликти, и накрая, през 1455 г. цяло Косово пада под турска власт.[26] В земите на Лазар след смъртта му цари отчаяние. Църковните писатели, които съзнават колко важно е за Сърбия да се пребори с песимизма и да получи надежда за светло бъдеще, пишат похвални слова и хвалебствени проповеди за Лазар, тълкувайки събитията пред съвременниците си. Те представят Лазар като изпълнител на Божията воля, а сръбският народ – като богоизбрания народ от Новия завет – „новия Израел". Подобно на древния еврейски народ, който живее в робство във Вавилония, и сърбите ще бъдат спасени от робство и изведени на свобода.[27] В сръбския епос се разказва как Лазар сънувал в навечерието на битката, че трябва да избере между земното и небесното царство и като човек на своето време избрал небесното царство. Разказва се също как му било предсказано, че ще бъде предаден в боя.

Тъй като тези епични писания са замислени така, че да съответстват на Новия завет, в тях трябва да присъства и Юда Искариотски, който да предаде господаря си на следващия ден, когато предсказанието стане известно; Милош Обилич е обвинен от Вук Бранкович, че е влязъл в таен заговор с турците. Когато Лазар отправя на Милош това обвинение, Милош отрича с думите: „Утре делата ми ще покажат, че съм верен на своя господар." За да докаже верността си, малко преди зазоряване на 28 юни Милош се промъква в турския лагер и заявява на охраната, че е сръбски дезертьор. Когато го завеждат при султана, той изважда нож, скрит в дрехите му, и пробожда с него Мурад, ранявайки го смъртоносно. Няма данни дали

[25]Ibid., pp. 410–411.

[26]Dusan Batakovic, *The Kosovo Chronicles*, Belgrade, 1991, p. 40.

[27]T. A. Emmert, „The Kosovo Legacy", *Serbian Studies*, vol. 5, no. 2, 1989, p. 5

преди битката в сръбския лагер действително са отправени някакви обвинения, но е факт, че един сърбин на име Милош Обилич (или Кобилич) действително дезертира и убива султана.[28] Смъртта на Лазар е представена като победа на доброто над злото – като мъченичество за вярата и символ на ново начало. Откликвайки на нуждите на своите съвременници, средновековните автори превръщат поражението в морална победа за сърбите и вдъхновение за бъдещето. Традицията, която следва сръбският епос, само доразвива тези идеи и ги налага завинаги в съзнанието на сръбския народ.[29]

Тези епични творби оказват влияние върху историците от Далмация, които пишат за голямата битка от 17. век, но техните ранни писания имат пропаганден характер и религиозно звучене, поради което достоверността им е съмнителна. Те не само че са пристрастни към сърбите и християните, които воюват срещу турците и мюсюлманите, но изтъкват заслугите на някои сръбски родове за сметка на други. Така много въпроси, свързани с Битката при Косово поле, остават спорни.[30] Църквата представя в романтична светлина и династията Неманичи и като загърбва всички отрицателни аспекти на феодалния строй, допринася да се утвърди представата за славното минало на една държава. Ето защо сърбите приемат разпадането на средновековната сръбска държава като централно събитие в тяхната история и намират обяснение за това разпадане в Косовската битка. В сръбското народно творчество Косовският епос е наистина най-дългият, най-поетичният и най-значимият.[31] За следващите поколения сърби е важна не толкова загубата на битката, а последвалата загуба на държавността. Този легендарен епос в крайна сметка е институционализиран като част от сръбската национална политика през 19. век, когато поетичната романтика измества историческата фактология. Близо пет века по-късно двама английски пътешественици, наслушали се на разкази за Битката при Косово поле, заявяват: „Всеки сърбин между Дунав и Адриатическо море знае имената на всички участници в Битката, сякаш те са му родни братя."[32]

[28]Fine, *The Late Medieval Balkans*, p. 410.

[29]Emmert, „The Kosovo Legacy", p. 5.

[30]Fine, The Late Medieval Balkans, p. 409.

[31]Emmert, „The Kosovo Legacy", p. 7.

[32]G. M. Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, vol. 1, London, 1877, p. 186.

Към края на 1866 г. само 4,2 % от сръбското население могат да четат и да пишат – в селските райони грамотни са 1,6%. Народните песни в десетосричен стих, изпълнявани от поети и певци и лесно запаметявани от цели поколения слушатели, играят важна роля за запазването на сръбската национална идентичност; централно място в националното съзнание заемат митът и заветът за Косово. Превръщайки националното поражение в метафора за оцеляване, Косовският епос изпълнява двойна функция – той рационализира миналото, което е лек за нараненатa национална гордост, и в същото време предлага радикална програма за бъдещето. Царското проклятие над онези, които не бранят Косово, служи като вечно предупреждение за сърбите.[33] Петстотин и шестдесет години по-късно, след Втората световна война, е издигнат паметник (висок 25 метра, върху 25 акра) на Косово поле, където всяко лято цъфтят стотици хиляди яркочервени макове, символизиращи кръвта на падналите християнски герои. Годишнината от битката на 28 юни (Видовден) продължава да се чества всяка година.

Покоряване на Косово от османските турци

Годините след Битката при Косово поле се характеризират със засилена военна активност на турците; те присъединяват изцяло някои територии и подчиняват независими дотогава князе и племена. Възползвайки се от задълбочаващите се вътрешни конфликти във Византия, България и Сърбия, турците започват да навлизат все по-навътре в Балканския полуостров и да разширяват владенията си. През 1393 българската столица Търново е обсадена и през 1396 г. цялата територия на България преминава под турско управление. Едва през 1455 г. обаче, две години след завладяването на Константинопол, турците предприемат голямо настъпление срещу Сърбия, като завладяват Южна Сърбия, района на Косово и най-богатата мина Ново бърдо, която по това време осигурява годишен приход от 120 000 дуката. През 1455 г. Сърбия загубва и Печ, седалището на сръбския патриарх.[34] След окончателното завладяване на Сърбия от турците през 1459 г. всички сръбски епархии преминават под юрисдикцията на гръцкото архиепископство в Охрид. Много църковни

[33]D. Kostovicova, Parallel Worlds: *The Response of Kosovo Albanians to Loss of Autonomy in Serbia, 1986–1996*, Keele European Research Centre, 1997, p. 7.

[34]Fine, *The Late Medieval Balkans*, p. 569.

сгради са разграбени, а други, сред които и църквата „Св. Богородица" в Призрен, веднага са превърнати в джамии. Много от големите манастири са плячкосани. Величествената църква „Свети Архангели" на крал Душан е изравнена със земята, а мраморната ѝ украса е използвана за построяването на огромната джамия на Синан паша в центъра на града. Днес, след повече от 500 години, жалките, обрасли с трева камъни от разрушената църква са разпилени край стръмните брегове на малката река Бистрица, където играят албански деца. Големите манастири в Дечани и Грачаница оцеляват, но имотите им се свеждат до няколко околни села.

С нахлуването на османските турци Призрен и Прищина стават важни спирки в съживения търговски път от крайбрежието на Далмация до Македония и Константинопол. Новата турска администрация разделя по-голямата част от земята на военни феодални владения (или *тимари*), които се управляват от турски феодали и техни служители. През 1432 г. се прави оценка на земята и територията на Албания е разделена на 335 тимари, или владения, всяко от които обхваща две или три села, раздадени на висши представители на гражданската, военната или религиозната администрация. Дибра и околностите ѝ стават отделен *санджак* (административна област), а районът на днешно Косово е включен в Скопския санджак. С разширяването на сръбската държава на юг сръбското население се придвижва към днешните земи на Косово и Албания, но с пристигането на турците този процес се извършва в обратна посока и миграцията се насочва на север. Тези събития задвижват поредица от преселвания на сърби на север и към 1481 г. голяма част от славянското население на Косово емигрира в земите на днешна Унгария и в Трансилвания.

Трайното развитие на рудодобива в Косово води до бързото разрастване на няколко селища, като Ново бърдо, Янина, Трепча и Прищина, които привличат все по-големи групи население. Макар че в Косово са изпратени турски колонисти, техният брой е сравнително малък и те се установяват главно в Призрен и околностите му. През първата половина на 15. век албанците постепенно започват да слизат със стадата си от планинските пасища и да остават в равнините на Косово, където създават малки селски общности. Преселниците са главно от околните планински райони и се установяват в ниските равнини и долини. Когато тези хора се преместят в градовете, от планините слизат други и заемат изоставените села. Всеки, който е обиколил страховито негостоприемните планини на днешна Север-

на Албания и Западна Македония, е установил, че там няма плодородна земя, която да изхранва дори най-малобройното население. Така в Косово се създават два типа нови албански селища – единият в равнините, където има паша, и другият в градовете. След Договора от 1489 г. между Венеция и Високата порта, с който се признава османското господство в Албания, почти половината албанско население емигрира в Италия, а други хиляди, бягайки от турците, се изтеглят в недостъпните планински райони или емигрират в Гърция и се заселват в Тесалия, Атика и на юг в Пелопонес.

Албанските историци твърдят, че албанците са мнозинство в Косово още преди турското нашествие: „Документи от периода след завладяването на Косово от турците през 1445 г., и особено описните регистри, съдържат факти, които показват, че тези региони са били населени с албанци, а сърбите, които са дошли тук като колонисти или като управляваща класа по време на сръбската окупация, съставлявали малцинство – незначително като брой хора, но влиятелно от политическа и социална гледна точка."[35] В действителност документите не показват такова нещо. Турските *дефтери* (описни регистри) от 1455 г. на владенията на сръбската династия Бранковичи (т.е. на по-голямата част от днешно Косово плюс малки области от съседен Санджак и същинска Сърбия) показват огромно славянско (сръбско) мнозинство.[36]

Макар че албанските изследователи твърдят с известно основание, че широко разпространените християнски имена невинаги предполагат славянски произход и че „Тодор или Дюрадж, син на Мартин" би могъл да бъде както албанец, така и сърбин, трудно е да си представим, че „Радина, син на Дабизив" или „Приезда, син на Релия" са албански потомци. По-важно е, че където и да се появят албанци през 1455 г., за тях обикновено, макар и невинаги, се посочва, че са албанци. Например в село Сиптула, близо до Прищина, има „Петко, албанец" и „Михал, албанец". С други думи албанската народност не е обичайна в тази област.[37] Албанската миграция в Косово започва бавно да се увеличава в началото на 16. век.[38]

[35]Selami Pulaha, „The Scientific Truth about the Autochthony of the Albanians in Kosovo", *New Albania* (Tirana), no. 4, 1982, p. 20.

[36]Вижте Hamid Hadzibegic, Adem Handzic and Esref Kovacevic (comp.), *Oblast Brankovica: Opsirni katastarski popis iz 1435 godine*, Sarajevo, 1972.

[37]Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1984, pp. 294–295.

[38]Данни за средновековни селища в Косово и северната част на Албания са

В усилията си да се справи с все по-голямото разнообразие от етнически и религиозни групи в империята, османската власт създава социокултурни общности, наречени *милет*, на основата на религиозна принадлежност, а не на етническа идентичност. Първият милет – православният – е създаден през 1454 г. от султан Мехмед II, който предоставя пожизнени права и свободи; тези права и свободи са заложени в самия милет и не подлежат на подновяване, забрана или ограничаване. По-късно са създадени арменски и еврейски милет.[39] По този начин не-мюсюлманите са включени в структурите на мюсюлманската държавна система, но същевременно имат възможност да запазят културната и религиозната си свобода. Милетът се приема заради хетерогенния тип общество на Балканите и се използва от Мехмед II, за да се премахнат различията и да се поддържа известна хармония в обществото. Запазването на етническата и езиковата идентичност се дължи именно на тази система, а не на църквата. В православния милет сърбите могат да запазят езика, религията и етническата си индивидуалност, тъй като религията, а не народността е заложена в основата на мюсюлманската доктрина за управлението.[40]

През 15. век голямото мнозинство албанци все още са християни и сърби и албанци поддържат хармонично съжителство. Те почитат едни и същи светии, молят се в едни и същи църкви и уважават взаимно миналото си. Дори днес възрастни албанци си спомнят, че бащите им никога не се захващали с нова работа във вторник, деня на сръбското поражение при Косово.[41] Албанците пренасят в Косово повелите, записани в *Законника (Кануна) на Лека*, които са по-важни от всички други закони за големите родове от северната част на Албания. Поради тази причина и църквата, и държавата са против съблюдаването на тези закони. В областите, граничещи със земите на Дукагините, особено в равнините, където османското управле-

представени в R. Mihaljcic, *Selista*, Zbornik Filosofskog Fakulteta, Belgrade, 1967; B. Hrabska, *The Registration Book of the Shkoder Sandjak of 1485. Poljoprivredna proizvodnja Kosovo i susednih krajeva sredinom XV veka*, Belgrade, 1974.

[39]„Латински милет" е създаден по-късно за католическото население на Северна Албания с протекцията на Хабсбургския император. Първото споразумение е сключено на 14 юли 1615 г. във Виена между император Матиас и султан Ахмед I.

[40]Подробни данни за системата милет има в Kemal Karpat, „Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the post-Ottoman Era", in B. Braude and B. Lewis (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, vol. 1, New York, 1982.

[41]A.N. Dragnich, „Serbian Culture in Kosovo in Past and Present Times", *Serbian Studies*, vol. 4, no. 4, 1988, p. 75.

ние успява в някаква степен да се наложи, се постига компромис между Законника и Шериата.[42] По традиция за автор на Законника се сочи Лека Дукагини (1410–1481), съвременник и съратник на албанския национален герой Георги Кастриоти Скендербег. Но албанското обичайно право се развива в продължение на много векове, а не се създава от една конкретна историческа личност. Не бива да се пренебрегва и влиянието на илирийските закони. Като предци на албанците, илирите без съмнение запазват своите правни норми, въпреки че се озовават под римско господство – знае се, че римският губернатор на Илирия позволява прилагането на местни закони, стига те да не противоречат на принципите на римското право. Дори след Диоклециан, когато провинциите са подложени на засилена романизация, старите закони се запазват в народната памет и се предават устно на следващите поколения.[43]

Размирното време на борба срещу османската експанзия, в която Лека Дукагини участва, е и време на дълбоки промени в структурата на албанското общество – особено окончателното изчезване на аристокрацията (към която принадлежи Лека) и възникването на ясно оформена кланова система.[44] Законите на Скендербег например са в сила само в един малък регион, но Законникът на Леке Дукагини се прилага в една голяма област: в планините на Леш, в Дукагин, в Шкодра и Дяковица в Косово и дори сред албанското население в части от Сърбия, Черна гора и Македония. В някои предимно мюсюлмански области, като Красник и Люма, законите загубват част от силата си и мюсюлманските обичаи изместват старите традиции. Но като цяло Законникът на Лека се спазва във всички селски райони на север, включително в Косово. Както казва Сирия Пуповци в увода към преиздадения през 1972 г. Законник,

[42]Законник (Канун) е свободно съставен сборник от закони, които се различават по време и по място. За подробности вижте Shtjefen Gjecov, *Kanuni i Leke Dukagjinit*, transl. Leonard Fox, Charles Schlacks, Jr, California, 1994. Авторът Щефан Геков, францискански свещеник, систематизира законите и ги прави разбираеми за изследователи и други заинтересовани лица. В сборника са представени основните принципи на обичайното право, прилагани през Средните векове в почти всички области с албански заселници.

[43]Законникът на Лека Дукагини в никакъв случай не е единственият сборник закони на обичайното право, използван от албанците. В някои области, особено в Круя, Дибра и Мати – старите крепости на рода Кастриоти – е в сила Законникът на Скендербег, докато в други райони на Централна и Южна Албания действат други правни закони, например Законник на Лека Дукагини, p. XVI.

[44]Ibid., p. XVI.

„Всъщност запазването на обичайното право е един от най-важните фактори, които помагат на албанския народ да запази индивидуалността си по време на османското господство."[45] Онези сърби, които остават в Косово през първия век от управлението на османските турци, не са подложени на големи социални промени. През 1557 г. патриаршията в Печ е възстановена благодарение на Мехмед паша Соколович, Велик везир на Високата порта от сръбски произход.[46]

[45]*Kanuni i Leke Dukagjinit*, Rilindja, Pristina, 1972, p. IXXX, quoted in ibid., p. XVII.

[46]Соколович има заслуги и за построяването на моста на Дрина при Вишеград, обезсмъртен от сръбския писател Иво Андрич, носител на Нобелова награда за литература. Награждаването на Иво Андрич бележи началото на религиозно възраждане сред всички сърби, особено сред сърбите в Косово, което отново става духовен дом на сръбския народ.

2

ГОЛЕМИТЕ СРЪБСКИ МИГРАЦИИ И УКРЕПВАНЕТО НА ОСМАНСКАТА ВЛАСТ

Завладяването на Балканите от османските турци води до значителни, но неорганизирани миграции на населението – местните жители се придвижват на юг или на север, а нови етнически групи се появяват от изток. Когато навлиза в Косово, османската армия се придружава от тюркско-татарски племена, които се заселват главно в градовете. По-късно към тях се присъединяват цигани и черкези, които османските власти насърчават да се заселят в новоколонизирания балкански регион. Това е причината за сравнително космополитната атмосфера, царяща в такива градове като Призрен, които запазват богатото разнообразие от смесено население до заминаването на турците през 50-те години на 20. век. Към края на 16. век пастири от северните албански планини започват да се спускат към равнините на Косово, където постепенно се установяват в малки селища. Повечето идват от негостоприемния регион Дукагин – те бягат от кървавите родови вражди или търсят паша за стадата си. Това системно навлизане на албански семейства в Косово в никакъв случай не води до драматична демографска промяна в етническия състав на косовското население, въпреки че съвременната сръбска историография използва изрази като „мародерстващи племена от албанските планини“[1], което създава впечатлението за орди кръвожадни албанци, които нахлуват в Косово, за да се отдадат на изнасилвания и грабежи.

Чак до 1610 г. в Косово има десет пъти повече католици отколкото мюсюлмани. Центровете на католическата религия в Косово са Гиляне, Печ, Дяковица и Призрен, където голяма част от католиците са потомци на емигранти от Рагуза, преселили се през Средните векове. Католическото население периодично се попълва от нови пришълци, дошли от албанските планини. Църковни документи от онова време предоставят важни сведения за вероизповеданията на населението на някои от големите градове в Косово. Например в Прищина, макар и да не е енория, има 20 католически домакинства (този факт е документиран от католическия свещеник Пиетро Мазреку, който служи в югозападната част на Косово през 1623 г.). Освен това там живеят многобройни „турци“ – особено притежатели на *тимари* (феодални владения, предоставяни срещу задължения за военна повинност), както и много сърби. През 1638 г. домакинствата в Призрен са разпределени както следва: 22 католически, 34 православни и 3000 мюсюлмански. Също през 1638 г. домакинствата в Дяковица наброяват 20 католически, 20 православни и 320 мюсюлмански. В тези документи, както може да се очаква, се съдържат данни за албанска експанзия и заселване главно на албанци католици. През 1623–1624 г. Мазреку пише, че 10 католически семейства от Албания неотдавна се преместили в Прищина; а 10 напуснали Пулат и се заселили в Прокупле. През 1638 г. шест семейства, наброяващи 20 души, се преселват от Пулат в Призрен. Петнадесет албански семейства от Дукагин – общо 120 души – се установяват в Суха река, село близо до Призрен. През 1638 г. Барди открива две семейства от 36 души, преместили се неотдавна от Дукагин в село Добруш. Всички католици в Косово са албански емигранти от Дебър.[2]

Към средата на 17. век стотици католически албански семейства се придвижват от пренаселените области като Дебър към Косово, където приемат сръбския, а понякога и турския език, но постепенно биват ислямизирани, а не сърбизирани. В Ново бърдо и Трепча с прекратяването на рудодобива започва да отслабва и влиянието на католицизма. През 1623 г. Мазреку съобщава, че тридесет години по-рано в тези градове имало богати златни и сребърни мини, които привличали католици от Албания, Босна и други места. Но през 1633 г. католиците от Трепча вече не могат да поемат издръжката дори на един свещеник[3], тъй като все повече хора приемат исляма. Броят на преминалите към исляма се увеличава главно заради рязкото увеличение на поголовния данък за християните в стратегически важните западни покрайнини на империята. Портата смята католиците за врагове, поради което увеличаването на поголовния данък за християните от региона изглежда е обмислена политика, която цели бързото преминаване на албанците католици към исляма. Османската империя гледа на католическата религия като на свой противник, с когото не може да постигне споразумение. От своя страна западните сили, които са близо до папския престол в Рим, могат да предприемат настъпление в името на католическата вяра. През 1645 г.

[1] D. Batacovic, *The Kosovo Chronicles*, Belgrade, 1992, p. 44.

[2] A. Pipa and S. Repishti, *Studies on Kosovo*, Columbia University Press, New York, 1984, p. 30.

[3] Ibid., p. 26. „Policies in Kosova“, *Kosova Historical Review* (Tirana), no. 3, 1994, p. 16.

например, когато започва войната между Османската империя и Венецианската република, албанците католици, насърчени от висшето духовенство, застават на страната на Венеция. Впоследствие срещу тях са приложени жестоки мерки и много албанци приемат исляма, а в някои случаи православната религия и по този начин остават верни на Империята. През 1649 г. османската армия потушава друг бунт, който дава израз на симпатиите към Венеция, и това отприщва нова вълна на вероотстъпничество сред католиците. Преследванията са толкова жестоки, че мисионерите са принудени да напуснат Албания.[4]

След поражение при Виена през 1683 г. и войната в Морея през 1684 г., в която османските войски търпят тежки загуби от венецианците, настъпва период на принудително покръстване, при което пашата на Печ депортира стотици жители, главно католици, от северната част на Албания в равнините на Сърбия, където повечето от тях са принудени да приемат исляма. Това бележи началото на войната, която Османската империя води на различни фронтове с Хабсбургската империя, Венеция, Полша и Русия, а нейната кулминация е унизителният Договор от Карловац през 1699 г. Този договор дава право на Виена да предприема действия в полза на католическата църква, която по този начин става пазител на езика и на културното наследство на албанците католици в Северна Албания и Косово. До този момент не е имало нужда ислямът да бъде налаган със сила, тъй като равнините почти изцяло са под контрола на новопристигнали турски заселници и военни гарнизони. Така или иначе, все повече албанци католици, особено в градовете, приемат исляма. Част от сръбското население също приема чуждата вяра, за да избегне тежките данъци, налагани на християните.

И сърби, и албанци са подложени на постоянен политически натиск да приемат исляма, за да избегнат не само финансовото бреме, но и все по-големите военни задължения, които се налагат на мъжете християни. В същото време жените продължават да изповядват християнската вяра. Подобни случаи на преминаване към друга вяра са описани от мнозина пътешественици като Григори Мазареки, католически мисионер от Призрен, който съобщава през 1651 г., че в село Суха река на левия бряг на Бели Дрин, където някога имало 150 християнски къщи, намерил само 36 жени християнки, а всички мъже били приели исляма.[5] Това явление, известно като

[4]S. Skendi, *Religion in Albania during Ottoman Rule*, Balkan Cultural Studies, Boulder, CO, 1980, p. 155.

[5]H. Baerlin, *A Difficult Frontier*, Leonard Parsons, London, 1992, p. 19.

криптохристиянство, се наблюдава в целия Балкански регион през този период. Криптохристияните живеят близо до региони, населени с мюсюлмани, и твърдят, че изповядват исляма, но тайно спазват християнските обичаи. Те се обявяват за мюсюлмани в моменти, когато се развихря антихристиянски фанатизъм. В Косово криптохристияните, наричани *ларамани* (шарени), са съсредоточени главно в района на Призрен и живеят около Печ и в равнините на Косово. Криптокатолицизмът показва принудителния характер на приемането на исляма – дълго след като всички членове на едно семейство са покръстени в другата вяра, християнските обичаи продължават да се зачитат. Тази двойственост се запазва до началото на 18. век, когато религиозната търпимост на османците започва да намалява. За албанците религиозната принадлежност е твърде променливо и неустановено понятие, което намира подходящ израз в тяхната поговорка: „Който държи сабята, той казва каква ще е вярата." През 1994 г. един албански учен прави много точна преценка на отношението на албанците към религията: „Албанците никога не са били религиозни. Те вярват в традиционния морал, не в религиозни догми."[6]

Религиозно разделение в Косово

Преди епохата на национализма най-дълбоката и най-важна разделителна линия между сърби и албанци е прокарана от религиозните различия. Значението на религиозната принадлежност намира отражение и в социалната реалност: много албанци в Косово гледат на исляма като на религия на свободни хора, а на християнството – по-точно на православието – като на религия на роби.[7] Колкото до мястото на сърбите в тази религиозна дилема, тяхното морално съзнание е подложено на не особено изтънчените внушения на православни монаси и свещеници. Докато православната църква следва своята национална политика в традиционно патриархалните общества, народните легенди и предания постепенно прерастват в героичен епос. Преразказвани под съпровода на гусла, подвизите на прославените национални герои и владетели поддържат духа на неподчинение и подхранват надеждата за освобождение от османското иго. Народните песни за Косовската битка, трагичната

[6]M. Krasniqi, „The Role of the Serbian Orthodox Church in Anti-Albanian Policies in Kosova", *Kosova Historical Review* (Tirana), no. 3, 1994, p. 16.

[7]D. Batakovic in Duijzings, Janjic and Maliqi (eds), *Kosovo – Kosova*, p. 3.

съдба на последните владетели от династията Неманичи, героизмът на крал Лазар и неговия рицар Милош Обилич и особено песните за добродетелния и безстрашен крал Марко Мърнявчевич, който винаги побеждава турците и спасява сърбите, са израз на определени морални норми, които с течение на времето се превръщат в общоприето отношение към живота, оформило се през първите векове на османското владичество.[8]

Тъй като все повече албанци продължават да приемат исляма, което ги поставя в по-силна позиция спрямо християнските им съседи, пътищата на албанци и сърби започват да се разделят. Църковни документи от втората половина на 17. век описват ужасяващите социални условия в Косово. Налага се мисионери и други духовници да пътуват през тежки снежни зими, за да избегнат обичайните летни епидемии от чума. Те трябва да се движат добре въоръжени и под прикритието на нощта, за да не ги нападат разбойници. По това време много албански семейства забогатяват от военната плячка, взета по време на османските военни набези в далечен Кюрдистан и в Арабския полуостров. Албанците, служили в турската армия, се завръщат със скъпи стоки, като злато, инкрустирани със сребро оръжия и прекрасни арабски коне, чиито потомци все още могат да се видят в Косово днес, теглейки нечие рало или каруца. Нетърпимоста към християните се засилва след руско-турските войни в края на 18. век. Османските турци гледат на православните християни от Косово като на съюзници на руснаците, поради което оказват натиск върху тях да приемат исляма. През 1766 г., когато патриаршията в Печ е закрита, сърбите в Косово се озовават под юрисдикцията на гръцката патриаршия в Константинопол и в резултат на това броят на приелите исляма се увеличава още повече. След като в Печ вече няма патриаршия, която да разпространява идеята за сръбска държавност, сърбите започват да смятат, с известно основание, че националният им идентитет е сериозно застрашен. В началото на 19. век принудителното приемане на исляма се прилага повсеместно. В доклад на католическия архиепископ Матео Красники, изпратен в Рим, се описва принудителното ислямизиране на населението на Ругово (над Печ) през 1815 г. Три семейства се опитват да окажат съпротива – главите на домакинствата приемат мюсюлмански имена, но продължават да ходят на църква в града. Те са осъдени и публично екзекутирани на 13 ноември 1817 г.[9]

[8]Batakovic, *The Kosovo Chronicles*, p. 46.

[9]Pipa and Repishti, *Studies on Kosovo*, p. 33.

Източните части на Косово с компактни сръбски селища са последните, подложени на ислямизиране. Първото поколение ислямизирани сърби запазват тайно езика и обичаите си, но следващите поколения, които живеят във все по-голямо албанско обкръжение, постепенно възприемат албанското облекло и започват да говорят на албански език извън тесния семеен кръг. В началото на 19. век цялото православно сръбско село Гора близо до Призрен е ислямизирано. Макар че християните гледат на преминаването към друга вяра като на необходимо и временно зло, много представители на третото, а понякога и на второто поколение се женят за албанки мюсюлманки. В Голо бърдо 30 села и паланки са населени от ислямизирани сърби, които, с малки изключения, говорят само сръбски. В този случай приемането на исляма се дължи до голяма степен на гръцката православна църква, която в средата на 19. век се изтегля от региона, без да остави нито един свещеник, така че децата растат некръстени и хората възмутени приемат исляма. След време тези ислямизирани сърби сключват бракове в албански семейства и по този начин са асимилирани в албанската общност. Според много сръбски разкази албанците не допускат православните гробища да бъдат осквернени, защото знаят, че в тях може би са погребани техните собствени прадеди.[10]

Движение на християнското население

Събитията по време на войните между Австрия и Турция през втората половина на 17. и началото на 18. век прогонват от Косово голяма част от славянското население. През 1690 г. австрийски войски навлизат в Сърбия и Косово и продължават на изток до Скопие, където турците най-накрая ги побеждават. Страхът от тежки репресии на Портата е причина за големи демографски разместванията. Неспособно да се бори с османците, по-голямата част от сръбското население от вътрешността на Балканите приема предложението на австрийския император Леополд I да получи убежище на територията на Хабсбургите. През 1690 г. 37 000 сръбски семейства от района на Косово, водени от патриарх Арсений III Църноевич, се отправят към Унгария, след като са получили уверения, че там сърбите ще имат специален политически и религиозен статут. Други се заселват в регионите на Сирмия, Славония, Банат и Бачка. От този

[10]Подробно описание на тези събития има в D.T. Batakovic (ed.), *Savremenici o Kosovu i Metohiji*, 1852–1912, Belgrade, 1988.

момент сръбският религиозен, културен и политически център започва да се измества на север, докато най-накрая достига Белград. Много албанци католици от рода Клементи също емигрират на север със сърбите и се установяват в района на Срем на запад от Войводина, в Хрътковци и Никинци. Там те са асимилирани от хърватското население, но съхраняват в паметта албанския си произход.[11]

Част от останалото албанско католическо население на Косово също емигрира на юг в районите на Берат и Вльора в Южна Албания. Подобно на много сърби по онова време, които напускат родните места, албанците също вярват, че се местят временно и че скоро ще могат да се върнат в изоставените си домове. Така са задвижени силите, стремящи се да разделят тези два народа, живели заедно в разбирателство близо 900 години. Различната религия става причина за конфликти, едва след като милетът загубва първоначалната си структура поради дълбоките промени, настъпили през 18. и 19. век с появата на нови търговски елити в градовете и с възникването на светска интелигенция. В политическо отношение тези две групи са важни, тъй като те са първите немюсюлмански групи, които заедно с търговците християни настояват за реформа на милета. Загърбването на религията и превръщането на езика в обединяваща връзка за една общност са несъвместими със същността на милета. Така значението, което започва да се придава на езика и етничността, открива пътя към светското начало и национализма.

Сръбското население бяга към Унгария, която предлага относителна сигурност, и стотици косовски села са обезлюдени, а патриаршията в Печ остава без най-висшето си духовенство. Последвалите демографски сътресения, предизвикани от масовото напускане на сърби, известно по-късно като Голямата миграция, отварят пътя за ново заселване на Косово с албанци, примамени от плодородните земи и насърчавани от османските турци да слязат от планините. Те се заселват в Косово, Нови пазар и Ниш, а също и в Печ, който в продължение на шест века е бил епархия на сръбската църква, а по това време като Дяковица става предимно албански град. През 18. век албанската миграция в Македония също се засилва, след което голяма част от славянското население, останало в Косово, приема исляма.[12] Албанците, преселили се в Косово през 17. и 18. век, са разпръснати на малки семейни групи сред голяма територия. Така те загубват сигурността на сплотените кланове, от които произлизат в Северна Албания, и компенсират тази загуба, като възприемат патриархалната система на задругата на големите семейства, обединяваща често до петдесет души и обичайна за южните славяни.

Междувременно военният натиск върху османските турци се засилва на всички фронтове. Войната с Русия приключва през 1711 г., но през 1715 османците подновяват военните действия срещу Венеция, а една година по-късно започват поредната война с Австрия. След войната между Портата и Австрия през 1739 г. сръбското население отново е подложено на натиск да приеме исляма. В резултат на това сърбите предприемат следващото голямо преселение, водени от патриарх Арсений IV Сакабента. Неколкостотин сръбски семейства се изтеглят от рудодобивните селища около Янево, Ново бърдо и Копаоник. Албанците също бягат от османската власт. Албанските заселници основават новите си общности главно в Италия, Гърция и по Далматинското крайбрежие в села като Арбанас, основано през 1726 г. от албански заселници от Бриск, и Шестан – на запад от Шкодренското езеро.[13] Изборът, пред който са изправени – да приемат исляма, или да намерят силен господар, който да ги защитава, ако станат негови крепостни селяни, кара и сърби, и албанци да напуснат границите на Османската империя, за да търсят по-поносим живот. През тези години населението на Косово е покосено от чума, която заедно с предишните преселения оставя стотици обезлюдени села и много запустели земи. Демографските разместванията, предизвикани от сръбската миграция, водят до пристигането на нови преселници от обеднелите планински райони на Северна Албания в обезлюдените, богати, плодородни земи, опустошени от войната.

Положението на косовските православни християни започва отчасти да се подобрява след сключването на руско-турския договор от Кючук Кайнарджа (1774), чрез който Русия си осигурява правото да бъде защитник на православните поданици на султана. Влиянието на малката, но енергична сръбска интелигенция в Унгария, нейните патриотични писания и борбата за книжовен език достигат до сърбите главно чрез църквата, която, макар че продължава да служи на османския феодализъм и да бъде инструмент на потисничес-

[11]Duijzings, „The Martyrs of Stubla: Religion and the Politics of Identity in Kosovo", unpublished Ph.D. thesis, Univ. of Nijmegen, p. 20.

[12]За ислямизирането на сърбите в Косово вижте Atanasije Urosevic, „Gornja Morava i Izmornik" in *Srpski etnografski zbornik*, Naselje, vol. 28, Belgrade, 1935.

[13]R. Elsie, *The History of Albanian Literature*, vol. II, New York, 1995, p. 65.

тво, поддържа живи сръбските традиции, а те от своя страна разпалват зараждащото се сръбско национално съзнание. Еволюцията на сръбския народен епос в този период е важна за развитието на националното съзнание, като подтиква към отмъщение на турците и създава идеализирана представа за сръбското минало. Тъй като обаче повечето народни поети са неграмотни и не засягат икономически и политически въпроси, те не могат пряко да стимулират някакво интелектуално или политическо движение.[14] Това състояние на нещата се запазва до сръбското въстание през 1804 г. срещу елитния османския еничарски корпус в Белградския *пашалък* (област, управлявана от *паша* или *бей*), водено от Карагьорги (Черния Георги).[15]

След сръбската революция от 1804–1815 г. Косово придобива важно политическо значение за наследствените албански паши, които по това време се страхуват с известно основание, че пожарите на бунта може да се разпространят в други сръбско населени области. Ето защо Портата насърчава пашите мюсюлмани да потушават всяка бунтовническа проява, която сърбите може да предприемат в региони, контролирани от тях. Въпреки това все по-голямата политическа независимост на Сърбия, която през 1833 г. става автономно княжество под турски суверенитет, възражда надеждите на сърбите в Косово и по време на първото управление на княз Милош (1830–1839) много от тях тръгват за княжеството да търсят земя. Те се надяват да се установят там и да намерят някаква сигурност, каквато по онова време няма никой, който живее под османска власт. Княз Милош прави усилия да облекчи положението на сънародниците си, като използва своите връзки със семейството на Махмуд паша Ротулович от Призрен и семейството на Махмуд Бегович от Печ. Той се опитва също да повдигне духа на все по-малобройното православно духовенство в Косово, като раздава подаръци на обеднелите монаси и им позволява да събират дарения за своите манастири в Сърбия. На него се дължи възстановяването на двореца Високи Дечани през 1836 г.[16]

[14]Интересен преглед на сръбския народен епос прави H. Rootham, *Kosovo: Heroic Songs of the Serbs*, Oxford, 1920.

[15]Еничарите, които се страхуват, че ще загубят привилегированото си положение, се противопоставят на реформите на султан Селим III, чиято цел е да създаде нова армия и да въведе нова финансова система. За подробно описание на сръбските въстания вижте M. B. Petrovic, *A History of Modern Serbia*, 1804-1918, New York, 1976.

[16]Batakovic, *The Kosovo Chronicles*, p. 92.

Хаосът от непрестанните войни и размирици оставят Косово обезлюдено и големите манастирски имоти запустяват, тъй като няма кой да се грижи за тях и да ги поддържа – такова е положението и в целия регион. Животът на обикновения селянин, смазан от високите данъци, е не само тежък, но в много отношения – непоносим. През целия 19. век по пътищата на Косово няма сигурност заради вилнеещите разбойнически банди. Пътуването е възможно само със силно въоръжен ескорт, но това е твърде скъпо за повечето хора и местните мюсюлмани заедно с християните се обръщат към Портата с молба да им осигури защита. Наказателните османски експедиции обаче, изпратени да се справят с бандитското беззаконие, се оказват напълно безпомощни и Косово се превръща в царство на анархията, където неограничено властват хора, обявени извън закона. Те са не само разбойници, длъжници и авантюристи, но и хора, бягащи от кръвни вражди. Те са продукт на несигурния живот и на отнетата собственост, на чуждото управление и на географските условия, на една икономика, която поддържа беззаконието като цяло и в частност разбойничеството. Разбойническите дружини предлагат убежище на всеки, който е заплашен от господаря си, от държавата или от кръвна вражда. Членовете им действат на малки групи, често с пълното съдействие на местните жители. При хубаво време живеят в горите и планините, но тъй като дейността им зависи от сезона, през зимата обикновено се връщат към обикновения селски живот.

В атмосфера на постоянна война, която се води в покрайнините на империята, властите не могат да предприемат общи мерки срещу хайдушките дружини, една от чиито главни мишени са данъчните бирници, които пренасят значителни парични суми. Известни са многобройни случаи на нападения срещу тях, извършвани от чети и на християни, и на мюсюлмани. С постепенното западане на централизираната турска феодална система, действията на тези дружини, макар и несъгласувани, поддържат постоянен конфликт между властите и голяма част от християнското и мюсюлманското население; освен това цената на мерките, които се предприемат за борба с тези чети на Балканите, е фактор, който допринася за финансовия банкрут на Османската империя.[17] За да спре упадъка, причинен от миграциите, които сериозно намаляват данъчните постъпления, Високата порта нарежда да се облекчи животът на християните.

[17]За подробности за ролята на четите на Балканите вижте J. Koliopoulos, *Brigands with A Cause*, Clarendon Press, Oxford, 1987.

Натискът върху мюсюлманското население

През 1835–1836 г., след като прилага сила, за да накаже непокорството на босненските бейове, турската армия ликвидира независимите паши на Косово – Махмуд паша Ротулович от Призрен, Арслан паша от Печ, Сейфудин паша от Дяковица и накрая наследниците на рода Джинич, укрепили се в Прищина, на чиято страна се бият феодалите от Печ, Дебър и Дяковица. Системата на тимарите и нейните закони са отменени и управлението е поверено на военачалниците на армията, като са взети мерки за централизиране на администрацията и на данъчната система. Санджаците Шкодра, Призрен и Печ са поставени под контрола на румелийския вилает, чието седалище е в Монастир.[18]

През годините на 19. век става все по-ясно, че „мюсюлманската" аристокрация на Балканите е обречена, тъй като централната турска власт предприема по-нататъшни мерки да ограничи властта на бейовете и пашите от Централна Албания и Косово, като депортира много от тях в Мала Азия и разрушава техните крепости. Наследникът на Махмуд II, султан Абдул Меджид (1839–1861), издава през 1839 г. прочутия Гюлхански Хатишериф, който се превръща в своеобразна „харта на свободата" за поданиците на Османската империя. Християните формално вече имат равни права с мюсюлманите. С този реформаторски декрет се пристъпва към въвеждане на редовна военна служба, централизиране на правителството и фискална реорганизация, както и към европеизиране на съдебната система и образованието.[19] Реформите са посрещнати от албанците със силна съпротива. Те реагират особено остро срещу военната повинност в османската армия.

В отговор на наложените мерки албанците отново започват масово да приемат католическата вяра, за да избегнат военната повинност и да се възползват от равните права за християните. Въздействие им оказва и все по-голямата ангажираност на европейските сили с положението на Балканите. Но консервативните османски кръгове и в Косово, и в Константинопол силно се противопоставят на такова преминаване към старата вяра и през 1846 г. местният османски паша депортира от косовската енория Летница в Анатолия 24 семейства на албански криптокатолици, или ларамани – повече от 160 души – които вече не се преструват, че изповядват исляма, и обявяват скритата си дотогава вярност към католическата религия. До подобни действия се прибягва, за да бъдат възпрени други мюсюлмани или псевдомюсюлмани да приемат открито католическата вяра, както и за да се попречи на реформите, за които консерваторите смятат, че ще станат проводник на масово вероотстъпничество.[20]

Съдбата вече не е така благосклонна към османските турци. Портата все повече се проваля в опитите си да контролира провинциалните чиновници и местните мюсюлмански първенци. Реформите от 1839 г. имат за цел да съживят империята, в която цари административен хаос и военна слабост, но повечето мюсюлмани страдат от загубата на абсолютната власт. Съпротивата е особено силна сред албанците и през 1844 г. избухват въстания в Скопие, Прищина и Тетово, които са потушени след жестоки сблъсъци. Подобно на християните, които се противопоставят на новата военна повинност и на новите данъчни закони, мюсюлманите от тези региони виждат в реформите сериозна заплаха за привилегиите си. Втората фаза на реформите, Хатихумаюн, обявена през 1856 г. след силен натиск от страна на Великите сили, гарантира равенството на всички граждани. Прилагането на някои европейски стандарти на държавно управление, въвеждането на светски закони и изграждането на светски институции е продиктувано от надеждата да се запази и укрепи Империята. Най-важното е да се усмирят християните в Империята, като се въведат равни права за всички граждани и по този начин да се отблъсне вълната от национализъм, която залива Балканите. Правото, което сърбите в Косово получават да създават свои църкви и училища, ги насърчава да събират дарения за нови училища и за възстановяване на западналите манастири и църкви. Първите сръбски светски училища са открити в Косово в средата на 30-те години на 19. век.

Със западането на османската власт вътрешните конфликти се задълбочават все повече. Междувременно икономическото развитие в границите на Империята се съсредоточава в ръцете на не-турски поданици. Заради презрителното отношение на османците към търговията повечето турци в градските райони продължават да се занимават с традиционни занаяти. Реформите внасят оживление в дейността на търговци и занаятчии от всички градове на Косово и

[18]D. Batakovic, *The Kosovo Chronicles*, pp. 82–83.

[19]Ibid., p. 83.

[20]G. Duijzings, „The Martyrs of Stubla...", p. 1.

бавният процес на урбанизиране започва със стичането към градовете на много хора, които се обучават в различни занаяти или се включват в търговията. В живота на „турските" градове на Балканите все по-голямо участие започват да вземат славяните, които имат професия. Градските търговци християни се замогват, докато турската аристокрация запада и постепенно загубва материалната си база. Градове като Скопие, Прилеп, Призрен, Охрид, Битоля и Солун привличат енергични и предприемчиви християни, евреи и арменци. В новото отворено общество нещата се обръщат икономически срещу османците, които губят земите си и не се възползват от печелившите възможности, предлагани от настъпващия нов капитализъм в градовете. Те мърморят, пушат чибуците, пият кафе и гледат как християните вземат инициативата в свои ръце.[21]

През Кримската война от 1853–1856 г. настроенията срещу православните християни и славяните в Империята достигат връхната си точка. В Косово албанците съпровождат и развеждат английския консул, който идва в районите на Печ и Дечани да набира войници, и наред с други мюсюлмани получават предложение за добро заплащане като наемници. Тъй като са християни, сърбите нямат право да носят оръжие и затова нямат възможност да се защитават. Монасите от Дечани и патриаршията в Печ се обръщат към сръбското правителство с молба за защита. По това време има и случаи, когато славяни приемат исляма, за да избегнат преследвания, но повечето от тях предпочитат да емигрират в хаоса на войната. В дадени моменти населението от цели села бяга в Сърбия или в Черна гора. Сръбското правителство се опитва да спечели за своята кауза влиятелни албанци, но в този период, като се изключат откъслечни съобщения на монаси и учители, се знае малко за политическото положение на сърбите в Косово, които са оставени да се оправят, както могат. Малкото на брой чиновници в градовете са османски турци, но повечето висши служители са албанци. Турските селяни не са в по-завидно положение от съседите си християни. Търговците християни, чифликчиите и висшите духовници действат все по-тясно с колегите си мюсюлмани, а селяните – и християни, и мюсюлмани, трябва да носят бремето на данъците и на военната повинност. В малките градове на Косово често бездействат османски полкове. Много от тях са формирани от казаци, дезертьори от руската армия, или поляци (които мразят сърбите и черногорците, тъй като ги възприемат като поддръжници на Русия) и унгарци.

[21]Dragnic and Todorovich, *The Saga of Kosovo*, p. 78.

Призрен

Междувременно Призрен отново става най-важният град на региона. Той е разположен в края на широка долина, толкова близо до планините, че половината от града е построен на стръмен склон, увенчан с огромна сива крепост. В центъра на града от двете страни на буйната река се намират просторните хареми на по-богатите турци. Търговията и занаятите процъфтяват – кожарите, златарите и шивачите продават високо ценените си стоки по пазарите в Сърбия, Черна гора, Косово и Македония. Градът, разположен на важен кръстопът между Шкодра и Солун, има мултиетническо население от сърби, албанци, турци, евреи, цигани и черкези, които наричат себе си адиги и произхождат от северозападната част на Кавказ, близо до извора на река Терек. Те са покръстени първо в християнската вяра от грузинците през 13. век, а по-късно в ислямската вяра от татарите през 16. и 17. век. На Балканите пристигат за първи път през Варна и се установяват в Драма и в равнината Серес, а също и в други райони на Егейска Македония. Като албанците те се занимават повече със скотовъдство, отколкото със земеделие. През втората половина на 19. век, след руско-турските войни се заселват още по на запад в Балканския регион в неспокойните гранични области, главно в гарнизони като Вучитрън и Прищина.[22]

Заради присъствието на редовна войска и на най-различни османски семейства, както и заради факта, че синовете на по-богатите семейства отиват да учат в Константинопол, албанците от Призрен са по-толерантни към централната власт и към християнското население, отколкото албанците в районите около Печ и Дяковица. Турският език, пренебрегван в Печ и Дяковица, се използва широко в Призрен заради голямото османско присъствие. Албанците – и християни, и мюсюлмани – говорят албански у дома си и на обществени места, но в училищата това не им е позволено, дори след декрета Хатихумаюн от 1856 г., според който всички поданици на Империята имат равни права и за образование. Портата и патриаршията в Константинопол имат интерес албанците да останат разделени на две религиозни общности.[23] Това е в пълна противополож-

[22]През 1913 г., когато след Балканските войни османските турци се изтеглят, с тях тръгват и черкезите, но една малка част от тях остават в Косово. Имената им са се запазили в много градове и села. За повече информация за черкезите вижте G. Elezovic, *Glava o postanku i poreklu naroda arnautskog*, Belgrade, 1936, pp. 256–263, and T. Dordevic, *Cerkezi u nasoj zemlji*, Glasnik Skopskog naucnog drustva, Belgrade, 1928, pp. 143–153.

[23]Skendi, *The Albanian National Awakening*, p. 18.

ност с политиката на новите частни сръбски училища, които започват да се появяват. Търговските и занаятчийските гилдии в Призрен, Прищина и Печ помагат със средства и обзавеждане и насърчават добре обучени учители да работят в този затънтен район. Призрен, икономическият център за сърбите в Южно Косово, е домът на най-старата и най-почитаната сръбска църковно-училищна общност, създадена през 1836 г., за да противодейства на гръцката ортодоксална пропаганда. Много ученици от Косово, на които се възлагат надежди, се обучават за учители със стипендии, дадени от богатия призренски търговец Сима Андреевич Игуманов (1804–1882).[24]

През 1871 г. в Призрен е открита сръбска семинария. Сръбското правителство не може да оказва явно политическо съдействие, но системно помага на църкви и училища, като изпраща учители и насърчава най-добрите ученици да продължат обучението си. Призренската семинария възпитава учители и свещеници да служат на всички сръбски общности под османска власт и се превръща в център, където се работи активно по националния въпрос. Тайно от властите семинарията установява редовни контакти с правителството в Белград, откъдето получава инструкции и средства за политически действия.[25] Семинарията оказва твърд отпор на опитите на патриаршията в Константинопол да елинизира сръбското население в Косово и на Българската екзархия (1870) – да си осигури стабилна подкрепа в района на Гниляне. До 1889 г., когато в Прищина се открива сръбско консулство, семинарията е единственият център на сръбския политически живот в Косово, където от Белград се доставят книги, списания и вестници, за да се утвърждава националното съзнание. Но тъй като турските власти подозират семинарията от самото начало на дейността ѝ, че е център на сръбски националистични действия, политическите контакти с Белград се осъществяват чрез руското консулство в Призрен по тайни канали.[26]

Призренската семинария скоро става център на духовния живот и образованието и средище на политическата дейност по националния въпрос. Но по-важното е, че за първи път се установяват контакти с правителство в Белград, което по този начин може да оказва въздействие върху националното съзнание на сърбите в Косово.

[24]Batakovic, The Kosovo Chronicles, p. 98.

[25]Ibid., p. 55.

[26]Ibid., pp. 98–100.

От откриването си през 1871 до 1912 г., когато сърбите отново завладяват Косово, семинарията действа според инструкциите на сръбското правителство. Първоначално тя се намира под юрисдикцията на Министерството на образованието и религията, а по-късно и на Министерството на външните работи. Всичките ѝ разходи се поемат от сръбското правителство, но средства за поддържането ѝ идват и от църквата, и от даренията на Сима Игуманов.[27] Така училището има пропагандната мисия да разбуди националното съзнание, да предотврати преминаването към чужда вяра и най-общо да продължи програмата за национално просвещение. Но макар че не е трудно да се привлекат учители към оживената космополитна атмосфера на Призрен, славянската общност постоянно търси учителки, които да учат децата в Косово. Главната пречка са високите заплати, които жените, получили образование в Белград, искат, за да се примирят с отиването си в такова затънтено място като Косово. На второ място е желанието на младите жени да се омъжат, заради което те напускат учителското място, веднага щом съберат зестра. Така в повечето сръбски училища единствените учители са монаси и монахини.

Главната цел на сръбската външна политика по онова време е окончателното премахване на османското присъствие в страната; по-точно това означава изтегляне на останалите в Сърбия турски гарнизони. След като тази цел бъде постигната, може да се пристъпи към запланuваното присъединяване към Сърбия на съседни земи, включително и на Косово. За да подготви тези действия, сръбският владетел княз Михаил Обренович се стреми да сключи съюз с други християнски народи и да издигне фронт срещу османските турци.[28] През 60-те години на 19. век сръбският външен министър Илия Гарашанин, подозрително настроен към тайните споразумения между Русия и Австрия с Портата и към негативната роля, определена на албанците в тази игра, решава да ухажва различни северноалбански лидери, особено сред католическото население. Белградската дипломация, заедно със сръбските пари, се насочва активно към мирдитите-католици, за да ги убедят да отхвърлят италианското и австрийското влияние. Само за една година лидерите на пет албански кланове са гости на Гарашанин в Белград.[29] Неговата

[27]Ibid., p. 99.

[28]Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States*, 1804–1920, University of Washington Press, Seattle, 1977, p. 64.

[29]Dragnic and Todorovich, *The Saga of Kosovo*, p. 82.

политика на ухажване на албанците обаче е рязко прекратена през 1868 г. с убийството на княз Обренович.

Отслабване на империите

През 19. век слабостта на Османската и на Австрийската империя постепенно започва да става все по-явна. Националните революции от 1848–1849 г. и 1866–1867 г. разкриват на Хабсбургските владетели основните недостатъци на техния режим. Постепенното териториално смаляване на Османската империя, започнало през 1699 г., се ускорява през 19. век въпреки многобройните опити на нейните лидери да възстановят някогашната си власт чрез модернизация и вътрешни реформи. За да укрепи отслабващата си позиция в западните покрайнини на Балканите, Високата порта приема декрета от 1865 г. за реорганизация на администрацията си, за да създаде големи и компактни групи мюсюлмани в населените с албанци провинции на Монастир, Янина, Шкодра и Косово. Надеждата е, че тези мюсюлмански общности ще бъдат идеологически, политически и социално обвързани с интересите на Империята и ще се превърнат в източник за набиране на войска, която ще осигури мир на все по-несигурните граници. Населените с албанци региони, където живеят и други народности,[30] са разделени през 1866 г. на три *вилаета* – Шкодра, Монастир и Янина, към които през 1878 г. е добавен и четвъртият вилает Косово. Всеки вилает има свой управител и гарнизон. Идеята е по този начин в обозримото бъдеще да се избегне всякакво сплотяване на албанците. Тъй като албанците заемат стратегическа позиция на Балканите, Портата не иска да допусне очертаването на ясно определена граница на все още неясната географска единица „Албания".

В периода на засилен международен интерес към съдбата на Османската империя две англичанки, Ърби и Маккензи, тръгват на път, за да опишат живота на европейските провинции в Османската империя. През 1867 г. те публикуват разказа за своето пътуване, от който проличава благосклонното им чувство към „чистото, трудолюбиво, честно християнско население" и осъдителното им отношение към „мързеливите, мудни, немарливи, лениви мюсюлмани", към

[30]Трудно е да се определи броят на населението в Косово през 19. век. Официалните данни от годишните преброявания на населението обикновено не са достоверни, тъй като действителният брой на членовете на семействата се укрива, за да се избегнат някои данъци. При преброяването мюсюлманите например не включват съпругите и децата от женски пол.

които причисляват албанците от Косово. Техният възглед, широко разпространен по онова време, е възгледът за цивилизацията, противопоставена на варварството. За двете пътешественички Европа представлява всичко онова, което се смята за цивилизовано, и затова пишат следното: „След като видяхме как в Стара Сърбия е изчезнало християнството и страната е загубила уж цивилизованите си жители, нека да разгледаме как се е стигнало дотам – тя да бъде обитавана от варвари и да е подчинена на исляма."[31] Чужденците неизменно виждат в християните най-просветените и цивилизованите членове на косовската общност, а стереотипните образи на албанците се утвърждават от такива хора като журналиста Хенри Берлейн: „Един примитивен народ, какъвто са албанците, се възхищава най-много на военни атрибути."[32]

През 60-те и 70-те години на 19. век, когато Косово е известно преди всичко като място на разруха и беззаконие, Ърби и Маккензи сравняват жалкото съществуване на сърбите в Косово със сравнителното благоденствие на сърбите, които живеят в свободната сръбска държава. В Печ двете англичанки са потресени, когато сръбски деца буквално падат на колене; за тях подобно раболепно поведение е отблъскващо: „Попитахме как е възможно да си помислят, че бихме искали да ни посрещнат по този начин? Учителят им обясни: „Турците са ни научили така: техните сановници искат от нас, християните, да падаме в краката им."[33] Една основна причина, поради която сръбската общност в Призрен не може да преуспее, е, че най-предприемчивите ѝ представители напускат, за да си търсят късмета в свободна Сърбия. Защо тогава там не се преселят всички? Защото мнозина, които отиват в Сърбия, се връщат, тъй като всичко, което семействата им притежават, парче земя или дюкян, остава в контролираното от османските турци Косово. Освен това сърбите от свободна Сърбия ги смятат за мързеливи хора, на които не може да се разчита, след като толкова дълго са живели сред мюсюлмани. По-важното обаче е, че правителството на Сърбия изобщо не насърчава косовските сърби да се преместят в Сърбия, тъй като това означава Косово да се остави изцяло на мюсюлманите.

По това време управител на градовете в Косово е или турски държавен служител или, в много случаи, албанец, който е служил в

[31]G. M. Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, vol. 1, London, 1877, p. 217.

[32]H. Baerlin, *A Difficult Frontier*, Leonard Parsons, London, 1922, p. 35.

[33]Mackenzie and Irby, Travels in the Slavonic Provinces..., p. 199.

редовната армия. През 70-те години на 19. век мюдюрин на Прищина е албанец. Управителите имат лични телохранители и прислужници (*гавази*), които често си осигуряват допълнителни средства, като ограбват населението. Глава на християнската общност обикновено е нейният архиепископ или старейшина, известен на турски като *коджа баши*. Тези християнски лидери, които участват в определяне на данъците и в решаване на съдебни спорове, имат малка политическа власт, но упражняват голямо социално влияние. Ърби и Маккензи съобщават:

„Мюдюринът (или пашата) си купува поста и има толкова кратко време да му се наслаждава, че главната му цел е колкото се може по-бързо да си върне парите, които е платил. Тъй като всички знаят това, и мюсюлмани, и християни го затрупват с подкупи, но макар че забогатява, той е длъжен да повишава данъците за султана. Ако мюсюлманите не си платят дела, той трябва да оскубе двойно повече християните; с мюсюлманите шега не бива, защото засегне ли ги, те може да подкупят някой по-висш служител да го отстрани от поста. В Прищина това постоянно става; когато пристигнахме, там имаше втори мюдюрин за една година, а преди да напуснем района, той беше вече свален."[34]

Условията в региона по това време са толкава тежки, че всичките му жители са доведени до отчаяние. Албанците не се подчиняват на турските власти и това е причина за размирното състояние на региона. Основната цел на албанеца, бил той *бекчия* (селски пазач) в мирно време, или *башибозук* (нередовен войник в османската войска) по време на война, е да вземе каквото може със сила, тъй като светът, в който живее, не му предлага никакъв друг начин да си осигури прехраната. През лятото на 1876 г. албанците убиват управителя на Печ, докато той събира данъците за султана. Представителите на войнствено настроената сръбска общност на Печ казва на Ърби и Маккензи:

„Подложени сме на страдания, които не могат да се опишат с думи, които плътта и кръвта повече не могат да търпят; животът и собствеността ни, жените и децата ни са оставени на милостта на банда крадци. Нашите управници и меджлисът, нашите съдии и полиция, всички са крадци, разбойници и виновни за пролятата кръв."[35]

Един сръбски старейшина обяснява:

[34]Ibid., vol. 1, p. 223.

[35]Ibid., vol. 2, p. 55.

„Ще ни бъде от полза един консул, който да застане на страната на християните. Но такива консули, каквито има в Призрен, са безпомощни и нищо не вършат. Не казвам, че нещата не могат да се поправят, но казвам, че ако те изцяло не се променят, ние, сърбите от Печ, трябва да сторим, каквото сториха бащите ни – трябва да си отидем."[36]

Стопяващото се славянско население, нежелано в свободна Сърбия и отчаяно от все по-засилващото се беззаконие, няма кой знае какъв друг избор, освен да се изолира в своята общност, да се сниши и да се моли светът да се намеси.

Макар и със закъснение в сравнение със съседите им, у албанците също започва да се пробужда националното съзнание във връзка с така наречения Източен въпрос. Албанските бейове все повече се разочароват от османската администрация. Портата иска да запази единството на исляма и няма да допусне формирането на национално съзнание в която и да е част на мюсюлманския свят, тъй като в крайна сметка то ще надделее над религиозната солидарност. Поради тази причина Портата, която е сравнително толерантна към други народности, не е толерантна към най-верните си и любими поданици и, за разлика от политиката, която води към други християни, забранява използването на националния език и откриването на училища за албанците християни. Портата си дава сметка за близките връзки между албанците християни и мюсюлмани и знае, че тези връзки ще се засилват още повече с общия език и националните чувства.[37]

Преди Източният въпрос да стане известен на света, сърби и албанци, макар че никога не са били в толкова близки отношения, колкото различните албански религиозни групи, все пак в социално отношение са свързани чрез немалко неща, които се проявяват в многобройните общи обичаи и традиции, както и в общите борби срещу турската власт; освен това сърби и албанци често са свързани и чрез кръвно родство. Доколко албанците си спомнят тези близки връзки, проличава от едно изказване, направено пред Доситей Обрадович, първия сръбски министър на просветата, по време на негово пътуване в Албания: „Заедно със сърбите ние образуваме едно семейство и един род."[38] В граничните региони между Косово, Чер-

[36]Ibid., vol. 2, p. 56.

[37]S. Skendi, *The Albanian National Awakening*, Princeton University Press, 1967, p. 133.

[38]D. Tukovic, *Srbija i Albania*, Belgrade, 1914, p. 113.

на гора и Санджак жителите обикновено са двуезични, в много отношения те имат обща култура, например народните песни от границата, известни в целия регион, които прославят герои, независимо дали се албанци, босненци или сърби. Недоверието между сърби и албанци се задълбочава, когато национални вълнения започват да разтърсват Балканите. След като сръбското правителство се ангажира да провежда политика на национално осъзнаване на косовските славяни, този процес започва плахо да се проявява сред албанското население. Но трябва да изминат още няколко десетилетия, преди албанците да успеят, макар и частично, да вдигнат национално въстание.

3
КОСОВО И УПАДЪКЪТ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Въпросът за Косово придобива международен характер във връзка с Голямата източна криза от 1875 г., която поставя проблема за самото оцеляване на Османската империя и насочва вниманието на Великите сили към тази отдалечена европейска провинция. След поредица от въстания на християнското население срещу османците в Босна и Херцеговина през 1875 г., предложеният от Австро-Унгария план за реформи е наложен на Портата с надеждата, че по този начин ще бъде предотвратена или поне отложена намесата на Русия. Новият султан Абдул Хамид, който поема властта през 1876 г., когато Империята преживява най-тежката вътрешно- и външнополитическа криза, слага край на предишната политика на реформи (*Танзимат*). В последвалия дълъг период на автократично управление султанът се опитва да легитимира османската държава и династия, представяйки ги като защитници на ислямските ценности и интереси. Повече от всеки друг османски владетел през 19. век той гледа благосклонно на мюсюлманското население на Балканите и отново съживява у мюсюлманите чувството, че принадлежат към една привилегирована общност, която в този момент е заплашена от бунтове на християни в нововъзникналите балкански държави и от техните иредентистки движения. Това на практика означава, че албанското население в Косово е насърчавано да разчисти стари сметки с местните представители на славянството и православието.[1]

Призренската лига и албанският национализъм

Междувременно задълбочаващият се вътрешен упадък и засилващият се външен натиск отслабват сериозно Портата. Възползвайки се от тази слабост, Сръбското и Черногорското княжество използват Руско-турската война от 1877–1878 г., за да нахлуят в Косово и по този начин да изправят за първи път в сериозен конфликт сърби

[1] M. Dogo, „National Truths and Disinformation in Albanian-Kosovo Historiography" in Duijzings, Janjic and Maliqi (eds), *Kosovo – Kosova*, p. 45.

и черногорци срещу албанци. Хиляди косовски сърби преминават в сръбска територия, за да се запишат в сръбската армия; онези сърби и черногорци, които остават в Косово, успяват да се освободят от военна служба в османската армия, като дават подкупи на военни служители. Без да среща голяма съпротива, сръбската армия напредва неотклонно, окупира Ниш, Лесковац, Врани и Прокупле, след което навлиза в Косово. През този период хиляди албанци са насилствено прогонени (разселени) от района на Топлице в Нишкия санджак, голяма част от джамиите по тези места са разрушени, а много сърби отиват в Южно Косово, за да избягат от развилнелите се башибозуци, които започват да си отмъщават на останалите сръбски жители. Военните действия на сръбската армия в Косово предизвикват бежанска вълна в обратната посока – около 30 000 албанци напускат окупираните от сръбската армия части на региона. Към изтеглящите се османски войски се присъединяват хиляди албанци, които пристигат в Косово като бежанци. Без да знае, че Русия и Портата са сключили примирие, доброволческият сръбски полк на майор Радомир Путник превзема Гниляне, а челните отряди на сръбската армия стигат манастира в Грачаница близо до Прищина към края на януари 1878 г. Там се отслужват тържествена литургия в чест на победата на сръбската армия и крал Милан и панихида за героите от 1389 г. Сключеното примирие обаче се отнася и до сръбската армия, чиито части трябва да се изтеглят от Косово.[2]

След поражението на Портата през март 1878 г. Русия налага на османското правителство тежкия Санстефански договор. Неговата цел е да ограничи австро-унгарското влияние на Балканите, да удовлетвори панславистите и да укрепи позицията на Русия в тази част на света. Според условията на мирния договор, подписан от Русия и Портата в Сан Стефано на 3 март 1878 г., по-голямата част от освободената територия се предоставя на България, чиито силно разширени граници се простират на запад до Корча. Сърбия, която сега получава пълна независимост от Портата, разширява територията си, в чиито предели влизат Митровица и голям дял от санджака Прищина, докато останалата част на Косово остава под османско управление. Черна гора получава населените предимно с албанци региони на Печ, Улцин, Хоти, Плав, Гусине и Подгорица. Недоволни, че Санстефанският договор предоставя населени с албанци територии на славянските държави, албанците бързо сформират местни комитети за защита във вилаетите Косово, Шкодра и Монастир. Албански националистически кръгове решават да свикат спешно общо събрание на албанските лидери. Така на 10 юни 1878 г. 300 делегати главно от Косово и Западна Македония, както и неколцина представители от южната част на Албания се събират в Призрен.

На учредителното събрание, което създава Призренската лига, присъстват главно консервативно настроени мюсюлмански земевладелци, а те са склонни владенията им да останат под контрола на Портата, защото тя няма да допусне балканските им съседи да разпокъсат техните земи. Портата се надява, че чрез едрите земевладелци ще продължи да упражнява власт и да отстоява собствените си интереси. Ето защо първоначално тя е благосклонна към Лигата, която по естествени причини се противопоставя на наложения в Сан Стефано договор. Султан Хамид се надява, че ще може да използва Лигата за популяризирането на някаква панислямска идеология, чрез която да заглушава нарастващото национално недоволство, обхващащо цялата му нестабилна империя. В този смисъл Призренската лига трябва да изпълнява важна роля на своеобразна военна граница между албанските и останалите балкански владения на Портата и Сърбия и Черна гора. Албанците смятат, че главната цел на Лигата е да организира политическа и военна съпротива срещу разпокъсването на населената с албанци територия и да настоява пред султана за обединяване на четирите вилаета – Янина, Монастир, Шкодра и Косово, в една политическа и административна единица. Макар че границите на територията, смятана по онова време за албанска, не може да бъдат лесно определени, членовете на Лигата са единодушни, че албанската териториална цялост трябва да бъде защитена. След събранието в Призрен делегатите започват да създават местни комитети.

Предвижданото разпадане на Османската империя предизвиква голяма тревога сред европейските сили. Великобритания, Франция, Австро-Унгария, Германия и Италия виждат в новите граници на България, определени в Сан Стефано, единствено разширяване на територията на Русия. Те се тревожат, защото знаят, че силата, която контролира стратегическия район на Истанбул и Проливите, в края на краищата ще управлява християнските поданици на султана. Застрашено е равновесието между силите в Централна Европа и Средиземноморието, както и европейското надмощие в Азия. И така, за да намерят приемливо решение на Източния въпрос, през юни 1878 г. Великите сили принуждават Русия да приеме ново мирно уреждане на конфликта на конгреса в Берлин, председателстван от Бисмарк. За да се ограничи руското влияние на Балканите, Бер-

[2]Batakovic, *The Kosovo Chronicles*, p. 108.

линският конгрес драстично стеснява границите на България. Прекроената, по-малка България е ограничена между Дунав и Стара планина и обявена за автономно княжество, васално на султана. Южна България се превръща в нова, ползваща се с по-малка автономия провинция на Османската империя, известна като Източна Румелия. Берлинският конгрес малко или повече възпира претенциите на Русия към Балканите. Ето защо Русия насочва вниманието си на изток, където скоро влиза в конфликт с нововъзникващата сила Япония. Всички населени с албанци области преминават отново под контрола на султана. Претенциите на Сърбия към албанските територии са отхвърлени – тя не получава санджака Прищина и запазва само областите, които е окупирала преди войната.

След примирието, подписано между Сърбия и Портата, сръбските войски се изтеглят от Косово. Берлинският конгрес продължава работата си цял месец, а през това време косовските сърби изпращат петиции до делегатите на Конгреса с искането вилаетът да бъде обединен със Сърбия. Същевременно албански представители обикалят европейските столици, където настояват Косово да бъде обединено с другите вилаети, населени с албанци. До този момент Портата продължава да подкрепя Призренската лига, като се надява, че тя ще повлияе на Великите сили да преразгледат целия Източен въпрос и да видят опасността, произтичаща от всяко разширяване на независимите балкански държави, което ще доведе до укрепване на османската власт в региона. Лигата става първата съпротивителна сила срещу експанзионистичната политика на съседните балкански държави, като обединява младото албанско национално движение в исканията му за административна и културна автономия в рамките на Империята. Но неспособността на Османската държава да защити интересите ѝ пред европейските сили кара ръководството на Албанската лига постепенно да възприеме идеята за пълна автономия. Скоро Лигата започва да се противопоставя на висшите чиновници на Портата, като отказва да изпраща войници и предприема действия на гражданско неподчинение и въоръжена борба в знак на политически протест.

Повечето албанци не искат Османската империя да бъде разпокъсана, нито се стремят към независима държава. Те смятат, че местните им интереси и националната сигурност ще бъдат най-добре гарантирани, ако получат автономия в границите на Империята. Мнозина консервативно настроени северноалбански лидери на националното движение започват да обсъждат сериозно въпроса за автономия. В сравнение с южняците, северняците, които отдавна се

радват на известна независимост, негодуват много повече срещу централизираната политика на Портата.[3] Скоро около 16 000 въоръжени албанци са готови да се изправят срещу османските власти и армията. Първият опит на Портата да се противопостави на силите на Лигата става причина за избухването на голямо албанско въстание през август 1878 г., по време на което е убит Мехмед Али паша – един от най-известните дипломати, пристигнал в Дяковица, за да изтълкува решенията на Берлинския конгрес. Албанците са изпаднали в такава ярост, че убиват и неговия домакин, Абдул паша Дрени, председател на местния комитет на Призренската лига. През цялата следваща година в Южно Косово продължават антиосманските прояви. Англичанинът Едуард Найт, който през лятото на 1879 г. обикаля Черна гора и населените с албанци северни региони, по-късно описва как Портата е загубила почти изцяло контрола в Северна Албания, включително и в Косово:

> „Правителството тук е много слабо, не вдъхва нито страх, нито уважение, то едва кре́та. Албания е в състояние на истинска анархия, жандармерията е вдигнала ръце, войниците отказват да козируват на своите офицери, и едните, и другите не са получавали заплата от месеци, а местните хора се събират открито на революционни събрания, необезпокоявани в джамиите на гарнизонните градове, където безстрашно се отправят призиви за бунт срещу Портата. Никъде другаде упадъкът и пълната безпомощност на Портата не са толкова явни, колкото тук."[4]

Политиката на ухажване на албанските лидери, водена от сръбския външен министър Илия Гарашанин през 60-те години на 19. век, е възобновена през 70-те години от руския посланик в Истанбул, граф Игнатиев, който дори предлага личното си богатство, за да спечели албанците на страната на славяните. Със същата цел черногорският княз Никола Петрович Негош ухажва през 80-те години католическата фамилия Биб Дода, управляваща областта Мирдит, като признава, че прави това с надеждата, че „когато дойде време да се вика ура", албанците ще се включат в борбата срещу османските турци. Така сръбското правителство, агентите на Белград и много-

---

[3] За повече подробности за създаването на Лигата вижте M. Vickers, *The Albanians: A Modern History*, London, 1995, and S. Skendi, *The Albanian National Awakening*, Princeton University Press. Подкрепата за Лигата е по-слаба в южната част на Албания, където страхът от загуба на територия не е толкова голям. Санстефанският договор не предоставя нищо на Гърция, поради което необходимостта от действия за обединяване не е толкова наложителна, колкото в северните части на Албания.

[4] E. Knight, *Albania: A Narrative of Recent Travel*, London, 1880, p. 117.

бройните полуофициални организации работят усилено, за да осигурят албанската подкрепа в общата борба срещу Портата. Те се надяват, че особено северноалбанците ще проявят съпричастие, защото разчитат, че тяхната християнска вяра ще ги подтикне да се включат в борбата срещу османците и исляма, а не срещу християнска Сърбия. Но това не става[5] и основната причина е, че албанците са албанци преди да станат католици или мюсюлмани, както отбелязват много от чужденците, пътуващи по тези земи през 19. век.[6]

Междувременно антихристиянската насоченост на Лигата тревожи голяма част от албанците не-мюсюлмани и разколебава намерението им да се присъединят към нея.[7] През 80-те години британският генерален консул в Северна Албания Кърби-Грийн, който се чувства забравен от света, приема с голяма радост Едуард Найт и неговия придружител. Генералният консул, който наблюдава политическата ситуация и следи религиозното разделение в Лигата, като разбира, че двамата англичани имат намерение да отидат в Призрен, ги предупреждава:

> „Нека да ви кажа, че Призрен е център на Албанската лига, организация на най-ревностните мюсюлмани на страната. Тези хора са обхванати сега от краен религиозен фанатизъм и омраза към християните. Призрен, с изключение може би на Мека, е най-опасното място за един християнин във всички мохамедански страни."[8]

По това време муджахидините активно насърчават политиката на етническо прочистване. С влошаването на ситуацията в Косово все повече славянски семейства решават да емигрират в Сърбия и след тяхното заминаване в югозападната част на Косово се заселват албанци католици, известни като фанди, чиято родина е горното поречие на река Фан и Фандит. Много семейства, чиито членове наброяват общо няколко хиляди души, впоследствие напускат областта и се установят около Печ, Дяковица и Призрен; те са принудени да се преселят в Косово в този момент, тъй като в родните им места няма достатъчно обработваема земя, което ги обрича на бедност. Новите емигранти не приемат исляма, макар че съседите им

[5]Dragnich and Todorovich, *The Saga of Kosovo*, p. 89.

[6]Вижте Vickers, *The Albanians*, p. 15.

[7]Повечето католици в края на краищата се присъединяват към Лигата, но едва след като става ясно, че в резултат на упадъка на Портата те ще бъдат погълнати от някоя православна славянска държава, било тя Сърбия или Черна гора.

[8]Knight, *Albania*, p. 115.

са почти изцяло мюсюлмани, и гледат със страх новодошлите. Според един доклад на британското военно разузнаване от Първата световна война, тези заселници били наречени „фанди" от съседите им мюсюлмани, „които много се страхуват от тях заради жестокостта им и безмилостния начин, по който си отмъщават за обида."[9]

След Босненското въстание през 1875 г. в силите на Лигата се вливат всекидневно бежанци от Босна и дезертьори от Османската армия. Хората на Лигата, уверени в нарастващата си сила, включват в платформата си призиви за автономия, за да се противопоставят на настъпленията на Австрия от север и на Гърция от юг. Съществуват и основателни страхове, че черногорците ще се опитат да разширят границите си и да включат в тях Призрен и Шкодра. Водачите на Лигата са потресени, защото в техните очи Портата е извършила предателство, като е отстъпила на Черна гора населени с албанци области. Заради това Лигата решава, че нейната задача е да обедини населените с албанци региони, тъй като Портата явно не е в състояние да направи това. Сериозната албанска съпротива в Косово започва на 4 януари 1881 г., когато призренските въоръжени сили, командвани от Сюлейман Вокши, първо превземат Скопие и оттам се придвижват на север към Митровица и към части от санджака Нови пазар. В края на месеца силите на Лигата установяват контрол над Прищина. Отстраняват от Косово всички представители на османската администрация и се обявяват за провинциално правителство. След Косово се подготвят да продължат на юг.

Разширяващото се албанско движение отправя директно предизвикателство към османското управление и създава условия, които неизбежно ще доведат до чужда намеса. Заради това султанът е посъветван да разгроми Лигата колкото е възможно по-бързо. След като е постигнала споразумение с Гърция за Тесалия, Портата вече може да се заеме с унищожаването на Албанската лига.[10] На 23 март членове на комитета на Лигата в Константинопол са арестувани и депортирани на остров Родос. Месец по-късно османска войска от 10 000 души, командвана от Дервиш Тургут паша, поддръжник на политиката на централизирано управление, навлиза в Косово и след като преодолява ожесточена съпротива, превзема Призрен. Щабът

[9]*The Tribes of Northern Albania: A Handbook of Serbia, Montenegro, Albania*, Admiralty War Staff Intelligence Division (no. I.D.1096), June 1916, p. 399.

[10]Преговорите за бъдещето на Епир продължават близо две години и през 1881 г. Гърция и Портата постигат споразумение Гърция да получи Тесалия и Арта в Епир, но не и вилаета Янина.

на Лигата незабавно е преместен в Дяковица, но съпротивата продължава още само няколко дни.[11] От този момент започват арести на албански националисти, а всички местни организации, свързани с Лигата, са разпуснати. Данъците, корумпираността на Тургут паша, скъпият живот и ограничената свобода пораждат дълбоко недоволство сред населението на Призрен и съседните райони и хората са обхванати от мрачни настроения.

Смазването на албанското движение и все по-централизираната политика на Портата карат водачите на Албанската лига да продължат с призивите за открито противопоставяне на Портата, като отхвърлят управлението на нейните чиновници и отказват да изпращат войници в армията ѝ. Макар че разгромява Лигата, Портата не може да сломи нито бунтовния дух, нито породеното от него национално съзнание. Те все повече укрепват и идеалите на Лигата в продължение на няколко десетилетия упражняват силно влияние върху албанските интелектуалци. Тези ранни прояви на национализъм са продиктувани не толкова от желание да се разруши статуквото, колкото от инстинкт за самозащита. Многобройните местни бунтове, характерни за десетилетието след основаването на Призренската лига, са предизвикани не от желанието за защита на националните интереси, а от отказа на албанците да се подчиняват на османските чиновници, когато те събират стари данъци и налагат нови, съвсем малка част от които се използва за местни нужди, докато основната част се прибира директно в държавната хазна. Албанците негодуват, че трябва изобщо да плащат данъци, но са още по-възмутени, че от тях се изисква да плащат не по-малко от християните.

В края на септември 1884 г. избухва албанско въстание в района на Призрен. То е в знак на протест срещу опита на Портата да изготви списък на населението и на собствеността, за да определи размера на новите данъци, които ще трябва да се плащат. След многобройни прояви на насилие в град Призрен, Портата се опитва да умиротвори албанците, като освобождава някои политически затворници, но резултатът от това е, че пътуването извън големите градове става изключително опасно. През 1887 г. един австралиец, който

[11]Подобни мерки се предприемат за унищожаването на южния клон на Лигата. В разстояние на няколко седмици военни трибунали осъждат водачите на Лигата и изпращат в изгнание повечето от тях в отдалечени части на Анатолия (Анадол). Абдул Фрашери успява да избяга, но е заловен в края на април. Смъртната му присъда е заменена с доживотен затвор, но е освободен от султана през 1885 г. при обща амнистия. Той умира през 1894 г.

иска да пътува от Призрен до Дяковица, е настоятелно посъветван да не прави това от Ахмед Хамди бей, началник на полицията в Призрен. Ето какво пише той:

> „Беят се опита всячески да ме разубеди, но аз не отстъпих. Най-накрая той отправи сериозна молба. „Аз нямам право", каза той, „да ви забраня да заминете и нямам основание да искам услуга от вас, но все пак ще ви бъда много задължен, ако се откажете от това пътуване. Точно сега рискът от отиване там е огромен и ако нещо се случи, вината ще падне върху мен."[12]

Дългогодишното османско владичество в Косово създава атмосфера на дълбока стагнация. Портата не строи нито училища, нито пътища и с изключение на няколко паянтови казарми и митнически сгради, регионът е такъв, какъвто османците са го заварили. През последните десетилетия на 19. век населението на Косово се увеличава освен с новопристигналите фанди с още няколко хиляди албански семейства, които преминават северноалбанските планини и и се заселват в градовете и селата на плодородната равнина между Печ и Призрен. Нови албански села започват да изникват и по северните граници на вилаета Косово. Главната причина за това заселване в Косово, както и в миналото, е липсата на пасища и обработваема земя. В доклада на британското разузнаване, цитиран погоре, се казва, че един малък по площ регион, който принадлежи на рода Бериша, „е причина мнозина да емигрират, особено на северозапад към Дяковица, където заживяват в малки села. Те често се помохамеданчват".[13] Католическият род Шала, чиято територия е в планинския район Тети в северноалбанските планини, първоначално е много голям, но недостигът на обработваема земя принуждава много семейства да емигрират в Косово, особено в Печ и съседните райони, където има стотици семейства от рода Шала; село Иснич, близо до Дечани, е изцяло населено от тях.[14] Става ясно, че по онова време населението на Косово вече е предимно албанско. В телеграма, изпратена на 27 юли 1880 г. до министъра на външните работи лорд Гранвил, неговият представител в комисията за Източна Румелия, лорд И. Фицморис пише: „В телеграмата си от 26 май тази година изказах мнението, че целият предишен вилает Призрен, който включва Дебър, Дяковица, Печ, Косово, Призрен и Прищина, се разграничава ясно от славянските държави на изток и на юг от него

[12]H. A. Brown, *A Winter in Albania*, London, 1888, p. 251.

[13]*The Tribes of Northern Albania*, p. 397.

[14]Ibid., p. 411.

и по своята същност е предимно мохамедански и албански."[15]

Призрен с населението си от 46 000 души продължава да се развива като един от най-големите и най-важните балкански градове. Благодарение на сръчните си занаятчии, които обработват метали, той става главен център на производство и търговия с оръжия. В сръбската махала, заемаща стръмния склон под голямата крепост, всички жители независимо от народността си ползват турския като език за всекидневно общуване. Повечето албански семейства в градовете също говорят турски у дома си, тъй като се смята, че владеенето на турски език е белег за изисканост на градските жители. Той е много полезен като lingua franca заради множеството езици, които се говорят в Призрен по това време. Косово преживява нов търговски подем с откриването на железопътната линия от Митровица до Солун през 1873 г. С изключение на изящната декоративна обработка на сребърни предмети, с които градът е прочут, занаятчийството в Призрен от гледна точка на търговски продажби е в упадък заради конкуренцията на евтини европейски стоки, внасяни в Косово от еврейски търговци от Солун. Един чужденец, посетил Косово през 1887 г., отбелязва, че по това време християните държат търговията на града:

„В Призрен има много славяни и други членове на гръцката църква. Търговията на града е почти изцяло в ръцете на християните. Католиците държат много магазини, но най-много магазини имат гърците."[16]

Оживеният, космополитен характер личи по всекидневното облекло на хората: фесовете и шалварите на турците; албанците с бели шапчици и ярки колани с висящи краища; високите черногорци със сиви горни дрехи и малки кръгли шапки; хората от Санджак с ярки тюрбани като на морски пирати; сръбските селянки с пъстроцветни дълги чорапи, красиво избродирани къси поли и жакети и ярки накити за глава; сърбите с кафяви и черни домашно тъкани панталони, долу тесни, горе широки: всичко това се слива в кръщяща смесица от цветове по улиците на Призрен.[17]

Но въпреки относителното благополучие и охолство на обитаващите градовете славяни, мнозинството косовски сърби и черногорци продължават да живеят в селски райони с твърде малко удобства. Тяхното положение остава видимо по-тежко; дори къщите им не

[15]J. Swire, *Albania: The Rise of a Kingdom*, London, 1929; reprinted New York, 1971, p. 53.

[16]Brown, *A Winter in Albania*, p. 236.

[17]F. Jones, *With Serbia into Exile*, London, 1916, p. 296.

бива да се набиват в очи повече от къщите на съседите им мюсюлмани, нито да са построени на по-високо място от техните къщи. Уилям Форсит, който пътува из Косово през 1885 г., пише:

„Малцината християни, останали да живеят в селата, водят жалко съществуване. Те трябва да плащат високи данъци, а положението в селата е толкова лошо, че докарва до отчаяние всички жители. Нищо чудно, че те гледат с копнеж към събратята си в княжеството на свободна Сърбия, но се говори, че правителството там не насърчава емиграцията от Стара Сърбия, тъй като това означава регионът да бъде предоставен изцяло на албанците. По този начин чувството за патриотизъм, както го наричат сърбите, се подхранва със страданията на техните нещастни събратя християни."[18]

Групи мюсюлмански духовници обикалят селата на Косово, особено по време на постите Рамазан, за да проповядват панислямската политика на султан Абдул Хамид II. Сръбските търговци и занаятчии, които живеят главно в градовете, са в по-добро положение от родните си по селата, но и те гледат да не се набиват в очи и предпочитат, когато е възможно, да останат в своите махали.

Гръцките митрополити в епархията Рашка–Призрен, обхващаща почти цяло Косово, силно затруднява Сърбия да развива политиката си по националния въпрос сред сърбите, останали под османско владичество. През 1885 г. започват преговори между Белград и патриаршията в Истанбул за назначаването на сърбин за митрополит в Призрен. Въпреки неуспеха на преговорите сръбското правителство започва да обучава млади хора за бъдеща религиозна служба в Османската империя. Австро-унгарското влияние във вилаета Косово постепенно нараства чрез католическите мисии в Северна Албания и Косово и виенските консулства в Призрен, Скопие и Шкодра.

Междувременно сръбската позиция на Балканите отслабва. Единствените закрилници на сърбите в Косово са руските дипломати, тъй като според член 23 от решенията на Берлинския конгрес Русия, като традиционен защитник на православното население в Османската империя, има право да закриля християните. Но отслабващото влияние на Русия в Империята след Конгреса има неблагоприятни последици върху сърбите, живеещи под османско управление. Заради австрофилската политика на Милан и Александър Обренович Сърбия губи ценна руска подкрепа пред Портата в усилията си

[18]William Forsyth, *The Slavonic Provinces South of the Danube*, London, 1876, p. 71.

да защити сръбското население.[19] През юни 1889 г., когато предстои да се отбележи 500-годишнината от Косовската битка, австрийското влияние в Сърбия е силно и сръбските планове за обединяване, разбира се, са осуетени. С наближаването на годишнината напрежението започва да нараства в контролираните от Австро-Унгария южнославянски области. От април 1889 г. пътуването в Империята е забранено за онези, които не притежават паспорт, издаден от Високата порта, а сърбите нямат такива паспорти и затова не могат да пътуват нито на юг, нито на изток. Имперската полиция охранява всички пътища за Сърбия и забранява на сърбите да пътуват в дните преди годишнината.[20] Все пак тя е отбелязана по-успешно, отколкото всички са си представяли. Въпреки опитите за репресии годишнината се превръща в символ на освободителната борба на всички южни славяни, които живеят под чуждо господство. Косовският епос крепи надеждите на мнозина, които продължават да копнеят за свобода. Във Виена сръбски младежи се събират в своите клубове, за да почетат героите от Косово. Отбелязването на годишнината обединява славянския и православния свят. Един славянофилски вестник в Русия нарича Косово „сръбската Троя" и призовава всички руснаци да приемат това определение. В Санкт Петербург се изпълнява реквием в катедралата „Свети Исаак", а от църквите в Атина се развяват черни флагове.[21]

През 80-те години на 19. век Великите сили започват да се прегрупират в нови съюзи с надеждата да постигнат ново равновесие помежду си. Окупирането на Тунис от Франция кара Италия през 1882 г. да се включи заедно с Германия и Австро-Унгария в Тройния съюз, който е създаден да противостои на по-нататъшна руска и френска експанзия, главно на Балканите. През 1887 г., когато Тройният съюз е подновен, в него е включен отделен австро-италиански договор, с който двете страни се ангажират да запазят статуквото на Балканите, което според тях е основа за запазването на мира в района. Но това не стопява недоверието между Италия и Австро-Унгария, които знаят какво е стратегическото значение на Албания. Австро-Унгария смята, че ако Османската империя се разпадне, Албания трябва да получи автономия, но да остане под австро-унгарска протекция, за да се предотврати попадането ѝ под влиянието на друга сила. Чуждото влияние най-вероятно ще дойде от Италия, която от своя страна не желае да види Албания в лапите на Австро-Унгария. Интересите на Италия са свързани със стремежа ѝ да разшири сферата си на влияние в Адриатика, за да компенсира неуспеха си с други свои колониални начинания. Към края на века в Италия започва да се появява албанска национална литература сред италианските албанци, арбареши, които през 1794 г. са основали албанско училище в Калабрия. В своето списание „Албанско знаме" те пропагандират активно в цяла Италия и Европа целите на албанското национално движение. Но италианските албанци не са наясно с политическите реалности в Османската империя и смятат, че въведе ли се албанският като официален език в петте вилаета, може да се определят границите на Албания като национална територия и по този начин да се реши въпросът с не-албанските елементи.[22]

Окуражени от нарастващия интерес на Великите сили към региона, няколко видни албанци от северните части на страната решават да възобновят политическата си дейност и през януари 1889 г. в Печ се събират повече от 400 делегати от всички части на Косово, които под председателството на хаджи молла Зека, земевладелец от района, възстановяват Призренската лига под новото име Лига от Печ.[23] Подобно на Призренската лига, създадена от косовските албанци, Лигата от Печ има по-скоро мюсюлмански, отколкото национален характер, и водачите ѝ не обръщат голямо внимание на исканията за реформи, които поставят по това време християните – и албанци, и македонци. Между умерените и по-радикалните фракции се води борба; умерените искат главно културна реформа, а радикалите настояват за политическа реформа – за същинска автономия. Но тъй като националното самоосъзнаване на северните племенни родове е все още в начален етап, главната цел, която си поставя Лигата, е да защити исляма. Националната идея трябва дълго още да воюва с интересите на племенния партикуларизъм, но албанците християни са обединени от дълбокото си недоверие и омраза към османското владичество. Макар че косоварите, които са предимно мюсюлмани и консервативни по природа, изповядват една религия с османците, Портата продължава да гледа на всички албанци с дълбоко подозрение и нарежда на чиновниците си да следят всяка тяхна стъпка и да смазват със сила всеки опит да активизират своите редици.

Междувременно напрежението на Балканите нараства, тъй като

[19]Batakovic, *The Kosovo Chronicles*, p. 58.

[20]T. A. Emmert, „The Kosovo Legacy", *Serbian Studies*, vol. 5, no. 2, 1989, p. 12.

[21]Ibid., p. 16.

[22]Skendi, *The Albanian National Awakening*, p. 249.

[23]В началото на 1902 г. хаджи молла Зека е убит от Адем Заим; смята се, че е станал жертва на родови вражди.

Велите сили оказват все по-голям натиск върху Портата да въведе реформи в Македония. Регионът, който по онова време е известен като Македония, граничи на север и на изток с планините Шар и Родопи, на юг с Егейско море и планината Пинд, а на запад – с езерата Охрид и Преспа. Населението от 2 милиона души включва почти всички етнически групи, които се срещат на Балканския полуостров – българи, турци, сърби, цигани, албанци, власи, евреи, гърци и македонски славяни. В Македония се намира и стратегически най-важното пристанище на Балканите – Солун. Заради местоположението на Македония всички балкански държави – България, Гърция и Сърбия – искат да получат части от нея, тъй като който контролира Македония, става най-голямата сила на полуострова. Всяка от тези три балкански държави има претенции към Македония, свързани със собствената им история, тъй като районът е важна част от техните някогашни империи. Сръбско-българската война от 1885 г. влошава отношенията между Сърбия и България и превръща във взривоопасно място Македония – тя става голяма грижа за българите, които кроят планове как да я анексират.[24]

По това време вече е ясно, че Османската империя е изчерпала възможностите си и заради това и Русия, и Австро-Унгария са още по-заинтересовани да укрепят своите сфери на влияние на Балканите. Със съединението на Княжество България с Източна Румелия през 1885 г. е постигнато онова, което руснаците не успяват да направят в Сан Стефано. В Косово цари пълно безредие. Колкото повече отслабва мощта на Портата, толкова повече зачестяват албанските набези в сръбска територия, където граничните гарнизони трябва постоянно да се подсилват. Въпреки многобройните призиви на сръбското правителство Портата да сложи край на тези набези, положението се влошава. На юг патриаршията в Печ и други сръбски манастири трябва да плащат на албанците, за да ги пазят от нападения на крадци и бандити. През 1888 г., когато центърът на вилаета Косово е преместен в Скопие, сръбското консулство в Призрен остава като самотна дипломатическа наблюдателна кула в една слабо охранявана област. През 1889 г. в Прищина най-сетне е открито сръбско консулство и сръбското правителство вече може да следи по-отблизо хода на събитията в Косово. Но убийството на първия сръбски консул Лука Маринкович в Прищина през юни 1890 г. показва колко нежелано е консулството. Под натиска на сръбски и руски

[24]S. E. Palmer and R. R. King, *Yugoslav Communism and the Macedonian Question*, Shoestring Press, Hamden, CT, 1971, p. 7.

дипломати убийците на сръбския консул, *мухаджири* (мюсюлмански фанатици) от Прокупле, са осъдени и изпратени в затвора, но поръчителите на убийството не са наказани.[25]

Сръбският вицеконсул в Прищина Милан Ракич вече смята, че единствената приемлива борба с беззаконието е сърбите да продължат да плащат на албанците да охраняват сръбските манастири и села. Сръбските дипломати настояват за разоръжаване на албанците и подсилване на османските гарнизони в районите със смесено сръбско-албанско население. Успех в борбата с анархията в Косово се постига през 1892 г. чрез посредничеството на руската дипломация, която изисква от Портата да осигури обществена закрила и сигурност за християните. Но единственият дипломатически успех на Сърбия, като се изключи писането на подробни доклади за положението в Косово, е изборът на сръбски митрополит на Рашка–Призрен през 1896 г., след като от 1830 г. епархията се управлява от антисръбски настроени гръцки епископи.[26]

Културно развитие

Въпреки общата анархия са постигнати и много успехи. На 1 май 1889 г. в Призрен е открито първото косовско албанско училище, макар че все още законът не позволява да се преподава на албански език. Османското правителство е разтревожено от стремежа на албанците не само към политическа, но и към културна автономия, тъй като усилената просветна дейност поддържа духа на Призренската лига. През 1908 г. в Империята и извън нея се издават около 30 вестника и списания на албански. Откриват се и албански училища. От гледна точка на образованието ислямът по-скоро пречи, отколкото помага на албанците, тъй като всички религиозни общности в Империята имат свои училища с изключение на албанците, които учат в турски училища. За да бъде обединена общността, новите училища не трябва да бъдат религиозни.[27] Според новите закони от 1902 г. притежаването на албанска книга и дори използването на

[25]Batakovic, *The Kosovo Chronicles*, pp. 128–129.

[26]Ibid., p. 58.

[27]Първото албанско училище за момчета, и християни, и мюсюлмани, е открито в Корча през 1885 г. Скоро след това Портата решава да ограничи албанската образователна дейност и момчетата мюсюлмани са принудени да напуснат училището. Православното духовенство от своя страна също оказва натиск върху родителите да отпишат децата си от училището, като ги заплашва с отлъчване от църквата.

албански език за кореспонденция са наказуеми деяния. Ето защо всички албански училища са закрити. Албанците реагират на това, като създават тайни общества, където се насърчава обучението на албански, забранявано също и от гръцките религиозни власти.

Две-три години преди основаването на Призренската лига няколко албански интелектуалци от емигрантските центрове в Букурещ и Истанбул се събират да обсъдят належащия въпрос за албанската ортография, тъй като създаването на албански училища поставя остро този проблем. Застъпват се различни мнения – някои предпочитат арабската азбука, а други – гръцката или латинската. До този момент се използват различни азбуки на латинска, гръцка или арабска основа, което допълнително задълбочава разделението. Васа паша ефенди, католик от Шкодра, който препоръчва латинската азбука, е толкова разгневен от това положение, че пише следното: „Албанци, вие избивате братята си, вие сте разделени на стотици партии. Някои казват – аз съм християнин, други – аз съм турчин, а трети – аз съм латинец, аз съм грък, или славянин, или нещо друго. Но всички вие сте братя. Свещениците и ходжите ви объркват, обединете се в една вяра; вярата на албанците е албанството."[28]

Тъй като сърбите са в православния милет, на тях не се гледа като на отделна национална група и затова независимите българи се опитват да представят всички сръбски училища за български. Но по силата на Указа за образованието от 1896 г. сърбите в Косово и в други османски региони имат право да откриват свои училища и така получават непряко признание на народността си. Първата сръбска книжарница е открита в Прищина през 1893 г. След смъртта на гръцкия митрополит Милетич, сърбинът Дионисий Петрович е ръкоположен за владика (1896–1900) на Рашка–Призрен с общите усилия на правителствата на Сърбия и Черна гора, подкрепяни от руската дипломация в Истанбул. По нареждане на сръбското правителство новият митрополит провежда реорганизация в религиозните и образователните институции, открива нови училища, подновява учителския състав, създава нови църковно-училищни общности и обединява всички, които работят за националния въпрос.[29] В борбата за влияние върху населението Сърбия и България хвърлят семената

[28]Vasa Effendi, *La Verite sur l'Albanie et les Albanais. Etude Historique et Critique*, Paris, 1879, p. 98.

[29]Batakovic, *The Kosovo Chronicles*, p. 132.

на националната пропаганда навсякъде в Косово и Македония. Гръцко-турската война от 1897 г. бележи скорошното разпадане на Османската империя. През 1898 г. положението на сръбските селяни в Косово е ужасно. Смята се, че много от албанските вълнения в Косово се подклаждат от австро-унгарските разузнавателни служби с цел да се предизвика хаос, за да има Виена основание да се намеси и да окупира региона.

Английската антроположка Идит Дърам, която по това време пътува из югозападната част на Косово, отбелязва рехавото присъствие на сърбите в Косово и решимостта на албанците да изчистят провинцията от останалите славянски елементи:

> „Албанците са само албанци, докато разпръснатите сърби обикновено говорят двата езика и когато към тях се обръщат на сръбски, често отговарят първо на албански. Ако не са подкрепата и наставленията, които отдавна получават отвън, гласът на сърбите вероятно щеше вече да е почти изцяло, ако не и изцяло, сподавен или заглушен. В душата на албанеца е неизличимо запечатано... убеждението, че земята винаги му е принадлежала. Сърбите са го покорили, потискали са го няколко века, сега е прогонен и никога повече няма да се върне. Той постъпва със сърбите така, както сърбите са постъпили с него."[30]

Дърам също така отбелязва как сърбите се опитват да се установят в района на Призрен:

> „Училището – хубава сграда, неотдавна разширена и ремонтирана – има стотина ученици. Много от тях са чак от Черна гора. Натъжих се, докато го разглеждах. Пълна глупост е да се строи голямо и скъпо сръбско религиозно училище в албански мюсюлмански град и да се викат учители и ученици отвън, когато има толкова спешна нужда от средства за развитието на свободните сръбски земи."[31]

Леон Троцки, военен кореспондент на вестник „Правда" по време на Балканските войни, пише:

> „Албанските села са много по-хубави, по-богати от сръбските. Сърбите, дори заможните, не строят хубави къщи в села, където има албанци. Ако един сърбин има двуетажна къща, той се въздържа да я боядиса, за да не изглежда тя по-хубава от албанските къщи."[32]

[30]Edith Durham, *High Albania*, London, 1909, repr. 1985, p. 294.

[31]Ibid., p. 275.

[32]L. Trotsky, *The Balkan Wars – 1912–1913*, New York, 1980, p. 123.

През новия век движението за албанска административна автономия набира сили. Вече за всички е ясно, че Портата няма по собствена инициатива да даде на албанците административна автономия и затова албанските лидери решават да вземат нещата в свои ръце, като организират спорадични и внезапни набези над изолирани славянски селища и османски гарнизони. През май 1901 г. албански банди ограбват и частично опожаряват Нови пазар, Сеница и Прищина. Най-потърпевшо е сръбското население заради близостта си с албанците, които избиват много сърби, когато превземат Коласин.[33] В опита си да спрат избиването на славяни, група албански първенци от Печ и Дяковица пристигат в Белград по покана на сръбското правителство. Сред тях е лидерът на Печ, Мехмед Заим. Албанците са отрупани с подаръци – пари и оръжие – и обещания за помощ в борбата им срещу Портата, ако съдействат да се сложи край на насилието в Косово.

В края на 1902 г. Русия открива консулство в Митровица с официалното обяснение, че така ще брани славяните от насилие, но в действителност целта е да следи по-отблизо засилващото се австро-унгарско влияние сред албанското католическо население. Разтревожени от бързото отслабване на османската власт, Великите сили се опитват спешно да наложат нова серия от реформи с надеждата да облекчат положението на „обсаденото" християнско население и да успокоят експлозивната ситуация. Но въпреки че е сформирана християнска жандармерия, членовете ѝ нямат право да носят оръжие и по цял ден бездействат из полицейските участъци, превръщайки се в посмешище за албанците мюсюлмани. Косоварите, консервативни по природа и подозрителни, че чуждото вмешателство облагодетелства славяните, яростно се противопоставят на австро-руската програма за реформи в Македония, към която са включени техни земи. Те просто не могат да се примирят с мисълта, че християнска славянска жандармерия контролира техните територии. През март 1903 г. те се вдигат на въстание и превземат Вучитрън и Митровица, след като нападат османския гарнизон. Портата прави опити за помирение, но косоварите отказват да изслушат пратениците ѝ. Новоназначеният руски консул в Митровица Григорий Степанович Шчербин е убит на 31 март от албанец.

За сърбите това убийство е национална трагедия. Те са гледали на консула като на закрилник и представител на силата, за която смятат, че ще сложи край на анархията и насилието. Няколко хиляди сърби съпровождат ковчега му, а в църквите в цяло Косово има религиозни служби в негова памет.[34] Служителите, изпратени от Портата да наложат реформите, не обръщат внимание на продължаващото беззаконие. Албанците мюсюлмани нападат сръбските православни християни, недоволни, че при новите реформи правителствени длъжности се дават не на мюсюлмани, а на християни, които до този момент са били управлявани от мюсюлмани, а сега могат да разчитат на подкрепа от сръбската държава.[35] Безредиците бързо се разпространяват до Прищина, санджака Нови пазар и северната част на вилаета Шкодра, но както обикновено те са наченки на некоординирани действия. „Дрита", вестникът на албанската диаспора в София, описва много точно истинското положение: „В Гяково се бият и умират, а в Печ не знаят нищо. В Люма къщите горят, а на други места не са чули нищо за това."[36] Положението продължава да се влошава и на 2 август 1903 г. около 25 000 македонци славяни се вдигат на въстание, организирано от Вътрешната македонска революционна организация (ВМРО), чиято цел е да превземе Монастир (Битоля) и да освободи Македония от османците. Тъй като по-голяма част от централните райони на Балканите се бунтуват, Портата изпраща башибозуци, повечето от които са албанци, да потушат въстанията, което те и правят с голяма жестокост.

С убийството на крал Александър Обренович през 1903 г. династията Карагьоргевичи се връща на сръбския трон и това слага началото на нов период на независимост от Австро-Унгария. Петър Карагьоргевич рязко променя сръбската външна политика и заема проруска позиция, подновявайки националната пропаганда сред сърбите, живеещи под османски контрол. В резултат на това Сърбия веднага се оказва в конфликт с Виена и Портата по въпроса за реформите. В отговор Австро-Унгария засилва пропагандата си сред албанците, които на свой ред откликват, като непрекъснато подстрекават към бунтове и въстания. Въоръжените бунтове се превръщат в постоянна черта на всекидневието в Македония, тъй като български, гръцки и сръбски чети продължават борбата за отвоюване на отделни територии, в които всеки иска да наложи своята народност на местните жители.

---

[33]Skendi, *The Albanian National Awakening*, p. 201.

[34]Batakovic, *The Kosovo Chronicles*, p. 153.

[35]Skendi, *The Albanian National Awakening*, p. 295.

[36]Ibid., p. 213.

С влошаване на положението в Македония в Монастир е създаден Комитет за освобождение на Албания, който трябва да очертае някаква обща посока на фрагментираното албанско политическо движение. В началото на 1906 г. и в Дяковица е създаден комитет, сред чиито ръководители е големият местен лидер Байрам Цури (1862–1925). Комитети изникват и в другите населени с албанци вилаети. Не след дълго албанците организират партизански дружини, известни като чети. Османската империя вече е в агония. Султан Абдул Хамид олицетворява духовното отчаяние, моралния упадък и физическото изграждане на своя режим. Над цялата империя на Хамид с нейните безплодни реформи и не по-малко безплодната й политика тегнат мракът на отчаянието, сянката на предстояща смърт.

4
МЛАДОТУРЦИТЕ И БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ

Към края на 19. век в Османската империя се появява нов политически фактор, който води началото си от 60-те години. Това е младотурското движение, оформило се като либерална опозиция на режима на султан Абдул Хамид. Младотурците, които са с по-добро образование, получено в училища от европейски тип, са носители на реформаторското начало. Те искат да съживят, преструктурират и възстановят Империята. Съществуващото вече чувство за „турска“ национална идентичност, както и новото тълкуване на текстове от Корана, според които подкрепа към правителството може да бъде изразена чрез обсъждане на неговата политика, а също и едно ново литературно движение, основано на френски модели, създават атмосфера на промяна и прогрес. Така са положени основите на бъдещата турска национална държава, която е много различна от Османската империя.

Косовари и младотурци

През 1906 г. младотурците установяват своя щаб в Солун и създават Комитет за единение и прогрес. Не след дълго комитети се създават и в съседните градове, където много албанци, които стават членове на младотурското движение, са също и членове на местните комитети на Призренската лига. Те искат връщане на Конституцията от 1876 г., която предоставя на разнородното в етническо и културно отношение население на Империята национални права, за които това население настоява. Постепенно влиянието на движението обхваща армията и един спонтанен бунт води до военен преврат през юли 1908 г., с който султанът е свален и на власт идват младотурците. Активна подкрепа на тази революция оказват албанците, особено албанците от Косово, тъй като младотурците обещават да ги освободят от тежките данъци и да им предоставят пълни конституционни права, както и да запазят традиционните им привилегии. Те дават и уверения, че албанците ще имат право да носят оръжие, че в училищата ще се преподава на родния им език, а различните народности ще получат статут на автономни провинции. Изборите за нов парламент са последвани от приемането на конституция, с която се слага край на абсолютната монархия.

В цялата Империя съществува обща нагласа за промяна. Новата конституция е приветствана с небивал ентусиазъм в цяло Косово, а също и в цялата Империя. Обявено е общо примирие във всички населени с албанци региони, минава почти цяла година без проява на лични или племенни кръвни вражди.[1] В обещанията на младотурците и сърби, и албанци, и християни, и мюсюлмани виждат възможност за национално самоутвърждаване и свободно политическо управление. За албанците приемането на конституцията бележи началото на нова ера на свобода и равенство. Въоръжените чети слизат от планините, много политически емигранти се завръщат, а албанските вестници излизат на албански език, за който се използват различни азбуки. Косовските албанци обаче като цяло не се отнасят с голямо доверие към новия режим и виждат в него не стабилност, а средство за постигане на някаква цел. Те не са особено разочаровани от управлението на султан Абдул Хамид, който до настъпването на Източната криза се отнася към тях като снизходителен баща (те го наричат *baba mbret* – бащата цар), който уважава техните закони и обичаи и им позволява да носят оръжие и да плащат ниски данъци. Той дори раздава почетни отличия, длъжности и титли на техните водачи.[2] Ето защо макар че много албанци са на тяхна страна, младотурците трябва да търсят разбиране и от мюсюлманското население в Косово, което не е склонно да се откаже от султана.[3]

Няма да е лесно да бъдат спечелени непримиримо консервативните косовари, много от които смятат, че конституцията е bid'at (отмяна на религиозния закон). Младотурците обясняват, че конституцията не се противопоставя на Корана и че ислямът утвърждава правото на парламента да ограничава властта на султана. Въпреки това младотурците не могат да привлекат косоварите на своя страна, ако не обещаят да изпълнят исканията им. Те се ангажират да запазят старите привилегии за облагане с ниски данъци, да позволят на албанците да носят оръжие и да открият албански училища и също така да признават неприкосновеността на султана.[4] В новия младотурски парламент влизат 26 албански депутати, повечето от които са видни фигури, ползващи се с широка регионална подкрепа, като Исмаил Кемали, Хасан Прищина и Есад паша Топтани. Всички албански депутати работят за децентрализиране на правителството и

[1] J. Swire, *Albania – The Rise of a Kingdom*, London, 1929, repr. New York, 1971, p. 83.

[2] Skendi, *The Albanian National Awakening*, p. 392.

[3] Ibid., p. 341.

[4] Ibid., p. 343.

така за кратко време албанците се радват на османско благоразположение.

Новият дух на свободолюбие налага необходимостта от албанска писменост. Ето защо на 14 ноември 1908 г. в Монастир е свикан конгрес с делегати от всички населени с албанци региони и от албанската емиграция в чужбина, за да бъде приета албанска азбука. Оформят се две мнения – в полза на латинската азбука и в полза на арабските букви. Крайно либерално настроени делегати предлагат използването на латинската азбука като начин за обединяване на християни и мюсюлмани, на геги и тоски, и за по-ясно осъзнаване на общото наследство. Младотурците естествено държат за арабската азбука и организират демонстрации в подкрепа на арабските букви, но в края на краищата се приемат и двете азбуки, което едва ли е идеалното разрешение, но така поне писанията, публикувани на север, могат да се четат на юг, и обратно. Мюсюлманите от северната част на Албания, особено във вилаета Косово, не участват в този дебат и не могат да разберат просветителските усилия на по-еманципираните си събратя от южната част. Те не са особено склонни да приемат азбука, която не е азбука на Корана, нито да се съгласят в училищата да се преподава на албански, тъй като признават турския за единствен официален език, макар че повечето от тях не го разбират много добре.

Мюсюлманите от Шкодра и Косово като цяло са проосмански и проислямски настроени и тяхната вярност към стария ред се оказва неведнъж пречка за албанското национално развитие. Повечето наблюдатели смятат тези мюсюлмани за най-изостаналите и най-фанатичните от всички албански религиозни групи; това мнение е потвърдено, когато през септември в Елбасан е бойкотиран друг конгрес, на който трябва да се обсъдят по-нататъшни въпроси, свързани с образованието и културата. Тридесет и петте делегати, всички от централната и от южната част на Албания, официално приемат решението от Монастир в писмения албански език да се използва латинската азбука вместо арабската. Смята се, че латинските букви са по-удобни от арабските или гръцките и по-лесни за научаване. Освен това те съответстват по-точно на гласните и на съгласните в албанския език. Нещо повече, албанците са нетърпеливи да се възползват от всяка възможност да наложат индивидуалността на своя народ, да се разграничат от ориентализма и да влязат в по-тесен контакт със Запада.[5]

[5] Swire, *Albania*, p. 63.

Ето защо тоските от юга имат изключително трудната задача не само да убедят косоварите да участват в националното движение, но преди всичко да предизвикат у тях интерес към националния въпрос. През 1908 г. австро-унгарският консул в Призрен Прохаска съобщава, че пропагандните усилия на тоските от юга намират слаб отклик. Хората са под силното влияние на старите кланове и на техните водачи, които проявяват слаб интерес към националния въпрос. Все пак обаче той отчита известни прояви на националистична дейност сред по-младите. В някои области като Призрен, където османското влияние е силно, националистичните идеи се осъждат; там ислямските вярвания са по-важни от албанските национални чувства.[6] Един разочарован от положението косовар, който посещава сънародниците си в първите години на конституционния режим, се изказва много критично: „Но дори онези в Косово, които се наричат албанци, са заслепени от фанатизъм и не знаят какво е албанска земя, реч или нация. Само в Гяково и по-специално в Скопие има истинско национално албанско движение."[7] Пред албанското национално движение има две пречки: от една страна религиозното разделение на хората и различията в културата между севера и юга, а от друга страна – опитите на младотурците да задълбочат съществуващите разделения и да ги използват за свои цели.[8]

След приемането на новата конституция в цяло Косово настъпва период на относителен мир, тъй като и сърби, и албанци отначало вярват, че положението им ще се подобри изцяло, но това не продължава дълго. Смята се, че със създаването на конституционна империя Източният въпрос е разрешен на принципа на равенството (макар че равенството е между империалистически сили), гарантирано от нови представителни институции. Не след дълго обаче се оказва, че османската революция е турско национално възраждане и поради това влиза в бурно противоречие с балканския национализъм. Основното препятствие пред реформираната Империя е трудността да помири новото със старото: идеята за свобода, равенство и братство с идеята за мюсюлмани и „рая"; конституционния режим с „доброто старо управление" на Истанбул; младотурците със старите турци; последователите на философа Огюст Конт с верните на халифа; интелигенцията с исляма.[9] Така само месеци след като консолидират властта си, младотурците се отричат от обещанията, които са дали на албанците и на другите подчинени народи в Империята. Водачите на младотурците, сред които преобладават силни паносмански настроения, възприемат всички поданици на Империята като едно неделимо цяло и новият режим се стреми да турцизира всички подвластни на османците територии. Ето защо става все по-трудно да се проповядват не-османски национални идеи или да се обсъждат каквито и да било политически въпроси в новосъздадените славянски и албански културни клубове и дружества. Паносманската идеология на младотурските водачи, централизирането на управлението, въвеждането на редовна военна служба и новата данъчна политика безпокоят албанците, които смятат, че непоколебимите младотурци не проявяват разбиране към техните специални права. Така „медеият месец" на албанците и младотурците бързо свършва.

Първоначално младотурците изпълняват обещанията си и в края на 1908 г. не само че гласуват електорални закони, но и провеждат избори. Не след дълго обаче в отношенията им с албанците се появяват дълбоки пукнатини. Според приетия през септември 1908 г. закон кандидатите за управлението на държавата трябва да са османци и да владеят турски език. Мнозинството от албанското население не отговаря на тези условия и в управлението не се допуска участие на елита, бил той мюсюлмански или християнски. Албанците продължават да настояват за по-голяма децентрализация на управлението и за автономност на националните региони, а младотурците прилагат серия от мерки, целящи укрепването на централната власт. Сблъсъкът е неизбежен, тъй като младотурците са изцяло против национализма в границите на Империята и смятат, че единствено насилственото турцизиране на всички поданици ще запази Империята непокътната и силна.

Междувременно положението в Македония се влошава, тъй като българските бунтовници засилват дейността си. Македония се превръща в арена на ожесточена класова и социална война на Балканите и в огнище на военнополитическа треска, обхващаща Европа. През юни 1908 г., когато Великите сили решават да възобновят програмата за реформи за Македония, младотурците приемат това като нова заплаха за Империята. Реформите може да доведат до извоюване

[6]Kiraly Belsk and D. Djordjevic (eds), *East Central European Society and the Balkan Wars*, New York, 1986, p. 166.

[7]Skendi, *The Albanian National Awakening*, p. 391.

[8]Ibid., p. 404.

[9]Lord Courtney of Penwith (ed.), *Nationalism and War in the Near East*, Carnegie Endowment for International Peace, Oxford, 1915, p. 120.

на автономия за Македония, към която да бъде присъединена албанска територия, а това означава загуба на земи. Младотурската революция осуетява плановете на Австро-Унгария и Италия за разширяване на тяхното влияние в Албания. Основният страх на Австрия е, че Сърбия с протекцията на Русия ще асимилира Босна и Херцеговина и ще създаде по този начин Велика Сърбия. За Виена контролът над Босна и Херцеговина е жизнено важен за сигурността на нейното Далматинско крайбрежие и за ограничаване на сръбското, а още по-важно – на руското влияние. Ето защо на 5 октомври 1908 г. Австро-Унгария обявява анексирането на Босна и Херцеговина.

В края на годината Косово се задъхва от интриги и от опиняващата атмосфера на предстояща война, а Призрен гъмжи от шпиони, които следят от всяко консулство действията на дипломатите. Идит Дърам, която по това време е там, отбелязва:

> „Всяка страна, която има планове да вземе парче земя, когато европейска Турция се разпадне, е изпратила тук свой консул. Един руснак представлява славянските интереси, като предявява претенции от името на Стара Сърбия. Един хитър австриец има задачата да осъществи австрийския план „Напред, Австрия", а Италия е поставила свой човек да следи какво прави австриецът."[10]

В дипломатическата криза, последвала анексирането на Босна и Херцеговина, Русия активно подготвя балканските държави да се противопоставят на Австро-Унгария, която вече е решила, че ако балканското статукво не може да бъде запазено, тя трябва да притежава Босна и Херцеговина и санджака Нови пазар, за да не може Сърбия и Черна гора да се обединят. Ето защо трябва да бъде създадена независима албанска държава.

Макар и да нямат преки претенции към региона, силите на Антантата се страхуват от по-нататъшна австрийска експанзия към важното пристанище Солун и отвъд него. За да си осигури политическа и икономическа независимост, Сърбия има нужда от излаз на Адриатическо море; австрийската анексия на Босна и Херцеговина е тежък удар за Сърбия, която гледа на региона като на своя национална земя. Сега враг е Австро-Унгария, а не Османската империя. Сърбите виждат в пристанището Солун единствен изход от воденте срещу тях икономически войни, чиято кулминация е австрийското вето, наложено над българско-сръбския търговски договор

[10]E. Durham, High Albania, *Edward Arnold*, London, 1909; repr. Virago Press, 1985, p. 270.

от 1905 г. и така наречената свинска война от 1906 г. За Сърбия запазването на този икономически излаз е от по-голямо непосредствено значение, отколкото политическите претенции към принадлежаща ѝ по наследство от далечното минало междинна територия. В опита си да принуди Сърбия да се откаже от неотдавна сключения митнически съюз с България, австрийците затварят границата си за целия износ на жива стока, главно свине. След 1908 г. техният политически и икономически натиск върху Сърбия се засилва и опасността от по-нататъшно затягане на обръча се увеличава. Ето защо външнополитическите цели на Сърбия са: първо, да направи разделението на Балканите между Русия и Австро-Унгария невъзможно, и второ, да попречи на възникването на автономна Македония, която би могла да попадне в границите на България.

Със сгъстяването на военните облаци малкото на брой сърби, които все още живеят в Косово, отчаяно се опитват да наложат присъствието си в провинцията. По това време, като се изключат няколко малки анклава, те живеят по сръбската и черногорската граница в градове като Печ, Митровица и Берат. Идит Дърам, която пътува из Косово, пише за съдбата на сърбите в района на Призрен:

> „Бялата крепост на крал Лазар е само видение в нощта на миналото. На светлината на днешния ден се вижда не тя, а албанското население, въоръжено и готово да брани земята, която е била негова от незапомнени времена... Чувствах, че що се отнася до Призрен и околностите му, каузата е завинаги загубена – загубена като Кале за Англия и като английските претенции към Нормандия... И не знам за кой ли път проклех Берлинския договор, който не предостави на тези хора истинските сръбски земи от Босна и Херцеговина, където те биха могли да съберат разпилените си сили и да се развиват, а ги остави да бъдат стъпкани от Австрия."[11]

Лишаването на Османската империя от Босна и Херцеговина и от България е тежък удар за младотурците, които в края на краищата идват на власт, за да спасят Империята. През април 1909 г. старата консервативна гвардия организира контрареволюция, сваля младотурците и възстановява стария абсолютистки режим, но получава малка подкрепа извън столицата и скоро е премазана от силите на младотурците. Султан Абдул Хамид е свален от трона и на негово място идва по-малкият му брат Махмуд, който става оръдие в ръцете на младотурците.

[11]Ibid., p. 275.

Разочарование от младотурците и създаване на Балканския съюз

Конституцията среща все по-голямо неодобрение, колкото повече младотурците разкриват истинската си природа. След като вече е консолидирал властта си, режимът си поставя задачата да наложи еднакъв турски отпечатък върху всички османски васални територии. Всеобщото чувство на разочарование води до открити бунтове, особено в Косово. Заради непосредствената заплаха от война в Империята младотурците, които първоначално нямат намерение да воюват нито с араби, нито с албанци или македонци, са въвлечени в серия войни, които ги изправят срещу всички национални и сепаратистки сили. Под лозунга „Османизация" младотурците искат бързо да наложат идеята за единството на народите в Империята. Предвижда се реорганизация на въоръжените сили, както и въвеждане на обща за цялата Империя образователна система, при която турският трябва да бъде основен език в гимназиите за всички националности. Ще има задължителна военна служба за всички националности, както и значително увеличение на данъците за осъществяването на тези скъпи реформи. През цялото лято на 1909 г. косовските мюсюлмански родове, организирани от водача на Митровица Иса Болетини (1864–1916)[12], се бунтуват срещу младотурците, които заплашват да ги лишат от привилегиите, дадени им от султан Абдул Хамид. Албанците се противопоставят особено силно на преброяването на населението, което според тях е прелюдия към въвеждане на задължителна военна служба и ново данъчно облагане.

Косоварите са сред първите поддръжници на младотурската революция, но много скоро са принудени да се борят за правата и привилегиите си. Младотурците очакват неприятности от албанците в Косово и след като намеренията им са разкрити, за военен комендант в района на Митровица е назначен Джавид паша, който трябва да се справи с тях. Първата му стъпка е да предприеме действия в планинския район на север от града, за да плени опасния Иса Болетини, който има върховна власт над албанците от Косовския вилает. През целия август и септември продължават ожесточените сражения срещу Байрам Цури от Хаши, Ислам Сипахи от Люма и други албански лидери. Най-накрая Джавид паша успява с огън и меч да си пробие път до областта Люма, като по пътя изземва оръжието на всички родове (те обикновено предават само старо оръжие). В края на септември 1909 г. той се връща в Митровица горд, че е смазал албанския бунт. Това обаче е само началото.[13]

Макар че османците изравняват със земята Болетин – селото на Болетини, албанският водач успява да избяга. Неуспехът на воденото от него въстание се дължи до голяма степен на лошата тактика. Тъй като се страхуват да не бъдат изненадани, да не бъдат нападнати в гръб или да не бъдат лишени от добра видимост, албанците предпочитат да заемат позиции на голи хълмове и рядко използват прикритие, а това ги превръща в лесна мишена за турците.[14] След пет месеца османските сили отново налагат контрол над Косово, но много от бунтовниците намират убежище в Черна гора. Многобройните бежанци, които ги следват, изправят Черна гора пред риска да влезе в конфликт с Портата, но ситуацията въпреки всичко е удобна за черногорския крал – от една страна, албанците се обвързват с Черна гора, а от друга страна, докато губят сили в продължаващите сражения, те ще бъдат по-склонни да го подкрепят в неизбежния му конфликт с Портата. Ето защо сръбското и черногорското правителство подпомагат албанските бунтовници, като приемат бежанци и ги снабдяват с оръжие с надежда да отслабят османската власт и австро-унгарското влияние върху албанските водачи.

По това време повечето албанци в Косово са много зле настроени. Решени да отмъстят на Джавид за предприетите от него мерки, през април 1910 г. те вдигат друго въстание, след като населението отказва да плаща наложените от Истанбул нови, тежки данъци върху вносните стоки. Бунтът започва в Прищина и бързо се разпространява в района на Урошевац, където са организирани масови протести срещу извършеното предателство и загубата на привилегии. В отговор Портата изпраща в Косово 20 000 души (повечето кюрдски нередовни войници), водени от генерал Шефкет Тургут, които трябва да потушат въстанието и да разоръжат хората. Жестокостта, с която бунтът е смазан – цели села са изгорени, а албанските водачи са публично наказани с бой – е гаранция, че вълненията ще продължат.[15] Но албанското съпротивително движение е продиктувано главно от местен партикуларизъм. Все още няма общопризната албан-

[12]За живота на Иса Болетини и по-специално за ролята му в организирането на революционна дейност вижте Fatmir Musaj, *Isa Boletini*, Tirana, 1987.

[13]Swire, *Albania*, pp. 92–94.

[14]Ibid., p. 95.

[15]*Foreign Office Handbook*, no. 17, London, 1920, pp. 44–45.

ска сила, която да координира и направлява националната кауза. Родовете продължават да действат независимо един от друг, следвайки собствени решения и в защита на собствените си частни интереси.[16] Младотурците въвеждат управление на терор в цяло Косово и Северна Албания, което дава повод на Русия да предупреди османското правителство да не разширява военните действия срещу Черна гора.[17] Безредиците, предизвикани от сраженията през 1911 г., водят до това, че 150 000 души напускат Косово, от които около 100 000 са сърби – това е близо една трета от цялото сръбско население. От този момент нататък започва истинското разпокъсване на Османската империя: през септември 1911 г. Италия обявява война на Портата с надеждата да завладее Триполитания (днешна Либия), която в по-голямата си част е незащитена, а това води до лесна победа над османските сили. Другите балкански държави виждат в слабостта на Портата своя шанс да се възползват от ситуацията и да предявят дълго мечтани териториални претенции към османската територия. Търсейки отчаяно подкрепа, Портата започва политически преговори с албанците.

През есента на 1911 г. албански чети, съставени и от християни, и от мюсюлмани, действат из всички албански региони. Правителствата на Сърбия и Черна гора активно подкрепят тези партизански отряди, за да не се стигне до помирение и евентуално съюзяване между албанците и Портата, което може да доведе до създаването на автономна Албания. Всъщност новосъздадената сръбска тайна организация Уйединьение или смрт (Единение или смърт), известна като Черната ръка, предлага на албански водачи като Иса Болетини оръжие и пари, подстрекавайки ги да вдигнат въстание. Известно време Болетини се колебае да сключи каквото и да е споразумение със сърбите, проявявайки разбираема предпазливост към техните изявления, че единственото им желание е да освободят поробените народи в европейска Турция. В края на краищата обаче Димитриевич Апис, водачът на Черната ръка, успява да разсее подозренията на Болетини, като същевременно посява у него съмнението дали е разумно да се задоволи с вече направените от Портата отстъпки, и го убеждава, че сърби и албанци заедно трябва да освободят земята от османците за свое общо благо.[18] Сърбия е решена да направи опит да неутрализира албанците и да ги спечели на своя страна. В името на тази цел малко преди Балканските войни сръбски офицери действат заедно с Иса Болетини и Идрис Сефери, друг косоварски водач, установил приятелски отношения със Сърбия по време на последните албански бунтове. В Белград смятат, че албанците от граничните области ще запазят спокойствие за момента, а по-късно ще действат според ситуацията: с други думи, ако Сърбия победи, те или ще останат неутрални, или ще предприемат действия в подкрепа на Сърбия. Ето защо в различни сръбски декларации се заявява, че албанците трябва да бъдат закриляни и смятани за приятели, но само дотогава, докато поведението им заслужава такова отношение.[19]

За да гарантира своята безопасност, Болетини включва няколко сърби в охраната си. Нощем двама сърби го пазят на входната врата, други двама на вътрешната врата, а десет албанци мюсюлмани го пазят вътре. Така за кратко време сръбското малцинство е в сравнително добри отношения с водачите на бунтовниците, които поддържат строга дисциплина сред хората си; Идрис Сефери разстрелва няколко от своите хора заради грабежи из сръбски къщи.[20] Портата знае за нестабилните съюзи между сърбите и косовските албанци и се опитва за пореден път да укроти косоварите, като им обещава финансова подкрепа за развиване на албанска културна дейност. Но репресивните мерки, които младотурците налагат по това време, както и неспазените от тях обещания, само разпалват националистичните и сепаратистките идеи сред мнозинството албанци. Вече е ясно, че при развихрилия се национализъм в разпадащата се Империя Портата едва удържа своите разбунтували се поданици и Абдул Хамид, давайки си сметка, че нещата са стигнали до края, се оттегля зад високите стени на двореца Топкапи, за да крои планове за собственото си оцеляване.

Сръбският агент Григорий Бозович, който работи в Косово през лятото на 1912 г., отбелязва:

> „Отрицателната страна на албанското движение от гледна точка на сърбите е, че е назрял моментът албанците да се самоосъзнаят

[16]Swire, *Albania*, p. 96.

[17]Тъй като се страхуват събитията в Косово да не се повторят другаде, османските власти насочват вниманието си към централната част на Албания. Населението е насилствено разоръжено, създават се военни трибунали, които налагат тежки присъди на стотици албанци, арестувани за националистична дейност.

[18]Swire, *Albania*, p. 128.

[19]D. Mikic, „The Albanians and Serbia during the Balkan Wars" in B. K. Kiraly and D. Djordjevic (eds), *East Central European Society and the Balkan Wars*, New York, 1987, p. 171.

[20]Swire, *Albania*, p. 129.

като нация и да решат този въпрос в Косово, където не са нито победители, нито победени. Ние се намираме между тях и младотурците, така че и едните, и другите ще излеят гнева си върху нас. Положителната страна е, че албанците постепенно започват да се освобождават от турския фанатизъм; мюсюлманската солидарност и заслепение намаляват; те ясно осъзнават, че са във вражда с турците, а най-важното е, че говорят за Сърбия със симпатия и гледат на нея като на приятелска страна."[21]

До този момент становището на сърбите е, че албанците не са нация, а враждуващи помежду си племена, които нямат общ език, общи обичаи или религия. Милан Милоевич, сръбски консул в Призрен по това време, потвърждава наблюденията на Бозович, като казва, че „беше голяма грешка да се гледа на албанското движение като на незначително явление в контекста на развиващата се балканска криза". Той е убеден, че албанците постепенно са започнали да се самоосъзнават като отделен народ и подчертава, че този процес трябва да се приеме сериозно.[22] Това очевидно е повратен момент за отношенията на албанците не само с османците, но и със сърбите. Ето защо точно преди началото на Първата балканска война Сърбия все повече ухажва както косовските албанци, така и мирдитите – католици от юга.

Младотурците, които бързат да обединят държавата си, не се съобразяват със засилващите се национални чувства на албанците и вместо да търсят сътрудничество с тях, постоянно ги провокират към въстания с арогантното си и равнодушно отношение към техните неволи. Така с активната подкрепа на сръбското правителство през януари 1912 г. избухва още едно въстание, което този път получава широка подкрепа. Водено от Хасан Прищина (1873–1933)[23] от влиятелния род Сисковичъв Вучитрън, това безспорно е най-добре организираното и най-успешното албанско въстание срещу османската власт от създаването на Призренската лига. С превземането на градовете Призрен, Печ и Прищина от бунтовниците все повече албански войници дезертират от османската армия. Окупирането на Скопие през август от близо 30 000 бунтовници, водени от Иса Болетини, предизвиква тревога в Истанбул и Портата се мъчи да усмири албанците. През септември цяло Косово заедно с централните и южните части на Албания са в ръцете на бунтовниците.

[21]D. Batakovic, *The Kosovo Chronicles*, Belgrade, 1992, p. 164.

[22]Mikic, „The Albanians and Serbia", p. 168.

[23]T. Abdyli, *Hasan Pristina, ne Levizjen Kombetare e Demokratike Shqiptare 1908–1933*, Pristina, 1990.

Победите на албанците парализират османската администрация и правителството в Истанбул е принудено да се оттегли и да отстъпи властта на Мухтар паша и на неговите поддръжници, които се противопоставят на радикалната политика на османизиране, водена от Комитета за единение и прогрес. Положението бързо се влошава, тъй като в повечето османски гарнизони избухват метежи.

Новата османска администрация убеждава мнозина албанци да се откажат от участие във въстанията, като им обещава по-нататъшни реформи и свободни избори, но много други, чиято памет не е толкова къса, отказват да заемат по-умерена позиция. Все пак албанците не приемат предложението на сръбския премиер Никола Пашич през 1912 г. за сключване на „споразумение, което ще доведе до обединение на сърби и албанци във вилаета Косово". Такова споразумение би гарантирало в рамките на сръбската държавна структура свобода на религията; използване на албански език в училищата, в съдилищата, в местните и областните администрации; и отделно албанско народно събрание, което ще приема закони, свързани с религиозни, образователни и правни въпроси.[24] Албанците все още се страхуват да не би балканските държави да окупират земите им, ако се окажат победители, и затова се опитват да печелят време, докато си осигурят оръжие. Ето защо водят диалог с Белград и приемат сръбска финансова помощ, но в същото време приемат и закъснялото предложение на Портата да предостави право на не-турското население да бъде управлявано от администратори, които говорят езика на това население. Така албанските въстания в Косово през 1912–1913 г. проправят пътя за предстоящата победа на Балканските съюзници срещу Портата.

По това време албанският водач Исмаил Кемали, бивш виден служител в османската администрация, смята, че въпросът за запазването на една цялостна населена с албанци територия зависи от съперничеството между Великите сили и че Австро-Унгария е единственият потенциален защитник на Албания. В същото време обаче Австро-Унгария, която се стреми да запази статуквото, убеждава албанците, че тяхната сигурност ще бъде най-добре гарантирана, ако те останат в границите на Османската империя. Австро-Унгария се страхува, че тъй като Косово представлява буфер срещу сръбската експанзия на юг, отслабването на косоварите ще засили панславизма. Сръбските амбиции за по-нататъшна териториална експанзия на север и на запад са сериозно осуетени, след като Сърбия е

[24]Mikic, „The Albanians and Serbia", p. 170.

лишена от Босна и от излаз на Адриатическо море. Сега надеждите ѝ могат да се осъществят само чрез намеса в Македония. Ето защо балканските държави предприемат бързи политически стъпки, за да се възползват от влошаващото се положение: за тази цел с насърчението на Русия се сключват няколко съюза между България, Гърция, Сърбия и Черна гора. Виждайки най-добрия шанс да осъществят националните си амбиции, през март 1912 г. държавите сключват общ съюз и се споразумяват да си поделят европейските владения на Османската империя.

Първото съглашение е между Сърбия и България, които се споразумяват Сърбия да анексира Косово и северната част на Албания, но голяма част от Македония остава неподелена. През май България и Гърция сключват договор срещу Портата, а през октомври Черна гора се съюзява и със Сърбия, и с България. Така е създаден Балканският съюз, чиято главна цел е изтласкването на османците от Европа. Истинската подбуда за създаването на Съюза е реакцията на Сърбия и Русия при анексирането на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария (необходимо е създаването на балкански блок, който да удържа Австрия). От времето на Берлинския конгрес през 1878 г. Албания е най-важната южна точка, в която се преплитат австро-италианското сътрудничество и съперничество. От 1911 г. истинският интерес на италианската дипломация е Адриатика, където Албания е от особено значение, тъй като италианците гледат на остров Сазан, недалеч от пристанището Вльора, като на „адриатическия Гибралтар".

Друг мотивиращ фактор за създаването на Балканския съюз е появата на албанска националност. Балканските държави се страхуват от създаването на автономна Албания, която, ако Портата понесе поражение, ще бъде по-трудно поделена между балканските съюзници, отколкото ако остане османска провинция. Хасан Прищина е подложен на критики от съвременни албански историци за това, че приема споразумението с Портата, водещо до прекратяване на бунтовете, в което те виждат преждевременна капитулация. Но Прищина има сериозни основания да запази силите си, тъй като надвисналата заплаха от новосформирания Балкански съюз изисква прегрупиране и реорганизация, за да се отблъсне новата опасност за населената с албанци територия. Една от причините, поради която силите на Хасан Прищина отслабват, е, че не всички албански региони се вдигат на оръжие, тъй като някои все още се задоволяват да организират малки въоръжени чети, които предприемат незначителни набези.

Първата балканска война

Пораженията, нанесени на османските армии и от италианци, и от албанци, окуражават балканските държави да продължат да се готвят за война. Когато обаче за техен ужас албанците получават истинска автономност, те решават веднага да действат, преди албанците да успеят да се помирят с Портата, да се организират и да изложат националните си претенции пред Великите сили. И така, за пълна изненада и на Портата, и на европейските сили, на 8 октомври 1912 г. Черна гора внезапно започва война с Портата, като напада албанска територия. Тези действия веднага са последвани от декларация на Сърбия, България и Гърция за обявяване на война. При избухването на Първата балканска война западните граници на Османската империя са сравнително незащитени, тъй като основната част от османската армия е разположена по крайбрежието на Мала Азия и Сирия. Албанците се надяват, че ще могат да следват политика на неутралитет и необвързаност, но става ясно, че това е невъзможно, тъй като османската армия се разпада по-бързо, отколкото се е предвиждало, и балканските съюзници проникват дълбоко в населената с албанци територия. Следвайки старата мъдрост „по-добре с дявола, с когото сме стари познайници", албанците се бият на страната на Империята срещу балканските армии.

В началото на тази война хиляди млади сърби се вливат доброволно в армията, за да отмъстят за Косовската битка. Обявяването на войната предоставя благородната възможност за участие в националното възраждане – идеал, който им е завещан от техните прадеди. Мисълта, че след повече от пет века Косово може най-накрая да бъде освободено, разпалва въображението и емоциите, и сръбската армия е неудържима. Ето какви са спомените на един млад войник, който научава, че неговата военна част тръгва към Косово:

> „Самото изричане на това име – Косово – предизвикваше неописуемо вълнение. Това име сочеше черното минало – пет века. В него беше събрано цялото наше тъжно минало – трагедията на крал Лазар и на целия сръбски народ. Всеки от нас носеше в съзнанието си картина на Косово, нарисувана още докато сме били в люлката си. Нашите майки ни приспиваха с песни за Косово, а в училище учителите ни не се уморяваха да разказват за Лазар и Милош. Боже мой, какво ни очакваше! Да видим освободено Косово. Когато пристигнахме на Косово поле и батальоните се строиха, командирът ни каза: „Братя, деца мои, синове мои! Тук, на това мястото е погребана нашата слава. Прекланяме се пред сенките на загиналите наши прадеди и молим Бог да спаси душите им." Гласът му секна и сълзи рук-

наха по бузите му, стекоха се по сивата му брада и паднаха на земята. Той потръпваше от някаква вътрешна болка и вълнение. Лазар, Милош и всички косовски мъченици ни гледаха. Ние се чувствахме силни и горди, защото сме поколението, което ще осъществи многовековната мечта на целия народ: със сабя ще възвърнем свободата, изгубена от сабя."[25]

Подстрекавани от австро-унгарски агенти, албанците се готвят да окажат съпротива на сръбската армия, която напредва към Косово. Но след кратки схватки, водени от Байрам Цури, Иса Болетини и Риза бей, те се оттеглят в северните албански планини. Черногорците междувременно се придвижват към Печ и Дяковица. Обхванати от силно патриотично въодушевление, сръбските войски влизат в Прищина на 22 октомври.[26] Сръбското население посреща с голям ентусиазъм Трета армия. Войниците веднага отиват на църква в Грачаница, където е отслужена благодарствена литургия за освобождението на Косово. Издават се прокламации към албанското население да запази спокойствие и да предаде оръжието си. Много от албанците обаче предпочитат да избягат, тъй като вече са чули за ужасяващите жестокости, извършени от сърбите по пътя им към Адриатическо море, и отбелязани от много писатели и журналисти, сред които и Леон Троцки, получил следното описание от сръбски офицер:

„Ужасите всъщност започнаха веднага щом влязохме в Косово. Цели албански села бяха опожарени до основи; къщи, вещи, събирани от бащи и деди, отиваха в пламъците и тази картина се повтаряше по целия път до Скопие. Там сърбите нахлуха в турски и албански къщи и във всяка къща правеха едно и също – грабеха и убиваха. Гледката, разкрила се пред жителите на Скопие два дни преди моето пристигане в града, беше купчини трупове на албанци с отрязани глави. Сред множеството войници се виждаха сръбски селяни, дошли от всички краища на Сърбия под претекст, че търсят синовете и братята си. Преминеха ли косовската равнина, започваха да грабят, а хората от областта около Вране масово навлизаха в албански села и всеки крадеше, каквото му харесаше. Селянки мъкнеха дори врати и прозорци на албански къщи."[27]

Сръбската историография се опитва да оправдае тези жестокости с твърдението, че те са били провокирани:

[25]T. A. Emmert, „The Kosovo Legacy", *Serbian Studies*, vol. 5, no.2, 1989, p. 20.

[26]Подробно описание на положението в Косово по време на Балканските войни прави J. Tomic, *Rat u Albaniji i na Kosovu, 1912–1913*, Novi Sad, 1913.

[27]L. Trotsky, *The Balkan Wars, 1912–1913*, New York, 1980, p. 267.

„По време на граничните сражения, които се водят два дни преди да се обяви войната, албанците си служат с измама, като вдигат бели знамена; това води до значителни загуби за сръбската армия и дава повод за последвалите репресии."[28]

В същото обяснение обаче се изтъква мирната и конструктивна роля на албанското население, докато сърбите преминават през Косово:

„Садък Рама, местен водач, който поддържаше тесни връзки със сръбския консул в Прищина по време на въстанието от 1912 г., допринесе за мирното поведение на албанците, докато сръбската армия минаваше през Дреница и Прокупле. За негова чест албанското население в 150 села не даде нито един изстрел, а около 400 пушки бяха събрани в манастира в Девич, без да се прилага военна сила."[29]

В действителност албанското население „плаща" за това, че е взело страната на Портата срещу Белград. Скоро след това победилият крал Петър посещава Дечани и запалва огромната свещ, която трябва да бъде запалена, едва когато е отмъстено за Косовската битка. Сърбите са толкова заслепени от яркия пламък, осветяващ възвърнатите земи, че не забелязват, че в „Стара Сърбия" не са останали почти никакви сърби; преобладаващото население по това време е албанско.[30]

След разгрома на османската армия в Куманово косовските албанци оказват силна съпротива в районите на Урошевац и Призрен, но най-жесток отпор е организиран от Байрам Цури и Риза бей в южния регион около град Дяковица. Тези изолирани албански чети са принудени да се изтеглят окончателно в планините или постепенно да се включат отново в обикновения живот, защото албанската съпротива като организирана политическа сила най-сетне е елиминирана. До падането на Прищина албанците се сражават геройски със сръбската армия. Техните национални водачи са напълно неподготвени за внезапното рухване на Османската империя и за превземането на Косово от сърбите. Действията им са силно затруднени от разрушаването на комуникациите и от липсата на каквато и да било централна албанска власт. В областите Лаб, Прищина и Призрен бързо са установени сръбско гражданско управление и сръб-

[28]Mikic, „The Albanians and Serbia", p. 171.

[29]Ibid., p. 172.

[30]I. Banac, *The National Question in Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1984, p. 292.

ска администрация, а черногорците присъединяват областите Печ и Дяковица. Виена веднага предупреждава Сърбия да не разширява военните операции извън Призрен. Сега вече в Сърбия се поражда истински и оправдан страх, че създаването на независима или дори на автономна албанска държава ще бъде използвано от Виена като оръдие срещу Сърбия. Основните цели на Сърбия са излаз на море и пристанище в собствената ѝ територия. Тя не се противопоставя на създаването на автономна албанска държава. Важното за нея обаче е владетелят на тази държава да бъде приятелски настроен към Сърбия и затова сръбските военни власти подновяват опитите си да спечелят на своя страна всички противници на Портата. Това е обяснението за подновеното ухажване от страна на Белград на такива албанци, като Есад паша Топтани и водачите на мирдитите.

Великите сили трябва неохотно да признаят, че след като Османската империя е пред разпадане, статуквото повече не може да бъде запазено. Тревогата на Австрия се засилва, тъй като тя си дава сметка за мащабите на кризата по южната граница на своята територия и започва да обмисля как в случай на победа над османците, да окупира Косово, както е направила с Босна и Херцеговина, за да попречи на съюза между Сърбия и Черна гора. Главната тревога на Хабсбургската империя е, че Гърция и Сърбия ще разделят Албания при река Шкумбини. Австрийският външен министър изразява ясно политиката на Империята, а именно – че при никакви обстоятелства на Сърбия не бива да се позволи да се разшири до Адриатическо море. Тази политика е израз на страха, че едно сръбско пристанище може да стане руско пристанище (или, както се опасява ерцхерцог Франц Фердинанд, италианско пристанище); израз на чувството за заплаха към южните славяни, ако влиянието на сръбската монархия стане прекалено голямо; и израз на желанието да се ограничи икономическата независимост на Сърбия, като се направи така, че пътят ѝ към морето да минава през австро-унгарска територия.

Ако Австро-Унгария под натиска на победоносните балкански съюзници с техните териториални придобивки, не се откаже изцяло от идеята си за независима Албания, трябва да се предприемат бързи действия. Интересите на Хабсбургската империя в региона може да бъда задоволени, само ако се създаде независима Албания, която ще възпира сръбската териториална експанзия към крайбрежния район между Дуръс и Сан Джовани ди Медуа. Така с дипломатическата подкрепа на Виена на 28 ноември 1912 г. 83 делегати, християни и мюсюлмани от цяла Албания, се събират на конгрес във Вльора. Там при неясни обстоятелства е издигнат гербът с черния орел на Скендербег и е провъзгласена независимата държава Албания. Не присъства нито един от видните косовски водачи: Иса Болетини и Байрам Цури продължават да воюват със сърби и черногорци, а Хасан Прищина, Идрис Сефери и 20 други водачи са в затвора в Калемегдан в Белград. Както вече беше отбелязано, първоначално целта на албанците не е да създадат независима национална държава, но поредицата от катастрофални поражения, които търпи османската армия, ги принуждава да направят това заради собственото си оцеляване. Според албанците действията на младотурците тласкат и ускоряват тяхното национално движение, което иначе би могло в продължение на петдесет или повече години постепенно да се развива. Междувременно сръбската армия напредва по крайбрежието, наближава пристанището Дуръс и вече вижда реализирана крайната си цел – Сърбия да получи излаз на морето, което е пред нея. Позицията на правителството във Вльора става още по-несигурна – балканските съюзници навлизат все по-дълбоко в албанска територия, но с приближаването на сръбската армия към албанското крайбрежие Австро-Унгария предупреждава, че няма да допусне сърбите да окупират нито едно адриатическо пристанище.

Конференцията на посланиците

Австро-унгарската интервенция на Балканите е предотвратена от Конференцията на посланиците, свикана спешно в Лондон в края на декември 1912 г. Под председателството на британския външен министър сър Едуард Грей на конференцията са обсъдени три основни въпроса: международният статут на Албания, организацията на новата държава и установяването на международно приемливи граници. Албанската делегация настоява за етнически компактна Албания, която да включва градовете Печ, Дяковица, Призрен, Митровица, Прищина, Скопие и Монастир. Макар че Никола Пашич твърди, че Сърбия никога няма да се откаже от областта между градовете Дебър и Дяковица, сръбските войски все пак се оттеглят от Адриатическия бряг след съвета, даден им от руския външен министър Сазонов, който предупреждава сърбите: „Внимавайте. Не настоявайте за Дуръс, защото може да загубите Белград. Виена си е загубила ума.“ Нито Русия, нито нейните съюзници ще допуснат Сърбия да решава дали в Европа ще има война.[31]

[31] Dragnich and Todorovic, *The Saga of Kosovo*, pp. 103–104.

Австрия разпалено настоява, че включването на Шкодра към Албания е жизнено важно за икономиката на новата държава. В отговор на германското предупреждение, че има опасност конференцията да бъде провалена, Австрия прави редица отстъпки, докато Русия най-накрая се съгласява Албания да получи Шкодра, но остава непреклонна, че малкият, изцяло албански град Дяковица в Косово, който Австрия иска за Албания, трябва да остане в Сърбия.[32] В Русия има силни антиавстрийски настроения и общественото мнение се обединява около подкрепата, която трябва да се окаже на братята православни християни. Седмици наред мирът в Европа зависи от съдбата на Дяковица, град, от който не е сигурно каква полза ще има Сърбия; един чужденец описва Дяковица като „най-примитивния, да не кажем най-първобитния град в най-малко цивилизованата от всички европейски страни, но сърбите твърдят, че той е неделима и важна част от Стара Сърбия."[33] Австро-Унгария няма да допусне друга сила да заеме мястото на Портата в Албания, защото ако Албания е независима и остане твърдо под австро-унгарско влияние, ще може да противостои на Сърбия на Балканите.

Въпреки всичко на Конференцията балканските съюзници получават големи области от населената с албанци територия, без оглед на етническия състав. През януари 1913 г. Портата, следвайки австрийския пример, започва сериозни, но закъснели опити да организира антисръбски прояви сред албанците в Косово. Няколко турци и албанци са изпратени от Истанбул в Призрен да подготвят въоръжаването на албанците и обща програма за протестни действия. В опита си да се противопостави на тези стъпки и да възпре нарастващите антисръбски настроения, Белград се опитва още веднъж да разпали „просръбски чувства" сред някои влиятелни албанци. Но „финансовата помощ", както я определят много сръбски историци, предложена за насърчаване на тези просръбски чувства, не е нищо повече от даване на подкуп. Без съмнение подобни подкупи укротяват онези, които са под прякото покровителство на подкупените бейове, но жестокостите на сръбската армия в Косово водят до организирането на широка антисръбска съпротива. Оръжие се складира тайно в албанските села или се пренася в горите от албански хайдути, които се крият заради неплатени данъци (по това време има данък дори върху овцете и пилетата) или кръвни вражди. През март в пореден опит за омиротворяване на албанците сръбското военно министерство освобождава от мрачния белградски затвор няколко видни албански лидери, сред които Хасан Прищина.

[32] J. F. Kontos, *Red Cross, Black Eagle: A Biography of the Albanian-American School*, New York, 1981, p. 5.

[33] R. Crampton, *The Hollow Detente – Anglo-German Relations in the Balkans, 1911–1914*, London, 1979, p. 87.

Втората балканска война

Междувременно в края на май, след седеммесечни постоянни сражения Великите сили най-накрая принуждават балканските държави да оставят оръжието и да приемат условията на Лондонския договор, по силата на който Портата се отказва от всичките си европейски владения западно от линията между Енос на Егейско море и Мидия на Черно море. Солун и остров Крит са дадени на Гърция. Така територията на Османската империя е ограничена до Истанбул и заобикалящата го Източна Тракия. Така или иначе Балканският съюз е обречен да се разпадне, след като Империята е победена. Претенциите на съперниците не дават възможност на България да постигне териториално споразумение с Гърция за Тракия, Солун и Южна Македония. Освен това България вижда в Сърбия главната пречка да осъществи аспирациите си в останалата част на Македония, където претенциите на двете страни се сблъскват. Предлаганото разделение на османската територия предоставя на Сърбия земята северно от Шар планина, а на България – всички региони източно от река Струма и Родопите. Така по-голямата част от Македония остава неподелена.

Балканските съюзници сключват мир с Портата на 30 май 1913 г. и сръбските войски започват да се изтеглят на стратегически позиции в граничните райони на страната. Макар че нов балкански съюз все още е необходим, за да държи Австрия под контрол, разгромяването на Османската империя лишава Съюза от основания за съществуване. И Сърбия, и Гърция са силно обезпокоени от създаването на Албания, която са се надявали да си поделят. Ето защо те търсят компенсация в Македония, а това води до сблъсък с България, която е убедена, че може да спечели бърза военна победа. В зори на 30 юни 1913 г. без официална декларация за обявяване на война българските войски атакуват сръбската и гръцката армии в Македония. Това е катастрофална грешка, тъй като румънски, черногорски и османски войски незабавно се включват във войната срещу българите, които бързо са принудени да капитулират и да пожертват почти всичките си придобивки, получени в първата война.

Договорът от Букурещ, подписан на 10 август 1913 г., временно урежда спора за подялбата на албански и македонски територии. Както може да се очаква, условията са изключително тежки за България. Адрианопол и по-голямата част от Източна Тракия се връщат под османски контрол, Румъния взема южната част на Добруджа, Гърция разширява границата си с около 80 километра северно от Солун, а на изток – отвъд пристанището на Кавала. На запад Гърция анексира Епир, включително и Янина. Сърбия почти удвоява територията си с придобивката на почти цяла славянска Македония.[34]

Втората балканска война толкова влошава отношенията между бившите съюзници, че положението става още по-напрегнато, отколкото в предишните години. Османската империя и България жадуват за отмъщение, а това ги прави лесни жертви на Австрия и Германия, с които те сключват съюзи. На 15 септември 1913 г. сръбското правителство нарежда на армията си да се изтегли зад река Черни Дрин, докато границите бъдат окончателно установени. Сръбските претенции към Северна Албания намаляват още повече. Въпреки това през следващите месеци Сърбия се опитва да убеди Международната комисия, която е потвърдила установената албано-сръбска граница, да позволи построяването на железопътна линия до Адриатическо море. Тези опити обаче са прекъснати от избухването на войната през 1914 г. и границата остава такава, каквато е определена от Конференцията в Лондон.[35] Втората балканска война обаче оставя нерешени основни въпроси: Македония продължава да бъде постоянен източник на разногласия между балканските държави; новата албанска държава не обхваща всички области, населени предимно с албанци; Сърбия остава откъсната от Адриатическо море.

Сега, след като Балканските войни са приключили, трябва да започнат сериозни преговори за окончателните граници на новата албанска държава. През пролетта на 1913 г. Конференцията на посланиците най-после е готова с позицията си по този въпрос. Албания ще бъде неутрална зона, като отначало ще остане подвластна османска територия, но след известно време ще получи пълна независимост. Скоро обаче става ясно, че Портата в края на краищата ще загуби цяла Македония, а по този начин и териториалната си връзка с Албания. Ето защо на Албания трябва да се предостави пълна независимост като на конституционна монархия, за която Великите сили ще гарантират. Така Лондонската конференция от 30 май 1913 г. официално признава независимостта на Албания, но окончателното уреждане на границите на новата държава се отлага. Сега европейските сили се оказват изправени пред непосилната задача да постигнат компромис между претенциите на победилите сърби, гърци и черногорци и претенциите на албанското население.[36] Въпросът за албанската граница е особено сложен, тъй като войски на Балканския съюз все още са окупирали спорните региони. Посланиците създават Комисия за северноалбанската граница, която да огледа региона и да направи препоръки за албано-сърбо-черногорските граници. Комисия за южната граница е създадена да посредничи при определянето на албано-гръцката граница.

Делегация, представляваща временното албанско правителство, твърди пред Комисията, че новата граница трябва да следва съществуващата в момента граница с Черна гора до най-източната ѝ точка и след това да продължи, като включи градовете Печ, Митровица, Прищина, Скопие и Монастир с техния хинтерланд. Граничната бразда след това продължава на юг от Преспанското езеро, откъдето извива в южна посока, като оставя Кастория на изток от Гърция и така стига до гръцката граница източно от Мецово. В останалата част браздата следва съществуващата тогава гръцка граница до залива Арта.[37] Границата, предложена от Австрия, е съобразена изцяло с албанските претенции, но Великите сили в желанието си да не провокират Русия, която подкрепя исканията на Сърбия и на Гърция, не приемат австрийското предложение и налагат компромисна граница, включваща част от австрийското искане и част от искането на балканските съюзници.

През декември 1913 г. Великите сили се съгласяват да подпишат Протокола от Флоренция, според който Сърбия в замяна на изтеглянето си от албанска територия получава с неохотното съгласие на Австрия райони, които включват градовете Печ, Призрен, Дяковица и Дебър. Гърция получава големия южен регион Епир. Определените във Флоренция граници на новата албанска държава не задоволяват нито албанците, нито балканските им съседи. Сърбия е лишена от албанско пристанище, Черна гора загубва Шкодра, Гърция трябва да се откаже от претенциите си към Южна Албания, вклю-

[34] C. and B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Washington, DC, 1977, p. 221.

[35] Mikic, „The Albanians and Serbia", pp. 190–191.

[36] *Foreign Office Handbook*, no. 17, HM Stationary Office, London, 1920, p. 50.

[37] Ibid., p. 97.

чително Корча, Гирокастро и Саранда, а албанската държава е ограничена до централните региони плюс Шкодра и заобикалящата я територия. Повече от половината от цялото албанско население остава извън границите на новата албанска държава.

Великобритания знае, че албанската граница не е определена честно и справедливо, но смята, че запазването на мира в Европа е по-важно от всякакви етнографски съображения. За справедливото или несправедливо определяне на албанските граници може да се съди по една реч на сър Едуард Грей от Камарата на представителите, произнесена на 12 август 1913 г., в която той открито заявява, че основната цел на споразумението за границите е да задоволи Великите сили, но че може да бъдат отправени много критики от всеки, който действително познава Албания и разглежда въпроса от гледна точка на тази страна. За несправедливата албанска граница един наблюдател зловещо отбелязва: „В сърцето на Балканския полуостров остава язва, разяждаща европейската система и обещаваща да направи неизбежна една кървава операция."[38] Недоволството и възмущението на косоварите отекват в прощалните думи на Иса Болетини, когато албанската делегация напуска Конференцията на посланиците: „Дойде ли пролетта, ще наторим равнините на Косово с костите на сърбите, защото ние, албанците, сме страдали твърде дълго, за да забравим."[39] При положение, че малката албанска държава е притисната между настъпващите армии на балканските съюзници, съдбата ѝ е съвсем несигурна. Един наблюдател пише, че бъдещето на новата държава е точно толкова рисковано, колкото и бъдещето на агне, към което пристъпват гладни вълци, а събралите се отстрани патриарси го наблюдават с неясно доброжелателство.[40]

[38]Swire, *Albania*, p. 162.

[39]Margaret Fitzherbert, *The Man who was Greenmantle: A Biography of Aubrey Herbert*, Oxford University Press, 1985, p. 114.

[40]F. Scheville, *A History of the Balkans*, 1922, repr. Dorset Press, 1991, p. 512.

5
ВОЙНАТА 1914–1918

Отрязването на Косово от Албания нанася силен удар и предизвиква дълбоко безпокойство сред повечето косовски албанци. Освен очевидното психологическо въздействие, новата граница води и до сериозни икономически последици за всички северноалбанци, независимо от коя страна на границата живеят. Сърбия вече не позволява на албанците да преминават новата граница и по този начин лишава многобройното селско население от традиционните пазари, до които се стига по един много стар маршрут през Шкодра до Дяковица и оттам до Призрен, но сега този маршрут е на сръбска земя. В Дяковица на пазар ходят жителите на Ницай, Мертури, Гаюши, Красники, Тропоя и Пука, но сега те са заплашени с бой или със стрелба, ако се опитат да прекосят границата. Единствената им възможност остава четиридневното уморително пътуване до Шкодра.[1] На изток е прекъснат пътят до пазарите на други албански родове като Луря, чиито земи са край извора на река Зали Милтит и преминават в долината на Мала (Луря Мала), която родът владее чак до река Дрина. Дебър, търговският център на този род, сега принадлежи на Македония.

Ето защо много северноалбански родове се вдигат на въстание, недоволни, че са лишени от старите търговски центрове на Сърбия; още в началото на август 1914 г. на албано-косовската граница се водят многобройни престрелки. Друга причина, поради която албанците постоянно нарушават границата, е фактът, че сърбите, изтегляйки се от Албания по нареждане на Великите сили, вземат добитъка на албанците, които след това преминават границата, за да върнат стадата си. Сърбия има интерес вълненията в Северна Албания да продължат, тъй като по този начин новата държава трудно ще стане жизнеспособна реално съществуваща единица. Независимо от всичко това между албанските лидери съществуват сериозни различия в становищата за политиката, която трябва да се води, за да се запази населената с албанци територия в Косово. Байрам Цури, Риза бей и Иса Болетини обикалят големите родове на север, търсейки помощ и подкрепа, но влиятелните католици – мирдити, от-

[1]J. Swire, *Albania – The Rise of a Kingdom*, London, 1929; repr. New York, 1971, p. 153.

казват да сътрудничат и съветват косовските лидери да не подстрекават населението към бунт срещу сърбите. Техният водач Гьон Марка Гьони си има лични планове за създаване на независима република на мирдитите, подкрепяна от Сърбия.

В периода непосредствено преди войната и Сърбия, и Австро-Унгария продължават да ухажват албанските лидери. Австро-унгарски агенти, които разполагат с пари за подкупи, обикалят Албания и търсят потенциални поддръжници. Тъй като новото албанско правителство на Исмаил Кемали (Кемал) настоява твърдо от самото начало за промяна на границите на Албания, установени от Конференцията на посланиците, сръбското правителство естествено не е склонно на никакви споразумения с властите от Вльора. Ето защо то ухажва други албанци, които са готови да станат независими владетели на Централна Албания; най-известният сред тях е Есад паша Топтани, в чието лице сръбското правителство вижда човек, който вероятно ще съдейства за постигането на сръбските цели в Северна Албания.[2] Сръбската дипломация се опитва безуспешно да направи така, че да има албанска държава, оглавена от Есад паша, която ще бъде просръбска, макар че в центъра й ще стои един лесно подкупен авантюрист. Сега Белград започва да ухажва мирдитите.

Войната и новите разместванията на Балканите

С Балканските войни граничните региони на Босна и Херцеговина, които се намират под контрола на Австрия и са съседни на Сърбия и Черна гора, започват да се разпадат. Тези селски региони покрай границата представляват опасно съчетание от действащи разбойнически дружини, селско недоволство и сръбска пропаганда. Емоциите се разпалват още повече от идеята за „триединството", според която Австро-Унгария гледа на южнославянската територия като на трета съставна част от империята на австрийския владетел Франц Йосиф. Заедно с Кралство Унгария тази територия трябва да влезе в състава на една обединена империя, която да бъде управлявана от Австрия. Съществуването на подобна идея проваля плановете на независима Сърбия за по-нататъшни териториални придобивки. Това опасно положение се оказва искрата, която разпалва европейската война, когато Гаврило Принцип, босненски сърбин и член на организацията „Млада Босна", убива престолонаследника на хабсбургския трон, австрийския ерцхерцог Франц Фердинанд и неговата съпруга в Сараево на 28 юни 1914 г., в деня на годишнината от Косовската битка. Австрия обявява война на Сърбия един месец по-късно и така избухва Първата световна война.

След края на Балканските войни границите на Албания са прокарани на теория, но не и на практика; избухването на Първата световна война осуетява дейността на двете комисии за определяне на северната и на южната граница; тези комисии са създадени от Конференцията на посланиците, за да прокарат демаркационната линия и да поставят гранични знаци. Както видяхме, границата е определена по много неясен начин и следва по-скоро политически, отколкото етнически или географски съображения. Комуникацията по тези земи се осъществява толкова трудно, че новината за избухването на войната през 1914 г. стига до Комисията за северната граница с четири дни закъснение. И двете комисии не успяват да довършат измерванията, не успяват да поставят и гранични знаци в тези места, където не съществува нито точна карта, нито гражданска регистрация на собствеността.[3]

Избухването на войната дава възможност на съседните страни да заграбят колкото могат земя сред хаоса от бързо мобилизиращи се армии в целия регион. Войната освен това осуетява опитите на Сърбия да установи и утвърди свое правителство в Косово. Новината, че Австро-Унгария е обявила война на Сърбия, е посрещната със задоволство в цяла Албания, особено на север, където населението непрекъснато отправя петиции до Австро-Унгария да го подкрепи в борбата му срещу териториалните домогвания на Сърбия и Черна гора. Сърбите продължават да гледат на албанската държава като на несполучливо творение, което ги лишава от територия, и имат лошо мнение за албанския народ, когото свързват с Османската империя заради мюсюлманската му вяра. Косово става свидетел на яростни стълкновения между сърби и албанци, в които и двете страни извършват зверства. Докато партизанската война продължава все така неумолимо, към Албания се излива непрекъснат поток от албански бежанци от Косово.

[2]Есад паша е роден в Тирана през 1863 г. във влиятелно мюсюлманско семейство, което притежава много земя около Тирана. В цяла Албания и дори сред съюзниците си сърби той се ползва с репутацията на опортюнист с неутолима жажда за власт. Преди 1912 г. Есад подкрепя младотурското движение и е представител на Дуръс в османския парламент. Той е заместник на Хюсеин Риза паша, който командва Шкодра. Есад го убива, като му устройва засада през 1912 г., докато османската армия обкръжава града. Така той поема командването на Шкодра и гарантира позицията си, като подписва договора с Черна гора.

[3]Colonel F. L. Giles, *Boundary Work in the Balkans*, Royal Geographical Society, London, 1930, p. 303.

На 26 април 1915 г. Западните съюзници потвърждават в тайния Лондонски пакт окончателното разпокъсване на населените с албанци територии. За да насърчат Италия да се включи във войната на страната на Антантата, съюзниците, подписали Пакта, който е оповестен от болшевиките през 1917 г., се съгласяват да разделят Албания между Гърция и Италия, като оставят една малка автономна държава в централните региони. Според условията на договора на Италия са предоставени остров Сазан, пристанището на Вльора и мандат над централната част на Албания. Освен това съюзниците се споразумяват, че ако Италия получи Трентино, Истрия и Далмация, както е предвидено в пакта, Гърция ще получи Южна Албания, а Сърбия и Черна гора ще си поделят Северна Албания. Гърция и Сърбия ще установят и обща граница западно от Охридското езеро чрез анексирането на албанска територия. Централната част ще бъде автономна, но не независима държава, и ще бъде представяна в международните дела от Италия.[4]

С развитието на войната австро-унгарските войски окупират голяма част от Косово, а България установява контрол върху районите на Прищина, Призрен, Качаник, Гниляне и Урошевац. Сърбия е принудена да води сражения на два фронта заради предприетата офанзива на обединените войски на Германия и Австро-Унгария през есента на 1915 г. и заради България, която влиза във войната на страната на Централните сили и нахлува в Македония, заплашвайки да пресече отстъплението на сръбската армия към Гърция. Сръбското отстъпление и българското навлизане в Македония кара стотици албански войници в сръбската армия да дезертират; много от тях се присъединяват към българите, които им дават оръжие. Заедно с челните отряди на австро-унгарската армия те нападат сръбската войска в долината Ибър; в началото на октомври Сърбия, макар че успешно е отблъснала три големи австро-унгарски офанзиви, се озовава в незащитима военна позиция. Сръбското върховно командване, чиито връзки със Солун са изцяло прекъснати от българите, решава да изтегли цялата си армия през Албания.

Голямото сръбско отстъпление

Заплашена с нападение на два фронта от австрийски и български войски, сръбската армия няма друга алтернатива, освен да предприеме своето епично и трагично отстъпление през Косово, прекосявайки снежните планински проходи на Северна Албания. С армията тръгват и болният крал Петър I, качен на носилка, и многобройно сръбско цивилно население, бягащо от кървавата сеч на австро-унгарските войски, от приждащите от Рашка германци и от българите, които се опитват да пресекат пътя на отстъплението между Прищина и Призрен.[5]

С армията вървят хиляди сръбски бежанци, станали свидетели на българските жестокости и чули за съдбата на Белгия. Те гледат как армията, която минава през техните села, се изтегля, долавят надвисналата опасност, напускат домовете си и се присъединяват към изтеглящите се войски, като вземат със себе си само онова, което могат да натоварят на конете и на каруците с вързаните за тях волове. На епичното отстъпление на сръбската армия през Косово и албанските планини до Дуръс през октомври 1915 г. е свидетел американският писател Фортиър Джоунс, доброволец в Американската организация за помощи, действаща по това време в Сърбия; Джоунс установява, че пристигането му съвпада със сръбското отстъпление. Той пътува с армията и е потресен от това, което вижда: „От Митровица до Прищина едва ли има повече от 25 километра, но въпреки това съм сигурен, че никога друг път в историята на човечеството не е имало толкова страдание, героизъм и патриотизъм на толкова малко място."[6]

Джоунс отбелязва мъката и отчаянието на преминаващата през косовските равнини армия, придвижваща се дни наред без храна, през снежни виелици, от които мокрите войнишки дрехи замръзват. Австрийците бомбардират бежанските колони в равнината – това е първата въздушна бомбардировка над гражданско население.

> „Няма дърва за огрев, нито фураж за животните... само един мъртвешкобял пейзаж, лишен от форми, през който пълзят хиляди хора и животни, всички ние страдаме, всички сме загубили надежда. Пътят е покрит с десетки умрели животни, а много други, които още не са замръзнали или умрели от глад, лежат, пъшкат и ритат немощно с крака към минаващите край тях. С преваляне на деня видях много войници и пленници, почти обезумели, да разкъсват коне и волове и да ядат суровото месо, ако не с апетит, поне с доволство."[7]

---

[4] C. and B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States*, p. 318.

[5] Подробно описание, съпроводено с богат илюстративен материал, на варварските клания на сръбски граждани от австрийски войници е направено от R. A. Reiss, *Austria-Hungary – Report*, Simpkin, Marshall, Kent, and Co., London, 1916.

[6] Fortier Jones, *With Serbia into Exile*, London. 1916, p. 206.

[7] Ibid., pp. 230–231.

Джоунс пристига в Прищина с одрипавелите сърби:

„Спуснахме се по хълма в града, който вече не е град, а ад. Десетки хиляди, бягащи от българите, и други десетки хиляди, изпреварили германците, се срещат и смесват в Прищина, преди да се влеят в потока за Призрен. В Прищина няма дори помен от ред и закони, каквито има в Митровица. Правителството се разпада, един народ умира и всякакви такива излишества, като съдилища и полиция, са останали в миналото."[8]

След изтощителното пътуване през косовската равнина те пристигат в Призрен:

„И трите сръбски армии се събират на албанската и черногорската граница между Призрен и Печ – някои смятат да поемат пътя през Албания за Шкодра, а други искат да преминат в Черна гора и през Печ, Андровица и Подгорица да стигнат до Шкодра. Пътят за Монастир е прекъснат; генералният щаб вече е обявил евакуацията на Призрен и се готви да се прехвърли в Шкодра по албанския маршрут. В Призрен, освен че има голям брой пленници, се стичат най-много бежанци по време на отстъплението. Вдигнали поглед към планините, откъдето се чуват оръдията, бежанците най-накрая разбират, че Сърбия е изгубена, оставена в ръцете на трима силни окупатори, предадена от трима силни съюзници. Това е общото чувство. Изразяваха го непрекъснато цивилни, войници, офицери и правителствени служители. „Защо Русия не дойде? Къде са французите? Забрави ли ни Англия?" Тези въпроси стават толкова обичайни, че се превръщат в народна погребална песен."[9]

Сърбите се надяват да си пробият път до Шкодра, където Съюзниците обещават да ги чакат с продоволствия и боеприпаси. Маршрутът на сръбската армия през централните части на Албания минава през Елбасан. В същото време българите напредват към Албания от изток. Като цяло албанците се въздържат да нападат жалките сръбски колони, чието придвижване е описано от един англичанин:

„Пътищата на юг от Шкодра минават през страна, която формално е приятелска страна. Тук от Съюзниците се използва влиянието на Есад паша, единствената авторитетна личност, останала в Албания, чието име предизвиква всеобщо уважение. Но това не пречи на жителите на равнината да следват примера на албанците от планините и да изнудват за пари. За да превозят сърбите до брега, те искат злато, и който не може да плати, ще си остане там, където е, и ще умре. Онези, които оцеляват в дългото отстъпление, казват, че последните етапи през блатата и калта на централните части на Албания са най-тежките. Когато най-накрая Вльора е достигната, други хиляди сърби, изоставени от всички, измират, преди да бъдат качени на френски и английски кораби. От Вльора армията от 150 000 души най-накрая напуска Албания за остров Корфу."[10]

Приблизително 100 000 сърби умират в изтощителното пътуване през Косово и Албания. Повечето от тях остават непогребани под снега или калта, а следващата пролет се виждат само костите им.

След сръбското отстъпление Косово е разделено на две австро-унгарски окупационни зони: Метохия преминава под управлението на Черна гора, а една по-малка част на Косово с Митровица и Вучитрън – под управлението на Сърбия. По-голямата част от Косово – Прищина, Призрен, Гниляне, Урошевац, Ораховац – е включена към Българския военен регион на Македония. В Митровица много албанци се записват като доброволци в австро-унгарската армия, където са организирани в малки отряди. Между 1916 и 1918 г. австро-унгарските окупационни власти в Косово, които искат да отслабят сръбското присъствие в региона, разрешават да бъдат открити повече от 300 албански училища. В окупираните от България региони на Косово, където българската администрация действа сурово, трябва да се спотайват дори албанците. След време сърбите твърдят, че албанците са изболи очите на иконите в сръбските църкви по време на австрийското настъпление, без да си дават сметка колко богохулствен би бил такъв акт за всеки албанец, бил той мюсюлманин или католик. Унищожаването на иконите неизменно е дело на османски или на български войски, които превръщат манастира в Грачаница в конюшня и с това повреждат сериозно стенописите. Подобен акт ужасява албанците, чиито строги закони, събрани в Законника на Лека Дукагини, предвиждат тежко наказание за всеки, който не засвидетелства уважение към храмовете на което и да е вероизповедание.

През есента на 1918 г. съдбата започва да гледа неблагосклонно на разпадащата се Австро-Унгарска империя и австрийската и българската армии се изтеглят. Заедно с френски войски през октомври в Косово отново навлизат сръбски военни части и след няколко ожесточени сражения установяват военно положение. В началото на ноември 1918 г., скоро след подписването на мира в Шкодра е създаден нелегален Комитет за национална защита на Косово, известен по-късно като Косовски комитет (или КК), съществувал под

[8]Ibid., p. 238.

[9]Ibid., p. 291.

[10]R. G. D. Laffan, *The Serbs: The Guardians of the Gate*, New York, 1989, p. 227.

неопределена форма от май 1915 г. Главните цели на Комитета са да води кампания срещу взетите от Конференцията на посланиците решения за границата, да освободи Косово и да обедини всички населени с албанци земи. Друга цел е да организира нападения в Сърбия и да снабдява тайно с оръжие бунтовниците през границата. Комитетът получава финансова помощ от Италия, оглавява се от Ходжа Кадриу от Прищина, а членовете му са главно политически емигранти от Косово. Сред най-видните са Хасан Прищина и Байрам Цури.[11]

Сега сръбската армия на свой ред започва да отмъщава на албанското население. През ноември сърбите опустошават областта Подгор Метохски (близо до Печ), като убиват жени и деца и унищожават 138 къщи. Други 700 албанци са убити в Розач (в областта Санджак) и 800 души в района на Дяковица. В средата на февруари 1919 г. сръбската артилерия унищожава 15 села в Руговското дефиле – главния маршрут между Метохия и Черна гора. Пак през февруари с артилерийски огън са потушени въстанията в областите Плав и Гусине, което води до масово напускане на албанци – като прадедите си (дарданите) и те се укриват във високите планини Проклетие, а оттам много от тях бягат на юг в Шкодра.[12] На 14 март 1919 г. полковник Гинес, член на английския парламент, насочва вниманието на Камарата на представителите към сръбските нападения над албанци в областите Печ и Дяковица, които, макар и присъдени на Черна гора през 1913 г., нито веднъж не са били покорени или окупирани от славяните. Това положение обаче никога не е било разследвано и жестокостите продължават. В търсене на отмъщение партизанската война срещу сърбите продължава безмилостно и в Косово, и в Черна гора.[13]

В писмо до редактора на „Ню Стейтсман" някой си мистър Кънингтън пише за преживяването си в Шкодра през януари 1919 г., когато сръбска и черногорска войска прегазват Гусине:

> „Бях в Скутари по това време и задължението ми беше да прегледам оцелелите 2000 на брой албанци, бягащи от Гусине, и да съобщя какво се е случило. Лежащо болните бяха изгорени живи в къщите им, жените бяха обезчестени, а след това, за да се позабавляват, сърбите разпраха коремите им, напълниха ги с бензин и ги подпалиха; събраха малките деца, вдигнаха ги на щиковете и ги хвърлиха в огъня. Отношението към един британски офицер, изпратен официално да проучи случая седмица по-късно, беше изключително обидно. В крайна сметка нашият посланик в Белград принуди сръбското правителство да се извини коленопреклонно. Офицерът съобщи, че градовете Гусине, Плава и Дяковица са унищожени, а повечето албански жители са изчезнали."[14]

Опитвайки се доста неубедително да оправдае сръбските действия, английският журналист Хенри Беърлейн, съветник на белградското правителство на Парижката мирна конференция, твърди:

> „Албанците в района на Шкодра предприемат поредица от яростни атаки през декември 1919 и януари 1920 г. Толкова са непоколебими в действията си, че югославското правителство решава, че армията му трябва да вземе отбранителни мерки, които да сложат край на тези безкрайни инциденти."[15]

Сръбското правителство оправдава действията си, представяйки всяко нарушение на обществения ред като измяна, целяща разрушаването на новата държава, и чрез жандармерията продължава да подлага на тежки репресии всички, които не одобряват централния режим. Това кара много албанци да търсят убежище на територията на независима Албания, с което поставят в още по-голямо затруднение и притесняват слабото, неефективно албанско правителство. Междувременно Хасан Прищина, по това време президент на Дебърския клон на Косовския комитет, пише до британското външно министерство за „ужасите, извършени от сръбските войски срещу албанското гражданско население на Косово и Дебър".[16] Той описва събитията след сръбската „повторна окупация на Косово" през 1918 г. и съобщава: „На 28–30 август 1920 г. в Дебърския регион в Люма бяха опожарени 7800 албански къщи и в тях загинаха 250 души, а в началото на декември в Косовския регион във Вучитрън от пожар бяха унищожени 250 къщи, в които загинаха 120 души." Прищина протестира пред белградското правителство за това, че насърчава „казаци от армията на генерал Врангел да емигрират в района на Дреница", като твърди, че присъствието на казаците „пре-

[11] Иса Болетини и семейството му отиват в Подгорица, за да преговарят с крал Николай. В избухналото там сражение между албанци и черногорци са убити Болетини, семейството му и трима приятели.

[12] Hoover Institution Archives, C. W. Furlong Collection, Box 3 Outcard no 454. The Committee for the National Defence of Kosovo: Letter to David Lloyd George (no date, probably late winter or early spring 1919). Banac, *The National Question in Yugoslavia*, p. 298.

[13] Swire, *Albania*, p. 290.

[14] *The New Statesman*, 22 January 1921.

[15] H. Baerlin, *A Difficult Frontier*, London, 1922, p. 32.

[16] PRO, FO, 371/5725–96398, 7 February 1921.

дизвиква раздори между албанци и славяни" и умолява англичаните да се намесят, за да се „сложи край на унищожаването на албанския народ и на завземането на техните земи от славяни".[17]

Кралството на сърби, хървати и словенци

Мирните договори от 1919–1920 г. разделят формално старите династични империи на национални държави, но в действителност новите държави обхващат големи национални малцинства. В периода между двете световни войни победените сили Австро-Унгария, Турция и България са дълбоко засегнати от наложения им мир, а новосъздадените държави се страхуват от репресии на победените страни, които се опитват да отхвърлят мирните споразумения. Новата югославска държава, обявена с Декларацията в Корфу през юли 1917 г., сега официално е дефинирана като „една нация" с „три имена" – Кралство на сърби, хървати и словенци. Всъщност тя е определена като славянска държава, а етническите, религиозните и езиковите различия на голямото не-славянско население са умишлено пренебрегнати. Установена е конституционна монархия, предоставяща право на глас на всички мъже от това население от 12 милиона души, включително 400 хиляди албанци. Според данните от преброяването на населението през 1921 г., базирано на албанския майчин език, от 436 929 жители на Косово, 280 440, или 64,2 на сто, са албанци, от които 72,6 на сто са мюсюлмани, 26 на сто православни и 1,4 на сто католици.[18] Тези данни обаче не са надеждни – предполага се, че албанското население е много по-голямо. Новото кралство е изградено по модел, който много напомня за предвоенна Сърбия, управлявана от Белград с ръката на сръбската администрация. Сърбите се преживяват като освободители на южните славяни и с това обясняват намеренията си да държат под контрол националния живот на южните славяни.

След продължителни дебати за югославско-италианската граница Великобритания и Франция най-накрая се съгласяват Италия да получи Истрия, Риека и Задар и да има мандат над централните части на Албания. За сметка на това Югославия ще получи голяма част от Северна Албания, включително Косово и долината на Дрина, а Гърция – части от Южна Албания. Така въпросът за албанската граница е изоставен до 1920 г., когато албанците настояват неутрална Международна комисия да определи и маркира границата им в северозападната част на Македония с новосъздаденото Кралство на сърби, хървати и словенци с оглед на напрежението, възникнало там между двете страни. Сформираната за тази цел комисия се състои от британски, френски и италиански военни представители, а Япония се отказва от правото си да бъде представена.Ememерските работи се осъществяват от технически групи от Югославия и Албания (албанците наемат италианци за тази работа, тъй като нямат свои ememери).[19] Граничната линия е маркирана със съответните знаци, поставени на съответно разстояние един от друг.[20]

Междувременно в сила влиза югославската конституция от юни 1921 г., изработена на базата на изборите от 1920 г., чийто резултат е 94 места за сръбските демократи, 89 за сръбските радикали, 58 за комунистическата партия, 50 за хърватската селска партия, 27 за словенската и за хърватската клерикална партия, 24 за босненските мюсюлмани и 10 за социалдемократите. Новото правителство е формирано от сръбските демократи; хърватската селска партия решава да не участва в законодателната власт, а комунистите са напълно изключени от нея.[21] Така новата конституция отразява стремежите и домогванията на сръбските центристи, но е неприемлива за мнозинството хървати, словенци и комунисти. На краля е предоставена много голяма власт. Както в предвоенна Сърбия, властта е централизира в Белград и остава главно в ръцете на сръбския политически елит. В опит да се създаде впечатление за единна Югославия страната е разделена на девет провинции. С тези граници се цели да бъдат отслабени или разкъсани традиционните връзки, но фактически разделението е направено така, че сърбите да бъдат мно-

[17]Ibid.

[18]*Popis stanovnistva u Krajlevni Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo, 1924.

[19]Giles, *Boundary Work in the Balkans*, p. 304.

[20]Определянето на гръцко-албанската граница приключва през декември 1923 г. След прекъсване през зимата през май 1924 г. е възобновена дейността по северната граница и в югославско-албанската си част тя приключва през лятото. Заради дипломатически спорове обаче границата е окончателно определена едва две години по-късно. През лятото на 1925 г. окончателно е завършена техническата работа на югославско-албанската граница, но заключителните документи не са подписани и Комисията не е разпусната до август 1926 г.

[21]Югославската комунистическа партия е създадена през 1919 г. от сливането на съществувалите преди 1914 г. социалдемократически партии. Както в други европейски страни, „левите" сили се разделят през 1919 г. и част от тях създават Югославската комунистическа партия като член на Комунистическия интернационал. В изборите от 1920 г. Югославската комунистическа партия получава 12,3 на сто от гласовете и има 13,8 на сто представители.

зинство в шест провинции, хърватите – в две, словенците – в една, а мюсюлманите и албанците – в нито една.

В същото време бъдещето на албанското население на Югоизточна Европа е окончателно решено от европейски държавници, много от които са напълно невежи по балканските въпроси. Мощните пропагандни машини на Югославия, Италия и Гърция са пуснати в ход, за да повлияят на вземането на решение, а тревогите на албанците за бъдещето на тяхната новосформирана държава остават нечути. Не им се обръща внимание главно по две причини. Първо, ролята, която Сърбия играе в Първата световна война, настройва благосклонно силите на Антантата към нейните претенции за Косово. По време на войната Сърбия загубва една пета от населението си. Силите на Антантата са убедени, че Сърбия трябва да бъде възнаградена за героизма и дадените жертви. През юни 1918 г., няколко месеца преди края на войната, Съединените щати отбелязват официално годишнината от Косовската битка като тържествен ден в чест на Сърбия и на всички други потиснати народи, които се сражават в Първата световна война. Значението на Косово е тема на безброй проповеди, лекции и обръщения в Съединените щати. В специална служба в нюйоркската катедрала „Йоан Богослов" преподобният Хауард К. Робинс сравнява сърбите с народа на Израел и отбелязва, че Сърбия „понася страданието си с търпение много по-дълго, отколкото Израел, и поддържа пламъка на надеждата, който гори в продължение на пет века".[22]

Сърбия става любимка на обществеността и във Великобритания, и във Франция.[23] В цяла Великобритания през 1916 г. са организирани тържества по случай годишнината от Косовската битка. В Лондон е открита книжарница, където се продават книги за Сърбия, публикувани от различни издателства в хилядни тиражи; информация за Сърбия се разпространява широко и чрез други средства, включително филми. В цялата страна са изложени плакати по една карикатура на хумористичното издание „Пънч" на тема „Героична Сърбия". В някои театри дори изпълняват сръбския национален химн.[24] Благоприятната позиция, в която сърбите сега са поставени, им позволява да твърдят, че Косово им е необходимо, за да възвърнат националната си идентичност след ужасяващите загуби и травми, изстрадани от сръбския народ през войната. И те успешно се възползват от това. След обявяването на Кралството сърбите живеят за първи път в историята си в рамките на една-единствена държава и смятат, че имат право на това след огромните жертви, дадени през войната. Албанците, от друга страна, са изправени пред големи трудности в приспособяването към новата ситуация, която налага те да бъдат управлявани от дотогавашните си подчинени. През осемте години, докато Балканите воюват, между сърби и албанци се задълбочават стари и се пораждат нови вражди. Сега жителите на албанските села в Косово са обзети от страх, от гняв и от чувството, че са предадени. Веднага след създаването на Кралство на сърби, хървати и словенци албанските благотворителни и културни дружества са закрити заедно с всички албански училища.

Докато ожесточените гранични сражения продължават, европейските вестници съобщават новината, че сръбските войски са преминали границата, определена през 1913 г. Обри Хърбърт, бивш английски полковник, който се обявява в защита на албанците, описва положението в Албания през февруари 1921 г.:

> „На север повече от 120 села са унищожени от югославски войски; бежанците от тези села са в отчаяно положение, което албанското правителство с ограничените си възможности се опитва, доколкото може, да облекчи. Нещастните хора понасят крайна мизерия и са заплашени от глад в най-близко бъдеще."[25]

През юли 1921 г. косоварите отправят петиция до Обществото на народите, в която настояват да се обединят с Албания. В документа от седемдесет и две страници се описват жестокостите, извършени от сърбите, и се посочват имената и адресите на всички жертви. Отбелязва се, че в Косовския вилает са убити 12 371 души, а 22 000 лежат в затвора от 1918 г.[26] Без да се ангажира, Комисията за разследване на гранични конфликти към Обществото на народите съобщава от югославско-албанската граница, че и двете страни са извършили неумишлено дребни нарушения на „демаркационната зона", дължащи се на неточни карти и зле изтълкувани разпоредби, но че и югославските, и албанските власти ще се стремят да избягват в бъдеще такива нарушения. Освен това членовете на комисия-

[22]T. A. Emmert, „The Kosovo Legacy", *Serbian Studies*, vol. 5, no. 2, 1989, p. 22.

[23]Дядото и бабата на авторката на тази книга, които са англичани, държат сръбско флагче в една малка ваза в лондонската си кухня до смъртта си през 70-те години на 20. век.

[24]Ibid., p. 21.

[25]*New Statesman*, 5 February 1921.

[26]Swire, *Albania*, p. 291.

та предлагат да бъде назначена смесена югославско-албанска военна комисия, която да се занимава с по-нататъшни инциденти в зоната и това предложение е прието веднага и от двете страни. По този начин въпросът за открита война – нещо различно от гранични инциденти – между албанци и югославяни е приключен. В началото на март Югославия официално признава албанското правителство и изпраща свой посланик в Тирана.[27]

Качакското движение

Новите сръбски власти се опитват да консолидират крайно непопулярното си управление в Косово, но срещат големи трудности в разоръжаването на албанското население, чиято нарастваща съпротива, подкрепяна по това време активно от Италия, е известна като качакско движение.[28] Главната цел на движението, което проваля усилията за стабилизиране на новата политическа ситуация, е да убеди международната общност в необходимостта Косово да бъде анексирано от Албания. Действията на качакското (на турски език *качак* означава беглец) движение се координират от Косовския комитет, който създава местни комитети във всички градове на провинцията. През първите пет години след войната движението осъществява няколко много сериозни нападения във всички региони с албанско население, от Тузи в Черна гора до Дебър в Западна Македония.

Качакското движение обединява предимно албански емигранти от Косово – сърбите гледат на него като на незаконна организация, а албанците – като на националноосвободително движение. В действителност в него са застъпени и двата елемента. Преследваните от закона бегълци се укриват в планините и водят партизанска война срещу властите, като тероризират не само местните управници, но крадат масово добитъка на населението. Освен това отделно действат и много разбойнически банди, укриващи се от данъчни и военни служби, които нападат и грабят отдалечените и зле охранявани гранични региони. Амнистията от 1921 г., която опрощава всички престъпления, освен убийството, води само до частични резултати: бегълците се предават на властта преди началото на зимата, но дойде ли пролетта, отново излизат в горите и възобновяват традиционната хайдушка дейност. Много от водачите на качаците действително са разбойници, които се подвизават в традицията на хайдутите или като народни герои. Най-видният и най-почитаният качакски водач е Азем Бейта (1889–1924), който в началото на 20-те години на 20. век поддържа постоянно бунта в родната си Дреница, централната област на Косово. Бейта и жена му Шоте, която крие, че е жена, като приема мъжко име (Керим) и се облича като мъж, за да не скандализира патриархалните нрави на своя народ, са водачи на това мощно движение, което в края на 1918 г. има около 2000 бойци и 100 000 поддръжници.[29] По съвет на Байрам Цури и Хасан Прищина Бейта увещава албанците да не плащат данъци и да не служат в армията, докато правата им се нарушават. Според сръбски източници албанците откликват масово на призива му: „Качаците никнат като отровни гъби. Щом съдът или правителството призове някого, той отива при качаците; същото става и когато му изпратят повиквателна."[30]

В крайна сметка въпреки многобройните си поддръжници съпротивителното движение на Бейта е парализирано не толкова от репресивните мерки на правителството, колкото от политиката на сдържаност на Ахмед Зогу и албанските консерватори. Сега Италия е основният съперник на Югославия в Албания. През 1922 г. Зогу, тогава вътрешен министър на Албания и известен противник на качаците, започва да разоръжава племената в северните албански планини и в неутралната гранична зона с Югославия, където, особено в Юник, качаците и Бейта имат бази. През март 1922 г. Байрам Цури, Хасан Прищина и Елез Юсуфи, виден качакски лидер, се опитват да свалят правителството в Тирана, но не успяват. През януари 1923 г., скоро след като Ахмед Зогу става премиер на Албания, Цури и Прищина правят втори опит да го свалят, който пак не успява въпреки свиканите от Косово около 500 качаци. Междувременно Зогу влиза в тайно съглашение с Белград, като обещава освен всичко друго, да ликвидира Цури, Прищина и качаците. Третият опит на Цури, осъществен след подбуденото от Зогу убийство на Авни Рустеми (убиеца на Есад паша Топтани), е част от юнската революция от 1924 г., която довежда на власт националистическото, прогресивно правителство на Фан Ноли. Азем Бейта и неговото бойно ядро от 1000 качаци са предадени на югославската жандармерия точно преди края на безредиците, които бележат смяната на режима. Бейта па-

[27]Ibid., p. 384.

[28]За подробно описание на качакското движение вижте L. Rushti, *Levizja Kacake Ne Kosove (1918–1928)*, Pristina, 1981, and Hajredin Hoxha, „Proces nacionalne afirmacije albanske narodnosti u Jugoslaviji", *Casopis za kritiko znanosti*, Ljubljana, 51, 52/1982.

[29]Banac, *The National Question in Yugoslavia*, p. 303.

[30]Ibid., p. 302.

да на 15 юли, а на 24 декември Зогу отново е на власт начело на един режим, подкрепян от Белград. Той бързо смазва Косовския комитет, разпорежда се Зиа Дибра да бъде убит „при опит за бягство", изпраща жандармите си да убият Байрам Цури и прогонва останалите косовски водачи. Девет години по-късно, през 1933 г., агентите му убиват Хасан Прищина в Гърция.[31] Зогу се провъзгласява за крал на Албания през 1928 г., след което насочва цялата си енергия да запази властта си, като оставя албанците от Косово на милостта на съдбата. Така умира всяка надежда, че Тирана ще подкрепи косовската борба за обединяване с Албания – тази ситуация се повтаря до ден-днешен при всички следващи правителства в Тирана.

Поради масовата подкрепа, която албанците оказват на качакското движение, в новото югославско кралство на албанците като цяло се гледа като на подривни елементи, които се вдигат на бунт при първа възможност. Междувременно в този изолиран край на Метохия, на километър и половина от оживения град Печ, отново започва да кипи дейност около църковния комплекс, който става седалище на патриаршията на Печ. Закрита от османците и дълго време напълно забравена, през 1924 г. патриаршията се сдобива със славата на първа патриаршия на нова Югославия. В същото време сръбските власти засилват натиска върху качаците, като обграждат много от големите родове, наброяващи до петдесет души, и ги заплашват със смърт, ако роднините им „разбойници" не се предадат. Този метод, който се оказва успешен, вероятно е единственият начин качаците да бъдат победени, тъй като те, действащи в малки, много подвижни бойни групи и ползващи се с огромна народна подкрепа, могат лесно да се укрият в планините след схватки с полицията или армията.

Според един свидетел село Дъбница в района на Вучитрън е обсадено на 10 февруари 1924 г. по заповед на префекта Лукич и началника на жандармерията Петрович, след което е запалено и всичките му жители изгарят живи. Причината за това е, че жандармерията иска да залови крадеца Мехмед Коньо, но с бягството си бандитът я лишава от тази възможност. Властите държат отговорни не само роднините на Мехмед Коньо, които са избити до един, но и цялото село. В пожара загиват 25 души, почти всички са жени, деца под десет години и мъже над петдесет години.[32]

Качакското движение започва да губи влиянието си през 1924 г., когато след залавянето на Азем Бейта, едно от по-либералните правителство в Белград издава декрет за обща амнистия на всички извършили по-тежки престъпления. Амнистията и подобрените отношения с албанците слагат край на качакското движение, което макар и безмилостно стъпкано, помага да се утвърди засилващото се национално съзнание сред албанците от Косово. Малки огнища на съпротива се запазват до края на 20-те години на 20. век. Отсега нататък албанското (и турското) население в Косово трябва да се примири, че ще живее в една държава, където вместо да се радва на привилегирован статут, какъвто е имало при османското управление, получава равни граждански права с някогашната християнска рая от неверници.

[31] Ibid., p. 335

[32] PRO, FO 371, 204 9463 193888

КОЛОНИЗАЦИОННАТА ПРОГРАМА

През 20-те години на 20. век в югославската държава възниква един фундаментален проблем по въпроса за националния идентитет. Въпреки очакванията на някои интелектуалци и политически лидери преди 1914 г., че ще има една югославска националност, в действителност не става така. По това време съотношението между националностите е приблизително следното: 43% сърби, 23% хървати, 8,5% словенци, 6% босненски мюсюлмани, 5% македонски славяни и 3,6% албанци и 14% малцинствени групи, състоящи се от германци, унгарци, власи, турци, евреи и цигани. Независимо от използваната преди реторика, тези народности не гледат на себе си като на една нация.[1] Трябва да се отбележи, че през периода между двете воини въпросът за статута на черногорци, македонци и албанци не представлява важен проблем на вътрешната политика. Черногорците са смятани за сърби, а Македония е „Южна Сърбия". Деликатният Албански въпрос играе роля във външната, а не във вътрешната политика.[2]

Отначало официалната държавна политика към албанското население се изразява в насърчаване на процеса на асимилация чрез образование на сръбски език. На албанците е отнето правото да използват официално албанския език, да си служат с него в културната дейност, а цялото обучение в училищата се води на сърбохърватски. Тази политика обаче е изоставена, след като става ясно, че вместо да ускори асимилацията, тя съдейства за създаването на потенциален опозиционен елит. Ето защо от средата на 20-те години Белград започва да отклонява албанците от възможността да получат светско образование в държавни училища, като им позволява единствено достъп до религиозно обучение от мюсюлмански имами и католически духовници. Властите са убедени, че началните училища, които са предимно мюсюлмански, и медресетата, известни като „турски училища", ще превърнат албанците в изостанали и невежи хора. И тази сметка се оказва крива. Макар че в Косово албанците съставляват само 2% от населението с гимназиално образование, те успяват да превърнат „турските училища", където обучението привидно е ограничено само до изучаване на Корана на арабски и турски език, в опасни нелегални центрове за образование на майчин език и за опозиционна дейност.[3]

[1] B. Jelavich, *History of the Balkans*, vol. 2, Cambridge University Press, 1983, p. 151.

[2] Ibid., pp. 153–154.

Диктатурата на Александър

На 6 януари 1929 г. крал Александър отменя конституцията от 1921 г. и разпуска Събранието, установявайки диктаторски режим в страната. Официалното име Кралство на сърби, хървати и словенци е сменено на Югославия, която е разделена на девет регионални единици (*бановини*), вместо на предишните 33 региони. Всяка бановина е разделена на райони. Например районите Грачаница, Гнилане, Неродимле, Шар планина, Подгора, Гора, Подримле (Ораховац) и Дяковица са включени във Вардарската бановина, чийто център е Скопие. Районите Печ, Изток и Митровица са подразделения на бановина Зета с център Четине, а районите Лаб, Вучитрън и Дреновица са включени в Моравската бановина с център Ниш. Така Косово е разкъсано между три бановини. Това административно и териториално деление остава в сила до 1941 г.[4] Подобно на османците в миналото и Белград, след въстанията на качаците, се страхува да създаде отделен административен регион, населен предимно с албанци. Важният и представителен някога град Призрен сега се превръща в тихо затънтено провинциално селище заради периферното си разположение близо до албанската граница.

Пример за строгите мерки, които новият диктаторски режим прилага към всяка проява на албанска национална дейност, е отношението към францисканския свещеник Щефан Геков, който след войната е назначен за енорийски свещеник в Зим, близо до Призрен. Заради това, че преподава албански език и култура на местните хора, след като югославското правителство закрива малкото на брой албански училища, съществували по време на войната, югославският режим започва да гледа на Геков като на ревностен националист и следователно като на заклет враг. Положението му става още по-рисковано след януари 1929 г., когато местната полиция го заплашва и малтретира в продължение на няколко месеца, докато накрая го призовава да се яви пред помощник-градоначалника на При-

[3] Banac, *The National Question in Yugoslavia*, p. 299.

[4] "Relationship Between Yugoslavia and Albania", *Review of International Affairs*, Belgrade, 1984, p. 19.

рен. Когато Геков пристига в града, чиновникът отрича да го е викал. Геков веднага тръгва обратно за Зим, придружен от няколко души, но по пътя му е устроена засада и е убит. Датата на смъртта му е 14 октомври 1929 г.[5]

Начало на колонизирането на Косово

Колонизационната политика, която Сърбия води в Косово в периода между двете войни, започва през 1918 и продължава до 1941 г. Тази политика се осъществява на два етапа. Първият, от 1918 до 1928 г., съвпада с Качакското движение, а вторият е от 1929 до 1941 г., когато Белград прави сериозни опити да обвърже албанската емиграция с официални международни споразумения. Сред многобройните мотиви на колонизационната програма най важни може би са съображенията за стратегия, сигурност и отбрана на страната. Югославия продължава да гледа на Албания като на неуспешно творение, лишаващо я от територия, но се чувства застрашена и от Италия, която основателно я подозира, че иска да превърне Албания в буферна държава. Ето защо от военностратегическа гледна точка на Югославия ѝ е необходимо да си осигури територията, в която населените с албанци райони заемат много важно местоположение в страната, а именно мястото, откъдето всички балкански реки се насочват към Адриатическо, Егейско и Черно море. Който разполага с тази стратегическа позиция, може в голяма степен да решава съдбата на централните части на Балканите, особено на важната балканска комуникационна линия от Морава до Вардар. По тази причина такива области в никакъв случай не бива да бъдат окупирани от враждебно настроени сили. След като години наред е водила война, Сърбия смята за необходимо да гарантира сигурността на косовските граници и изпраща там най-дейните и доверени сърби. Така в двете заселнически вълни през 1922–1929 и 1933–1938 г. 10 877 семейства се заселват на 120 672 хектара земя. За тях са построени 330 села с 12 689 къщи, 46 училища и 32 църкви.[6]

По силата на Указа от 24 септември 1920 г. за колонизирането на югоизточните райони на Югославия и на Закона за колонизирането

[5]*Kanuni i Leke Dukagjinit*, trans. L. Fox, Charles Schlacks, CA, 1989, p. XVIII.

[6]По въпроса за колонизационната програма вижте: M. Verli, *Reforma Agrare Kolonizuese ne Kosovo, 1918–1941*, Illyria, Bonn/Tirana, 1991; M. Roux, *Les Albanais en Yougoslavie*, Editions de la Maison des Science de l'Homme, Paris, 1992; and M. Ivsic, *Les Problemes Agraires en Yougoslavie*, Rousseau, Paris, 1926.

на южните райони от 11 юни 1931 г. на колонистите се предоставят до 50 хектара земя, безплатен транспорт до новото селище, някои основни сечива, безплатно използване на държавни или общински гори и пасища, освобождаване от данъци в продължение на три години, а в някои случаи и построяване на къщи. Аграрната реформа в Косово, както и в останалата част на Югославия, означава разпокъсване и преразпределение на големите имения, които са собственост на частни лица, религиозни институции и на държавата. През дългия период, докато се осъществява реформата, за преразпределение са определени големи площи земя, но твърде малко от тази земя е раздадена. Причината за това не е, че земята не е експроприирана в голям мащаб, а че заради общата несигурност в региона през последните години на османското владичество в Косово има големи площи необработена държавна, общинска или неизползвана земя.[7]

Така или иначе, от албанците лесно се изземва земя под предлог, че те нямат никакви документи, доказващи правото им на собственост. С неясното обяснение, че се прави поземлена реформа, земя, която е „изоставена" или нарочно се обявява за такава, се раздава щедро на сръбски и черногорски колонисти. Това включва дори земя, която временно не се разорава заради смяна на посевите. Изземват се пасища, гори и общинска земя, които албанските селяни използват под претекст, че това е „земя в излишък". Този удар е особено тежък за дребните земеделски стопани с по няколко акра земя, тъй като фуражът за изхранването на животните зависи от пасищата и горските площи. На новите колонисти славяни обаче се предоставят горски парцели и правото да ползват държавни пасища и гори. Албанските собственици би трябвало да бъдат компенсирани с равностойна земя, но обикновено те получават по-лоша земя и макар че имат право да оспорват решенията на аграрните комисии, не могат да си възвърнат земята, тъй като законът гарантира собствеността на колонистите срещу всякакви претенции на бивши собственици. Освен това, ако не могат да докажат собствеността си върху земята – а това често става в традиционните общества, където собствеността е обща – те губят всички права за собственост.[8]

Първата фаза на колонизацията се извършва с доброволци, но

[7]M. Dogo, „Kosovo-Kosova: National Truths and Disinformation in Albanian-Kosovar Historiography" in Duijzings, Janjic, and Maliqi(eds), *Kosovo-Kosova*, p. 38.

[8]Banac, *The National Question in Yugoslavia*, p. 300.

не след дълго някои заселници, получили земя в района Метохия, се опитват да продадат обратно земята на албанците, тъй като предпочитат да търсят късмета си в по-плодородните и по-малко опасни равнини на Войводина. Повечето заселници в района Метохия са черногорски пастири, които не разбират от земеделие, но се сработват по-добре с местните албанци, отколкото сръбските имигранти, тъй като имат общи обичаи и сходен начин на живот; много черногорци научават албански, за да поддържат по-добри и тесни връзки с албанците. Най-преуспяващите колонии са създадени в самото Косово, където земята е по-плодородна, климатът – по-благоприятен, и има вода в изобилие. Единственият недостатък е липсата на гори: тъй като няма какво да възпира вятъра, той често отвява засетите семена.

В края на първата фаза на колонизационната програма Кръстич, оглавяващ поземлената комисия, която осъществява колонизирането на Косово, отбелязва, че „в областта Лаб в Северно Косово колонизацията е променила основно етническия състав на целия регион, в който през 1913 г. няма нито един сръбски жител".[9]

Ето какво казва Кръстич:

> „Най-добрите ни хора от различни части на страната са се заселили в Косово, където са създали хомогенни, както и смесени колонии. Колонизаторите са истински селяни, отишли там да работят, и са готови за всякакви трудности. За кратко време са постигнали добри резултати. Повечето от тях са си построили къщи, а някои са възстановили стари къщи. Обработват земята добре, а някои от тях са си донесли селскостопански инструменти. Като пример за икономически разцвет ще цитирам изявлението на Гаврило Тепачевич от Пива. Когато го попитах как му върви, той отговори: „Ами, виж как ми върви! Дядо ми Джоджа Пейов Тепачевич разправяше с гордост, че има 1000 килограма жито, а аз в тази лоша година [1927] имам цял вагон."[10]

Една важна последица от колонизацията е, че тя променя етническия състав на косовските градове. Кръстич пише:

> „Един от постигнатите резултати е развитието на градовете. Урошевац вече не е някогашният албански град, тъй като тук са се заселили много херцеговци и скоро те ще станат мнозинство. Прищина е на път да стане модерен град и бележи голям прогрес. Печ, където преди беше трудно да се види наш човек, днес гъмжи от наши колонисти, които вдъхват нов живот на града и много скоро ще променят целия му облик."[11]

През първите месеци на 1928 г. 938 семейства се заселват в Косово, от които 552 – в района на Прищина. Пречка за успеха на програмата обаче е непримиримостта на местното албанско население, което гледа на заселниците като на крадци и чужденци. Непримиримост към новодошлите проявява и местното славянско население, което в много случаи говори албански, свикнало е да съжителства с албанците и е възприело някои от техните обичаи. То не се отнася благосклонно към присъствието в тези райони на новите славяни, които са им чужди по манталитет и се стремят да наложат сръбското начало навсякъде, където се установят. Местните славяни не харесват пришълците и заради новата им селскостопанска техника, и заради уменията им; освен това новите заселници се ползват с подкрепата на властта и получават най-добрите земи, конфискувани от албански емигранти, които местните славяни искат за себе си.[12] Албанците наричат „местни сърби" онези сърби, чиито семейства живеят в Косово отпреди 1912 г. и съжителстват в относително разбирателство с албанските си съседи.

Освен че осъществяват колонизационната програма, властите открито насърчават албанците да емигрират. Тъй като опасността от нестабилност по югозападните граници нараства, югославското правителство пристъпва към принудително изпращане в емиграция и депортиране на албанското население в Турция. Много албанци обаче не заминават за Турция или за държавата Албания, а се скриват в планините, където се присъединяват към оцелели качакски чети, които отвреме-навреме слизат в равнините и извършват саботажи, например прекъсват комуникационни връзки. Невъзможно е обаче да бъде колонизиран такъв див край като Гниляне с неговите враждебно настроени албанци. В случая с Дреница, където държавата не може по никакъв начин да се наложи, цари пълна несигурност и едва през 1924 г., след като прочутият качакски водач Азем Бейта е убит, колонизирането на района започва със създаването на сръбската колония Сърбица.[13]

---

[9] D. Krstic, *The Colonisation of Southern Serbia*, Sarajevo, 1928.

[10] Hamid Kokalari, *Kosova, Djepi i Shqiptarizmit*, Tirana, 1944, p. 33 (whole book: PRO WO 204/9463 196888).

[11] Колонизационната програма не е толкова успешна в Македония и етническата структура на градовете не е толкова променена, тъй като колониите там са по-малки.

[12] Hamid Kokalari, *Kosova, Djepi i Shqiptarizmit*, Tirana, 1944, p. 35.

[13] В края на 20-те години на 20. век сръбски колонисти основават близо до Прищина селата Милошево, Обилич, Девет юговичи и Лазарево и им дават имена на герои от Битката при Косово поле.

В периода между двете войни Косово преживява икономически упадък. Около 87% от икономически активното население – и албанци, и славяни, се занимават със земеделие, но селскостопанското производство остава изключително примитивно, а продуктивността – много ниска; през същото време предимно неграмотното селско население бързо се увеличава. Въпреки богатите минерални залежи рудодобивната промишленост в Косово се развива бавно. Най-известните мини, включително мините в Трепча – най-големите и най-добре познатите – са собственост на лондонското дружество „Селекшън Тръст", а останалите са в ръцете на британски, френски и немски компании. Инвестираните чужди капитали в Косово са 72,8%.[14] Макар че Косово е богато на руди, това богатство започва да се експлоатира едва след 1930 г. В Косово има само две пещи за изпичане на тухли, три малки електроцентрали, пет дъскорезници и четири мелници. Въпреки ниското равнище на индустриално развитие, селско Косово като останалите балкански региони е икономически самостоятелно. Хълмистите равнини са засети главно с жито и царевица. Селските стопанства представляват солидни къщи с добре подредени дворове, защитени с високи огради. На шумните седмични пазари селяните от околните села, облечени в народни носии, продават ярки ръчно тъкани платове, черги, сирене, мед, зеленчуци и животни. Албански селянки седят, кръстосали крака зад кошници, пълни с шарени плетени чорапи и други вълнени дрехи. В малките дюкяни се продават кожени изделия, грънци и типичните за този район изкусно изработени сребърни украшения.

По данни на пътуващи чужденци големите църкви и манастирски имения са почти забравени, тъй като сръбското население непрекъснато намалява. През 1925 г., когато посещава Косово, Лена Йовичич, чийто баща е сърбин, а майка ѝ – шотландка, с тъга установява колко изоставена е църквата в Грачаница. Повечето манастирски сгради са в развалини и нищо не е направено, за да се запази старата църква. Йовичич описва не по-малко тъжната атмосфера, която цари на Косово поле:

> „Има нещо в необятността на Косово и в легналата над този район тишина, което е много внушително и сякаш се вписва в общата хармония. От гробовете на знаменосците, паднали на Косово поле, се вижда простият каменен паметник, издигнат в чест на онези, които през 1912–1913 г. отмъщават за Косово. По-нататък е гробницата, издигната на мястото, където султан Мурад умира от ръката на Милош Обилич. Иначе нищо друго не напомня за знаменателната битка. От деня на битката гробницата се пази от наследниците на едноединствено турско семейство. Задължението да се пази това свято място се предава от поколение на поколение, от баща на син и приемствеността никога не е нарушавана, а старият турчин, който сега бди над безлюдната равнина, е горд, че неговите прадеди са му гласували това доверие. Той има петима синове, така че традицията няма да отмре."[15]

Йовичич описва как албанците охраняват тези диви области, в които все още вирлуват части от качакски бунтовнически отряди, както и обикновени разбойници:

> „От тук пътят върви зигзагообразно нагоре и минава през пусто дефиле, което продължава да бъде златна мина за албанските разбойници. Не един пътник е нападан на това място от пътя, което обяснява присъствието на групи въоръжени полицаи, разположени с пушки и патрондаши на няколко метра едни от други; те са задължени да поемат своя дял в охраняването на пътя и ако не предупредят, че са забелязали наоколо своите мародерстващи родственици, заплащат с живота си. Става ясно, че след въвеждането на този метод нападенията намаляват."[16]

Макар че в Северна Албания животът продължава да бъде организиран в племенни общности, албанците в Косово живеят в *задруги* като съседите си сърби и черногорци. Задругата, която започва да изчезва в останалата част на Югославия след Втората световна война, наподобява миниатюрна държава, в която изпълнителната власт е възложена на главата на домакинството – на най-уважавания член на семейството. Обикновено семейната общност наброява между 50 и 90 души. Когато трябва да се вземе решение, свързано с предстояща работа, производство, семейни отношения и т.н., засягащо цялото семейство, главата на семейството свиква съвет, в който участват всички мъже. Помещението, където възрастните мъже обсъждат въпросите и прекарват вечерите, прилича на миниатюрен парламент. В такива семейни общности колективно се

[14]Pipa and Repishti, *Studies on Kosova*, p. 126.

[15]L. A. Yovichitch, *Pages from Here and There*, Belgrade, 1926, pp. 129–130. През 1996 г. авторката на тази книга видя един възрастен турчин, вероятно наследник на семейството на първите пазители на храма, седнал на стъпалата на гробницата на Мурад.

[16]Ibid., p. 130.

приготвя храна и се пече хляб. Яденето се сервира от общ съд на ниски кръгли маси, на които мъжете се хранят отделно от жените и децата.[17]

В задругата действа сложна мрежа от взаимоотношения. Йерархията е строга и различната възраст предвижда различен статут. По-големият брат има по-голяма власт от по-малкия; снахата, въведена първа в задругата, има по-голяма власт от по-късно дошлата снаха. Всички мъже имат по-висок ранг от жените; всички бракове се уреждат от старейшините; всичко е собственост на задругата. Лична собственост са само дрехите и завивките и постелките, донесени като зестра от снахите. Всичко, което е припечелено от членове на задругата извън дома, се връчва безропотно на старейшината – на най-възрастния мъж.

Албанската задруга в общи линии е класическа по своята същност, но има и някои специфични черти. Преди всичко животът в нея е подчинен на исляма. Освен това тя поддържа законите на исляма живи: например дъщерите и съпругите не се допускат до мъже, които не са членове на домакинството; спазват се постите по време на Рамазана; синовете се обрязват; спазват се брачните традиции, когато синовете и дъщерите се женят. Жените се отделят във всекидневната или в кухнята, където се занимават с ръкоделие и посрещат гостенки. Този патриархален начин на живот се запазва в много села на косовски албанци чак до 90-те години на 20. век.

Преди войната в други югославски региони с мюсюлманско население няма много задруги, и освен това повечето от тях са малки. Албанците обаче показват, че ислямът и задругите са напълно съвместими, вероятно защото къщите в косовския регион са много по-големи, отколкото на други места, и хората не живеят натясно. Много албански задруги имат големи къщи, високи като кули. В голямата гостна пред огнището седи старейшината, а около него в строга последователност се нареждат другите мъже. Спалните за семейните двойки са в по-ниските сгради до кулата. Големите къщи обикновено имат малки прозорци и бойници за пушки, за да се бранят от нападатели, тръгнали да търсят мъст или плячка. Къщите са истински крепости с по двадесет „пушки", т.е. възрастни мъже, готови да се бият.[18] Една от най-характерните черти на албанския бит е послевичното гостоприемство и обичта и загрижеността, които се засвидетелстват към гости и посетители. Всеки, който пристъпи в къщата, се приема като почетен гост, без да бъде питан кой е и какви интереси има. Повечето гости са бащите и братята на снахите в задругата. Който влезе в къщата, попада под закрилата на задругата и ако е преследван от кръвни врагове, търсещи отмъщение, никога няма да бъде предаден. Тези норми на гостоприемство, чиито корени са в племенния живот, имат отражение във всички аспекти на живота на албанската задруга.[19]

За тайния личен живот на албанските жени в Косово, подложени на ограничения и обречени на задушаваща скука, няма почти никакви данни. Ето защо сме благодарни за подробното описание, предоставено от една англичанка, която посетила Печ по време на Първата световна война. Англичанката помолила сръбския си придружител да й съдейства да посети албански харем. Началникът на полицията, който се оказал приятел на придружаващия англичанката сърбин, помолил един богат мюсюлманин да разреши на чужденката да гостува на съпругите му. Мюсюлманинът любезно се съгласил, като обяснил, че прави голяма услуга на полицейския началник, тъй като никога преди това европейка не е посещавала харем в Печ. Ето как придружителят на англичанката описва това посещение:

> Пред една врата, която прилича на вход на пещера, седяха началникът на полицията и богатият албанец. След церемониална размяна на любезности мюсюлманинът, без да губи време, въведе Джоу в един вътрешен двор. В дъното му имаше врата, пазена от албанец с внушаваща страх външност. Той отстъпи встрани и Джоу се озова в друг вътрешен двор с дървета. Оттам, през едно помещение, натъпкано със зърно, тя се спусна в обикновена стая, в чиито стени бяха вградени пейки за сядане. Албанецът посочи с ръка на гостенката да седне и извика съпругите си, както ловджия вика кучетата си. После излезе. Влязоха три жени, облечени простичко с ризи и памучни шалвари на цветя. Гласовете им трепереха от вълнение, но много се притесниха, защото Джоу стана от мястото си, за да се ръкува с тях. Те знаеха само албански и няколко сръбски думи. Едната жена някога е била красавица, но сега зъбите й бяха почернели и развалени, другата беше младо момиче в добро здраве, а третата беше грозна. Влезе пълна тъмноока девойка, дъщеря на първата съпруга. Тя говореше сръбски и превеждаше на трите съпруги. Те искаха да научат всичко, но знаеха толкова малко, че не можеха да раз-

[17]R. Marmullaku, *Albania and the Albanians*, Hurst, London, 1975, p. 147.

[18]V. St. Erlich, „The Last Big Zadrugas in the Kosovo Region", in R. F. Byrnes (ed.), *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*, Notre Dame University Press, 1976, pp. 246–247.

[19]Ibid., p. 248.

берат нищо. „Откъде идва англичанката?" Джоу се опита да обясни: Лондон, Париж – те не бяха чували за тези градове – после две седмици пътуване по море – те не знаеха какво значи море, параход, лодка. Никога не бяха напускали Печ и познаваха само местната река. Девойката каза, че жените не се учат да четат и пишат. Това било мъжка работа. Джоу попита какво правят. „Нищо. Шием по малко", добавиха те непринудено.[20]

Комунистическата партия

Югославската комунистическа партия (ЮКП) е основана през 1919 г., но в годините между двете световни войни трябва да действа нелегално заради приетия през 1921 г. Закон за защита на държавата. Програмата ѝ по националния въпрос следва марксистката догма за правото на всеки народ на самоопределение и идеята за равни политически права на народите. През 1923 г. Югославската комунистическа партия (известна тогава като Независима работническа партия на Югославия) приема резолюция, в която се заявява, че дълг на партията е да води обща и открита борба за правото на отделяне. Тази резолюция, както и много дискусии сред югославските комунисти, довеждат до значителни разногласия по националния въпрос и управлението на една бъдеща комунистическа държава. В края на 19. век и през първата половина на 20. век югославската левица си поставя общата цел да реши националния въпрос, включително сръбско-албанските отношения, чрез създаването на Балканска конфедерация. На споровете на комунистите е сложен край през 1924 г., когато на Петия си конгрес Коминтернът постановява, че държавата Югославия е „продукт на световния империализъм" и затова трябва да бъде раздробена. Оттогава националната политика на ЮКП се основава на ленинската теория за „реакционния национализъм на хегемонистичните нации и за прогресивния национализъм на потиснатите народи". Оттук следва, че на „великосръбския национализъм" трябва да се даде отпор и че за тази цел комунистите трябва да подкрепят всички антисръбски национални движения. През 1928 г. на Четвъртия си конгрес Югославската комунистическа партия приема позицията на Коминтерна, че Югославия трябва да бъде разпокъсана, тъй като „е създадена на Балканите от

[20]J. and C. Gordon. *Two Vagabonds in Serbia and Montenegro*, Penguin, London, 1939, pp. 124–125.

световния империализъм с контрареволюционна цел, насочена срещу Съветския съюз".[21]

В началото на 30-те години много студенти комунисти от Белградския университет започват да действат в Печ и околностите му. През август 1935 в Митровица, където от 1930 г. действат членове на ЮКП, е създадена първата партийна ядка от четирима души. Тази четиричленка скоро се превръща в местно партийно ръководство. В същото време се създават партийни организации в Дяковица, Урошевац, Призрен и Прищина.[22] Под постоянния и неотслабващ натиск на Коминтерна ЮКП признава правото на национално самоопределение, включително отцепване, на всички народности и излага подробно тази своя линия на Четвъртия си конгрес, проведен в емиграция в Дрезден през 1928 г. Между 1929 и 1934 г. по време на диктатурата на крал Александър всички политически права са суспендирани и партията е почти смазана от полицейския терор. След убийството на Александър през 1934 г., когато политическата свобода е възстановена до известна степен, позицията на Коминтерна по отношение на Югославия се е сменила, а с това се сменя и националната политика на ЮКП. Сега, когато вече не е настроена враждебно към статуквото в Европа, Москва, водена от Сталин, реагира на идването на власт на нацистите, като подчертава необходимостта от колективна сигурност и политика на народна съпротива. А партията от своя страна подчертава югославското единство: правото на самоопределение е забравено, а застъпничеството за недоволните региони, които искат да се отцепят, отново се заклеймява като национализъм.[23]

След отварянето на първите мини в Косово в началото на 30-те години на 20. век ЮКП се опитва да развива революционна дейност сред миньорите, особено в Трепча – единственото място в Косово, където има пролетариат, тъй като другите мини наемат предимно сезонни работници. Не след дълго комунистите овладяват профсъюзите и през май 1936 г. организират успешно триседмична стачка срещу лошите условия за работа в Трепча. След унищожаването на

[21]P. Simic, *The Kosovo and Metohija Problem and Regional Security in the Balkans*, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 1996, p. 8. Тази позиция е променена едва през 1936 г., когато Коминтернът възприема курс към „национална граница" за запазването и отбраната на Югославия. Въпреки това обаче първоначалната позиция, че югославските комунисти трябва да подкрепят албанското национално движение, не е променена чак до началото на Втората световна война.

[22]*Relationship Between Yugoslavia and Albania*, Belgrade, 1984, p. 22.

[23]B. Magas, *The Destruction of Yugoslavia*, London, 1993, p. 27.

черногорската партийна организация през 1936 г. Централният комитет на ЮКП решава да издигне регионални лидери в Косово. На учредителната конференция за региона, състояла се в Печ през юли 1937 г., присъстват 21 делегати, двама от които – Рамиз Садък и Рамиз Джема – са албанци. Черногорецът Миладин Поповић, който по-късно изиграва важна роля за развитието на комунизма в Албания, е избран за председател на комитета в Печ. Следващата година са създадени местни партийни организации в Прищина, Призрен и Дяковица; членовете на ЮКП в Косово сега наброяват 239 души, от които 55% са обявени за селяни, 30% – за работници, и 12% – за интелигенция. По това време членовете на партията са главно черногорски заселници. Дори сърбите са сравнително малко на брой, а от всичките 239 партийни членове само 23 са албанци.

Югославската комунистическа партия навлиза бавно и трудно сред албанците, макар че на всяко партийно събрание се изтъква колко е важно албанците да бъдат спечелени за партийната кауза. Има няколко причини, поради които албанското население се отнася резервирано към членуването в ЮКП: националният гнет, на който то постоянно са подложени; изостаналостта на региона; липсата на истинска работническа класа; малобройната интелигенция и най-важното, натрупаното недоверие към сърби и черногорци. Освен това върху албанците силно влияние оказват бейовете, повечето от които – като Джафер Дева в Митровица и Илиас Агуш в Прищина – са верни поддръжници на режима.[24] Сред албанците съществува и голяма апатия. През юни 1938 г. регионалният комитет организира акции за привличане на нови членове, като дава инструкции на партийните организации да агитират заселниците и да ги убеждават да не приемат земя, иззета от албански селяни. В същото време в Косово се разпространява един памфлет, написан от студенти от Белградския университет, които протестират срещу кампанията на правителството за депортиране на албанци от Косово в Турция и конфискуване на земята им.[25] През 1939 и 1940 г. продължават стачките на миньорите в Трепча, които искат по-добри условия за работа и по-високо заплащане.

На Петата конференция на партията – последната преди войната – се прави жест към албанското население, като Косовският регионален комитет (създаден през 1937 г.) се отделя от Черногорския комитет. Предприетата мярка показва, че се признават териториалната автономност на Косово и специалният статут на албанското население в Югославия. Смята се, че тази стъпка не само ще улесни набирането на албански кадри, но и ще помогне на комунистическите организации в самата Албания – ЮКП получава това поръчение директно от Коминтерна и влага много усилия в изпълнението му, докато бъде основана Албанската комунистическа партия през ноември 1941 г.[26]

[24] *Relationship Between Yugoslavia and Albania*, p. 28.

[25] Ibid., p. 25.

Втората колонизационна програма

Според преброяването от 1931 г. населението в Косово е 552 064 души, от които 347 213, или 62,8%, са албанци.[27] На принудително прогонване са подложени най-много албанците от областите, които граничат с албанската държава. Един от най-разпалените поддръжници на идеята за изселването на албанците от Югославия е сръбският академик Васа Кубрилович (1898–1990), верен последовател на Илия Гарашанин (1812–1874) и на неговото прочуто послание „Начертание" от 1846 г. В това послание се призовава за обединяване на всички земи, които като цяло са сръбски и православни, включително Босна, Херцеговина, Черна гора, Косово и части от Македония. Кубрилович е настроен много критично към методите, чрез които се осъществява колонизационната програма, тъй като според него те не постигат желания етнически баланс, нито допринасят за сигурността по югославско-албанската граница. В меморандум по този въпрос, представен на парламента в Белград на 7 март 1937 г., той обяснява провала на колонизационната програма в Дреница и Метохия с факта, че там са заселени черногорци; а не славяни от север, които са по-трудолюбиви.

Все пак Кубрилович признава необходимостта от заселване поне на малък брой черногорци в Косово, за да се предотвратят социални вълнения. Ето какво пише той:

> „Напоследък Черна гора се превръща в много сериозен проблем. Неплодородната земя не може да изхрани населението, което от 1912 до 1931 г. се е увеличило с 16%. Увеличаването на черногорското население води до бедност, която напоследък е причина за нестихващи социално-политически движения, пагубни за авторитета на нашата държава и опасни за бъдещия ред и законност. Не е в

[26] B. Magas, *The Destruction of Yugoslavia*, p. 28.

[27] *Popis stanovnistva u Krajlevni Yugoslaviji*, Sarajevo, 1934.

наш интерес да предлагаме на тези хора жито и пенсии. Единственото разрешение е да ги преместим в плодородните земи на Косово и Метохия, тъй като те са близки с албанците по манталитет и темперамент. Най-важното е колонистите веднага да получат нотариални актове за земята, на която ще се заселят, тъй като една от основните причини за провала на колонизацията досега е, че колонистите не се чувстват сигурни на земята, на която са се заселили, тъй като нямат нотариални актове."[28]

Така че не само стратегически съображения, но и страхът от вътрешни безредици дават повод за колонизационната програма. Кубрилович продължава с пророческите думи, че

„Албанците не могат да бъдат отблъснати само чрез постепенна колонизация. Не можем да се похвалим с нито един успешен опит за национално асимилиране на албанци. Точно обратното, тъй като тяхната база е в Албания, националното им съзнание е будно, и ако не си разчистим сметките с тях в подходящ момент, след 20–30 години ще се изправим пред ужасен иредентизъм, чиито признаци вече са налице и неминуемо излагат на опасност нашите южни територии."[29]

След като очертава грешките на политиката от предишната година, Кубрилович предлага как да се ускори депортирането на албанците:

„Ако приемем, че постепенното разселване на албанците чрез нашата колонизационна програма не дава резултати, тогава ни остава една-единствена възможност – масовото им изселване. В такъв случай трябва да се съобразим с две държави – Албания и Турция. Рядко населената Албания с многобройните непресушени блата и необработени речни долини би могла да приеме около сто хиляди албанци от нашата страна. Модерната турска държава с огромните си ненаселени и необработени земи в Мала Азия и Кюрдистан има почти неограничени възможности за вътрешна колонизация."

Кубрилович пише в момент, когато Европа е крайно нестабилна и той отбелязва този факт, като казва, че международната общност има свои проблеми:

„Светът днес е свикнал с много по-лоши неща и е толкова ангажиран с всекидневните си проблеми, че този въпрос изобщо не го тревожи. В момент, когато Германия може да изгони десетки хиляди евреи, а Русия да премести милиони хора от една част на континента

[28]Vasa Cubrilovic, „The Expulsion of the Albanians", *Kosova Historical Review*, no. 4, Tirana, 1994, p. 37.

[29]*Kosova Historical Review*, no. 3, Tirana, 1994, p. 40.

в друга, преместването на няколко стотици хиляди албанци няма да доведе до избухването на световна война. Италия без съмнение ще създаде повече трудности, но в момента тя е много ангажирана със собствените си проблеми във връзка с Абисиния и Австрия и няма да посмее да окаже голяма съпротива."[30]

И така в средата на 30-те години на 20. век, след преговори с Турция, която изразява желание да приеме 200 000 албански емигранти от Югославия, албанските земевладения в окръзите Дяковица и Шар планина са редуцирани до 0,16 хектара на член от домакинство, с изключение на случаите, когато собствеността върху земята се докаже с документи. Както се казва в един официален доклад, „това е под необходимия за оцеляване минимум. Но ние точно това искахме; а именно да попречим [на албанците] да живеят тук и така да ги принудим да емигрират."[31] Кулминацията на втората колонизационна програма е подписаното през юли споразумение между Югославия и Турция за прехвърлянето на около 200 000 етнически албанци, турци и мюсюлмани от Косово и Македония в Турция, която по онова време иска да засели рядко населената Анатолия (Анадол) и неспокойните области, граничещи с населени с кюрди райони. Споразумението обаче не може да се осъществи: няма средства за пътуването на емигрантите.

Депортирането на албанците е организирано много добре. Някои отиват в Албания, а други – в арабските страни, но повечето заминават за Истанбул с влак по маршрута Скопие – Солун и оттам за Турция по море или с влак. Официалната югославска историография твърди, че хилядите албанци, напуснали Югославия в периода между двете световни войни, са емигрирали „доброволно", защото са били „недоволни от новата държава и са се чувствали по-добре в мюсюлманско обкръжение". Това твърдение се разминава драстично с истината в няколко отношения. Албанците естествено не са доволни от статута си в нова Югославия, но нямат желание да се разделят с богатите си стопанства и села, нито да се местят в един непознат, беден и рядко населен район на Източна Турция или да станат бежанци в Албания.

Турските власти заселват албанците главно във вътрешността на страната, по-специално на изток около градовете Диарбекир, Еля-

[30]Ibid., p. 41.

[31]M. Pirraku, „Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Yugoslaviji (1919–1941)", *Iugoslovenski istorijski casopis*, nos. 1–4, 1978, pp. 357–358. Cited in Banac, *The National Question in Yugoslavia*, p. 297.

зъг и Йозгат. Тези райони са съвършено различни от богатите земи в Югославия, които те напускат. Въпреки това много от депортираните успяват от самото начало да се установят в по-добри места като Бурса, Истанбул, Текирдаг, Измир, Кочали и Ескишехир, където създават преуспяващи общности.

За да установим истинските причини за емиграцията, трябва да имаме предвид устойчивите традиционни връзки и надеждата за нови икономически възможности, свързани с Турция такава, каквато тя е в представите на албанците, а не каквато е в действителност. Как иначе може да се обясни фактът, че миграционният поток се насочва към Турция, а не към Албания?[32] Албанците от Косово и от други югославски територии, които отиват в албанската държава, се заселват главно в блатистите местности на запад, в модерните райони Фиер, Кавайе, Берат, Елбасан, Дуръс и Круя.[33] Не е възможно да бъде определен точният брой на прогонените от Югославия албанци, докато не бъдат проучени всички източници на данни, особено турски. Въпреки това официални данни от Кралство Югославия и от държавата Албания, главно дипломатически сведения и други източници, като политически и религиозни документи, печатни издания и демографски анализи, показват, че общият брой на емигрантите от Югославия е между 200 000 и 300 000 души.[34]

Югославските източници силно занижават данните за броя на албанците, напуснали страната. Официалните данни от 1927–1939 г. показват, че 19 279 етнически албанци са емигрирали в Турция и 4322 – в Албания. Тази емиграция, съпоставена с емиграцията на 30 000 сърби, хървати и словенци, които всяка година заминават за Съединените щати и за други презокеански страни по икономически причини, не се смята за особено голяма. Все пак обаче през февруари 1937 г. албанският генерален консул в Скопие изказва мнението пред представител на британското външно министерство, че турско-югославските преговори не напредват, тъй като турските власти са ангажирани със заселването в Турция на мюсюлмани от Добруджа и че не са склонни да приемат стоте хиляди мюсюлмани, които югославяните искат да изпращат още поне три години. Той отбелязва също, че по-голямата част от турското население на Косово се е върнало в Турция.[35]

Колонизационната програма се проваля главно поради липса на финансови средства, поради лошо управление и смяна на политиката при всяка промяна в правителството, както и поради зле функциониращата бюрократична машина, която действа неорганизирано. В един меморандум Кубрилович настоява цялата колонизационна програма да бъде поверена на Генералния щаб, който да следи за изпълнението ѝ чрез Държавен съвет за колонизацията. Той предупреждава, че ако препоръката му не бъде изпълнена, ще последва хаос. Ето какво пише:

> „Цяла Европа се намира в хаос. Изобщо не знаем какво ще донесе утрешният ден. Албанският национализъм в нашите територии се засилва. Да оставим положението такова, каквото е, означава, в случай на световен конфликт или на социална революция, които са възможни в близко бъдеще, да поставим под въпрос всички наши територии на юг."[36]

В навечерието на Втората световна война турският парламент решава да не ратифицира споразумението с Югославия от юли 1938 г. по три причини: падането на правителството на Стоядинович през 1939 г., липсата на финансови средства и надвисналата война. Така колонизационната програма претърпява пълен провал. В края на 30-те години един социолог от университета в Загреб пише, че на албанците от Югославия се гледа като на антинационални и „ненадеждни елементи" заради политическата им роля в миналото. Като тютюнопроизводители те са потърпевши от политиката на държавните монополи, от аграрната реформа и от враждебното отношение на бюрокрацията. Но въпреки това фактът, че са лишени от някогашния си висок социален статус, не води до забележими последици за живота в семейството. Хората в Косово не са докарани до просяшка тояга, нито са декласирани. Престъпността, алкохолизмът, проституцията и безделието не са сериозни проблеми. Патриархалното достойнство и личната отговорност все още се съществуват.[37]

[32]Dogo, *Kosovo-Kosova*, p. 37.

[33]След преждевременната смърт на сина си Обри Хърбърт през 1923 г. лейди Карнарвън развива благотворителна дейност сред албанските бежанци от Югославия. През 1926 г. тя основава едно селище в Албания, близо до Кавая, за многобройните бежанци от Косово. Селището е наречено Хърбърт (днешно Хелмаши) в памет на сина ѝ.

[34]Z. Shtylla, *Kosova Historical Review*, no. 3, Tirana, 1994, p. 20.

[35]PRO, FO, 371/21112, 3921, 23 February 1937.

[36]*Kosova Historical Review*, no. 4, 1994, p. 42.

[37]Erlich, „The Last Big Zadrugas...", p. 249.

7

ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Силите на Оста започват нашествието в Югославия на 6 април 1941 г. с жестока бомбардировка на Белград. На 17 април е сключено примирие, което в действителност е безусловна капитулация. Крал Петър II и неговото правителство, което идва на власт на 27 март след военен преврат и демонстрации срещу силите на Оста и довежда до решението на Хитлер да нападне Югославия, вече са избягали от страната, за да съставят емигрантско правителство в Лондон, а по-късно – в Кайро.[1] Югославия е поделена между съюзниците на Германия. На 29 август 1941 г., когато в Сърбия на власт идва колаборационисткото правителство на Милан Недич, Сърбия постепенно преминава под управлението на така нареченото правителство на националното спасение.

След окупацията регионът Косово – Митровица остава под пряк германски контрол заради голямото значение на мините в Трепча и заедно с областите Лаб, Вучитрън и Дежево (Нови пазар) влиза в новосъздадената косовска зона. Тук немците веднага сформират албанска жандармерия от около 1000 души; а други 1000 се записват като въоръжени доброволци, известни под името *Вулнетара* и командвани от местни офицери. Източните области Гниляне, Качаник и Витиня са предоставени на България, която установява там свое управление, армия и полиция, а през май 1941 г. голяма част от Косово заедно с градовете Дебър, Тетово, Гостивар и Струга, заемащи около 11 780 квадратни километра площ с население 820 000 души, са присъединени към окупираната от италианците Албания. С италианска подкрепа е създадена независимата държава Хърватия. Тя се управлява от движението „Усташа" (въстаник) и е сателит на силите от Оста. Така Кралство Югославия престава да съществува.

За да укрепят позициите си в Косово, италианците започват да организират вливането на албански военни части в италианската армия. Някои от тези части се състоят от косовари и чами.[2] Създаденият преди войната Косовски комитет възобновява дейността си, излиза от нелегалност и започва да играе важна колаборационистка роля с окупационните сили, които успяват да се представят като освободители на албанците и създатели на обединена Албания. Италианците, а по-късно и германците, лесно се възползват от силното желание на мнозинството албанци за национално обединение. За първи път албанският език се използва в местното управление и в училищата. Албанското знаме се вее из цяло Косово, което е под италиански контрол. От една страна, тези мерки се посрещат с одобрение от албанците и получават подкрепата на повечето косовари. От друга страна, положението на сръбското и на черногорското малцинство е тежко, тъй като италианците, германците и много албанци гледат на тези хора като на вътрешен враг. В резултат на това хиляди славяни са арестувани, интернирани или депортирани в трудови лагери, а хиляди други са убити. Заселниците, чиито къщи са опожарени, са принудени да напуснат Косово.

Интересно е, че само заселници славяни са подложени на такива нападения. Отношението на повечето албанци към първите сръбски общности, наричани все още рая, е като към стари съседи. Според сръбски източници нападенията над славяни, извършени от албанци, принуждават 10 000 сръбски и черногорски семейства да емигрират от Косово. Десетки православни църкви са унищожени и ограбени. Онези сърби и черногорци, които са депортирани в трудови лагери в Прищина и в Митровица, работят на мините в Трепча, а депортираните в Албания се трудят на различни строителни обекти. Из цяла Югославия започват да се създават колаборационистки организации. В Косово водачите на основаната преди войната мюсюлманска партия Джемиет създават нова албанска политическа организация – Национален албански съюз, който има изявена иредентистка програма. Повечето косовски сърби, които остават да се бият, се включват в четническата организация на бившите офицери на югославското кралство, водени от полковник Дража Михайлович. Четниците се бият за крал Петър и за неговото емигрантско правителство, както и за възстановяването на старата политическа и социална система. Православната църква, която е обединител на сръбската нация, симпатизира на Михайлович и става изразител на антисъветски и антикомунистически настроения в Сърбия и Косово.[3]

[1] D. Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, Hurst, London, 1977, p. 1.

[2] Мюсюлмански албанци, които живеят в района на Северозападен Епир. Една ползваща се с лоша слава косоварска военна част, която воюва в Албания срещу гърците, се нарича „тарабош".

[3] J. Tomasevic, *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia – 1941–1945*, Hoover Institution, Stanford, 1975.

Срещу силите на Тристранния пакт и на четниците воюват партизаните комунисти, водени от секретаря на партията Йосип Броз Тито. Четническото движение в Косово, което наброява около 1500 души, разпределени в два батальона, действа в планинските райони по границата на Косово. Италианските окупационни сили насърчават широкомащабна заселническа програма, обхващаща около 72 000 албанци от Албания в Косово. Макар че ЮКП на своя Четвърти конгрес през 1928 г. се ангажира да подкрепя „борбата на потиснатия и разделен албански народ за независима и обединена Албания“,[4] Петата национална конференция през 1940 г. стеснява тази позиция до „създаването на селска република в Косово по пътя на революционна смяна на империалистическия и фашистки режим на Велика Сърбия“.[5] Така че опитите на ЮКП да привлече косовски албанци до голяма степен са осуетени. Косоварите отбягват ЮКП като чужда „панславянска“ организация, която не се съобразява с техните национални стремежи. Единственото, което ЮКП им предлага, е някакво неопределено място във федерална Югославия, където всички народи ще бъдат свободни и равноправни. В резултат на това партизанската борба в Косово се води от сърби и черногорци. В нея участват само шепа албанци. При положение че не разполага с база сред албанците и че повечето сърби изпитват симпатии към четниците на Дража Михайлович, ЮКП няма друга възможност, освен да не се намесва. От друга страна, италианците снабдяват с оръжие албанското население, което се страхува от реставрация на старото югославско кралство, дават на албанците освободени от заселници земи и по този начин гарантират до известна степен икономическа, както и „национална“ сигурност.

Повратният момент във влиянието на ЮКП сред албанците от Косово настъпва в края на 1940 г. и началото на 1941 г., когато са установени първоначални контакти с няколкото малки партийни ядра, които действат в Албания. От началото на юли до декември 1941 г. ЮКП е в много трудна ситуация в Косово, което се дължи на факта, че контактите ѝ с висшето партийно ръководство са крайно ограничени или изобщо не съществуват. Макар че се правят някои опити за установяване на контакти чрез куриери, изпратени в Черна гора, особен успех не е постигнат. Организацията на ЮКП в Косово отслабва значително през април и май 1941 г., когато почти половината от първоначалните членове на партията (около 300 души) емигрират непосредствено преди войната. През юни 1941 г. след контакти, осъществени през август 1939 г., албанските комунисти отново установяват връзка с комунистите в Косово; провеждат се разговори в Печ за сътрудничество между комунистическите групи в Албания и регионалния комитет на ЮКП. Тъй като в Албания не е създадена единна комунистическа организация, по нареждане на Коминтерна Тито изпраща там двама делегати – Миладин Попович и Душан Мугоша, за да изготвят програмата и първата резолюция на младата албанска партия. Макар да установяват, че царят пълно идеологическо объркване и яростни вътрешни борби, югославяните в края на краищата успяват да обединят фракциите, към които са благосклонно настроени. Така на 8 ноември 1941 г. официално е основана Албанската комунистическа партия (АКП), а за неин секретар е избран Енвер Ходжа, роден през 1908 г. в Гирокастро, учредител на организацията на АКП в Корча.

Задачата на югославските емисари е да следят политическото развитие в Албания. Това означава да се поддържа разделението между различните течения в албанската политика и да се противодейства на стремежите за национално обединение, като непрекъснато се напомня за верността към класата и към партията.[6] През август 1941 г. Душан Мугоша и Фадил Ходжа водят разговори с представители на различни албански комунистически фракции. Темата на тези разговори е належащата необходимост от обединяване на комунистическите групи в Албания и сътрудничеството им със съответните групи в Косово. Фадил Ходжа е роден на 15 март 1916 г. в Дяковица, но получава гимназиално образование в Албания. Заради революционната си дейност е изключен от гимназията в Шкодра, но се записва в учителския колеж в Елбасан и скоро става лидер на Шкодренската комунистическа група. След италианското нахлуване в Албания през 1939 г. сформира един батальон от доброволци, които да се бият срещу италианците в Дуръс. Известно време работи в партийната централа в Тирана и създава партийни групи в Албания. По поръчение на комунистическата група в Шкодра установява контакти с регионалния комитет на ЮКП за Косово и Метохия. След окупацията на Югославия през април 1941 г. отива в

[4] Dusan Lukac, *Radnici pokret u Yugoslaviji i nacionalno pitanje 1918–1941*, Belgrade, 1971, p. 274.

[5] Ibid., p. 367.

[6] Най-големите им постижения са в организационната област – те изготвят първите инструкции за създаването на партийните групи и за набирането на първите членове. Преди това броят на активистите на комунистическата партия в Албания не надхвърля 150 души.

Косово и се заема да организира въоръжена съпротива.[7]

Поради изключително трудните условия в Косово в началото на войната първите акции на партизанска съпротивителна борба срещу окупационните сили се извършват от нелегални групи, а от юли 1941 г. – от редовни партизански отряди, сформирани в различни части на региона. Регионалният комитет на ЮКП смята, че условията в Косово не са подходящи за широкомащабни въоръжени действия и затова трябва да се започне с подривна дейност. Ето защо малки диверсионни групи прекъсват телефонни линии и електрически кабели, задигат оръжие, пишещи машини и други канцеларски материали от фашистките институции, унищожават инструменти и т.н.[8] С цел да спрат работата в мините в Трепча в края на юли група миньори взривяват въжената линия, по която се пренася рудата от Звечан до Стари тръг, и се укриват в планините Копаоник. Там миньори и горски работници създават партизански отряд, който действа главно извън територията на Косово и е под командването на сръбския генерален щаб. Въпреки трудните условия на нелегална дейност в Косово вече се полагат специални усилия за спечелване поне на част от младите албанци. В това отношение ЮКП получава голямо съдействие от пристигналите в Косово от Албания по-енергични млади комунисти. Официално тези младежи работят в колаборационистките държавни институции, но в свободното си време вербуват гимназисти за комунистическата кауза, особено в градовете Печ, Дяковица и Призрен.

Партизаните установяват, че страхът сред албанското население от възстановяване на сръбското управление, а оттам и нежеланието да се включи в движение, ръководено от славяни, създава сериозни пречки за воденето на истинска въоръжена борба в Косово. Такава е нагласата въпреки ясното послание на ЮКП към всички албанци на Балканите, че единственият начин да постигнат освобождение и национално обединение е, като се включат в борбата заедно с ЮКП и по този начин помогнат за присъединяването на Косово и на днешна Западна Македония към Албания. Комунистическото влияние сред албанците в тези области се засилва след

[7]Marmullaku, *Albania and the Albanians*, p. 141. След войната Ходжа изпълнява различни политически поръчения в Косово, където се радва на голямо уважение и популярност. От 1969 г. става член на Изпълнителното бюро на председателството на СЮК и се числи към партийната фракция на Тито. Избран е за член на председателството на СФРЮ в Косово – политически орган, който в периода след Тито действа като колективен президент (председател) на републиката.

[8]*Relationship between Yugoslavia and Albania*, Belgrade, 1984, p. 109.

основаването на Албанската комунистическа партия (АКП). Останало от юли 1941 г. без пряка връзка с Централния комитет (ЦК) на ЮКП, Националноосвободителното движение (НОД) в Косово е изолирано от борбата, която се води в другите части на Югославия. Според Предраг Айтич, член на военновременния регионален комитет, НОД в Косово е само „бледа сянка" на въстанието, разпространило се в цялата останала част на Югославия.[9]

През есента на 1941 г. става ясно, че различни албански патриотични групи правят опити да се организират в съпротивително движение срещу окупационните сили. Имената на някои техни лидери стават известни на външния свят. Един от най-популярните е Мухарем Байрактари, служил в командваната от Зогу жандармерия, но освободен оттам през 1936 г.; живял в Югославия и Франция, завърнал се в Албания след италианското нахлуване там. Байрактари получава военен пост в Тирана, но скоро се отказва от него и се оттегля в родното си село в областта Люма, където сформира партизански отряд, който постепенно започва да действа редовно.[10] През май 1942 г. е направен неуспешен опит да бъде убит новият албански „министър-председател", колаборационистът Мустафа Круя, след което италианските власти обсаждат Тирана. Нови ограничения са наложени върху цялото албанско население, включително върху косоварите, а на полицията е дадено правото да свалят фереджетата на жените по улицата под предлог, че търсят преоблечени партизани. От този момент става ясно, че албанските партизани действат заедно с Дража Михайлович. За да разколебаят поддръжниците му в Албания и Косово, италианците разпространяват слухове за лошото му отношение към албанците мюсюлмани в Южна Сърбия.[11] Източник на британското разузнаване научава от партизаните, че Мухарем Байрактари е в тесни връзки с Михайлович и обяснява този факт, като казва, че Михайлович е изпратил емисари при Байрактари с предложение да действат заедно срещу партизаните, но преговорите се провалили по въпроса за Косово. Източникът коментира, че независимо колко ексцентричен и амбициозен е Байрактари, политическото му влияние не бива да се пренебрегва. Той е по-добре образован и много по-интелигентен от повечето свои сънародници. Без съмнение той разполага с дълбоката преданост на цялата провинция Люма, известна с това, че там се намират хиляди от най-

[9]Ibid., p. 48.

[10]PRO, FO, 371/37144, XC196634, 27 September 1943.

[11]Вижте съобщението на вестник „Сънди Таймс" от 7 юни 1942 г.

добрите бойци в Албания. Освен това областта има и голямо стратегическо значение поради факта, че през нея минава част от важния път Шкодра – Призрен.[12]

Според един доклад от Истанбул, получен в Лондон същия месец, Байрактари поддържа контакт със сръбските четници.[13] Полковник Михайлович, който е професионален военен, си дава сметка за военностратегическото значение на Косово: като евентуална ключова позиция при едно настъпление на съюзниците през Балканите Косово би било изключително уязвимо, ако не е под контрола на сърбите, а на българите или на албанците например. Ето защо в началото на 1942 г. той създава три бойни групи в областта, които да обхванат Метохия, Косово и поречието на Ибър. Михайлович е непоколебимо предан на краля и на сръбския народ, но преди борбата да приключи, кралят го освобождава от задълженията му, а народът вече не го подкрепя. Михайлович залага всичко на победата на съюзниците, но тъй като е решен да запази живота на колкото се може повече сърби, иска да води по-малко сражения срещу окупационните сили, докато пристигнат очакваните съюзници. А докато чака, се опитва да ликвидира комунистите. В крайна сметка това води до сложна политика на колаборационизъм с британци и американци, с германци, с италианци, с генерал Недич и с албанците антикомунисти.

През цялата пролет на 1942 г. партизанските операции се изразяват само в незначителни прояви на саботаж, тъй като стотици сръбски и черногорски членове на НОД са арестувани и депортирани в концентрационни или трудови лагери. Германците изпращат много от тях да работят в мините за хром около Кукъси в североизточната част на Албания; други успяват да избягат и се укриват. Поради трудните условия в Косово присъединилите се към партизанските отряди са принудени да действат извън провинцията. За да подтикнат албанците от Косово да приемат целите на освободителната борба, ЦК на АКП и регионалният комитет на ЮКП за Косово издават на 4 март 1942 г. съвместна прокламация към албанците от региона, в която ги призовават да не оказват помощ на силите на Тристранния пакт, а да се включат в партизанската борба срещу тези сили. В действителност към средата на 1942 г. много албанци започват да поставят под съмнение дългосрочните намерения на окупационните сили, особено след пристигането в Косово на армията на генерал

[12]PRO, FO, WO204/9536 196824, File 293, 3 September 1944.

[13]PRO, FO, 371/37144, XC 196634, 27 September 1943.

Недич. Първият албански партизански отряд, наречен „Зейнел Айдини", е сформиран през септември 1942 г. в село Рамняни между Урошевац и Гниляне. Той се състои от около 28 млади албанци от Призрен и Дяковица, чиято главна задача е да осъществяват пропагандна дейност сред албанската общност.

Въпреки многобройните арести НОД в Косово постепенно укрепва. През лятото на 1942 г. в почти всички райони са създадени партийни организации и нелегални бойни групи. През август партийната организация в Косово обхваща 48 партийни групи с 463 членове, 12% от които са албанци, а останалите – сърби и черногорци. Организацията на Прищина към Регионалния комитет на ЮКП вече наброява 35 партийни групи с общо 275 членове, а през септември в Косово активно действа партизански отряд, който набира поддръжници на НОД директно за всички районни организации. През септември 1942 г., когато партизаните създават в Албания Движение за национално освобождение (Lëvizja Nacional Çlirimbare – LNÇ), по-консервативно настроените националисти, разтревожени от разрастването на комунистическото движение, решават да създадат Национален фронт – Бали Комбетар (Balli Kombetar), чиито привърженици са известни като балисти и се ръководят от Мидхат Фрашери и Али Келкира. Това силно изявено антикомунистическо и националистическо движение се противопоставя категорично на завръщането на крал Зогу, който напуска Албания след италианската окупация през 1939 и пропагандира идеята за създаването на република в наложените през 1941 г. от силите на Оста граници, в които Косово ще бъде присъединено към Албания. Тъй като са представители на предвоенния социален ред, водачите на Бали Комбетар естествено отстояват социалните, икономическите и политическите интереси и привилегии на едрите земевладелци. В желанието си да избегнат всякакви репресии те търсят начини да запазят старото, а не да го разрушават. Нагласата сред членовете на антикомунистическата съпротива на Бали Комбетар е „изчакай и виж какво ще стане". Те се обединяват около едно ядро, което трябва да възроди стария ред и да създаде етнически затворена албанска държава.

Заради жестоките преследвания и репресии партизанските отряди на комунистите трябва постоянно да се местят от един в друг район на Косово. През април 1943 г. в Косово пристига Светозар Вукманович–Темпо, представител на ЦК на ЮКП, за да създаде генерален щаб на мястото на временно действащия щаб. След като Темпо е доказал своите лидерски и организационни качества, Тито го назначава за командващ Националноосвободителна армия и пар-

тизанските отряди в Косовския регион.[14] Той поставя на разискване въпроса за балкански генерален щаб, но на тази идея откликва само Албания (за разлика от България или Гърция). Причината за това е, че той развива твърде идеалистични теории за самоопределение. След като вижда какво е положението в Косово и в районите около Дебър, Темпо се убеждава, че е малко вероятно албанското население от тези земи да се обедини около каузата за национално освобождение, освен ако албанското Движение за национално освобождение, водено от АКП, не окаже подкрепа. Ако ЮКП и АКП, както и югославското и албанското националноосвободителни движения, действат заедно и ако хората бъдат убедени, че победата в борбата за освобождение ще им гарантира правото на национално самоопределение, тогава комунистите може да разпалят съпротива дори в Косово.[15]

След като се запознава с военната и политическата ситуация в Косово, Темпо предприема редица мерки за стабилизирането и укрепването на НОД в тази част на окупирана Югославия. Той настоява партизанските отряди да бъдат подсилени, за да могат да се сражават по-успешно с врага, и да се свържат с партизанските отряди в Сърбия, Черна гора, Македония и Албания. Но поради жестоките репресии, на които окупационните сили подлагат цивилното население, такива връзки се установяват или поддържат много трудно. Все пак през май 1943 г. ръководството на НОД в Косово установява по-тясно сътрудничество с бойни части в Македония, Черна гора, Южна Сърбия и Албания. През 1943 г. Темпо се среща три пъти с Енвер Ходжа и с ръководството на албанските комунисти; двамата лидери лесно постигат съгласие по въпроса за създаването на балкански генерален щаб. Заключенията им по въпроса (изложени в текст, който според Темпо е изготвен от Ходжа) са, че албанското Движение за национално освобождение трябва да изпрати два отряда, които да действат съвместно с македонското командване в района Дебър – Кичево. Ясно заявената цел е да бъдат мобилизирани албанците, които поради омразата си към сърбите в тези райони стоят настрана от националноосвободителната борба. Ясно е също така, че участието в борбата е гаранция, че народите от Косово ще могат да решават сами бъдещето си.[16]

[14] За подробно описание на мисията на Темпо вижте S. Vukmanovic-Tempo, *The Struggle for the Balkans*, 1990.

[15] R. Hibbert, *Albania's National Liberation Struggle*, London, 1991, p. 24.

[16] Ibid., p. 25.

През пролетта на 1943 г. славянското население на Косово започва постепенно да се включва в НОД. За да бъде постигнат обаче действителен успех, трябва да бъдат привлечени и албанците. За да ги придума да си присъединят към НОД, Темпо поощрява създаването на специален албански отряд, който да носи червено-черното национално знаме и да бъде под командването на генералния щаб за Косово. През цялата 1943 г. партизаните продължават да саботират икономическия живот в Косово, като унищожават в Трепча големи количества боеприпаси, укрити в тръбопроводи, извършват саботажи в електростанции, което води до чести прекъсвания на електрозахранването и на производството. В района на Призрен членове на НОД се специализират в прекъсване на телефонните връзки от Призрен до Дяковица и Урошевац. През пролетта и лятото на 1943 г. ЮКП преживява тежък удар – освен многобройните арести и интернирания на комунисти, са убити няколко видни лидери, включително четирима членове на Бюрото на регионалния комитет: Емин Дурак (23 декември 1942), Станко Бурич (27 март 1943), Боро Вумирович и Рамиз Садък (20 април 1943).[17] В края на 1943 г. провинциалният комитет, регионалните комитети на ЮКП и генералният щаб за Косово се преместват в Малесия близо до Дяковица. Там те могат да оказват само минимална помощ на подложените на насилия заселници, тъй като контакти рядко се осъществяват, а връзки се поддържат главно чрез писма.

Споразумението от Мукай

Междувременно Съюзниците настояват враждуващите фракции да се обединят, за да се избегне братоубийствената война в Албания. Ето защо въпреки силните протести на югославяните те призовават лидерите на албанското Движение за национално освобождение и Бали Комбетар да се срещнат през август 1943 г. в Мукай, в централната част на Албания. Там се постига споразумение да се създаде общ Комитет за спасение на Албания. И националисти, и комунисти ще се борят за освобождението на „етническа" Албания, в която ще влиза Косово. Макар че Енвер Ходжа и други членове на Централния комитет на АКП вярват, че ще се постигне някаква форма на споразумение с балистите, скоро възниква противоречие по въпроса за бъдещето на Косово. Централният комитет на ЮКП, който се стреми да задълбочава различията между политическите те-

[17] *Relationship between Yugoslavia and Albania*, p. 124. *Kosovo Issue – A Historic and Current Problem*, Tirana, 1996, p. 105.

чения в Албания, се намесва и анулира споразумението от Мукай от август 1943 г., което освен всичко друго потвърждава правото на албанците на самоопределение и създаването на единна албанска държава. Югославяните силно се противопоставят на определението „етническа" Албания и на присъединяването на Косово в границите на следвоенна Албания. Ето защо те изпращат в Албания Темпо, който трябва да вразуми албанските комунисти и да укрепи югославското влияние в Движението за национално освобождение. Движението формално се отказва от споразумението в Мукай, като по този начин подкопава усилията на Съюзниците да поддържат единство в албанската съпротива. Югославяните освен това настояват албанските комунисти да прекъснат връзките си с националистическото движение Бали Комбетар; Темпо предупреждава албанските си другари, че балистите прилагат същата тактика като четниците в Югославия – избягват конфронтация с окупаторите и изчакват съюзническите войски, и поради това не е разумно да се създава общ Комитет за спасение на Албания заедно с Бали Комбетар.[18]

И албанските, и югославските комунисти вярват, че ще разрешат миролюбиво проблема за югославските албанци, след като силите на Оста бъдат победени, а албанските комунисти вярват, че бъдещето на Косово може да бъде решено чрез референдум след войната. За ръководството на ЮКП вече е ясно, че въпросът за следвоенния статут на Косово вероятно ще се превърне в източник на разногласия между албанската и югославската комунистически партии. За да се уточни неясната позиция за Косово, изразена от Енвер Ходжа на втората конференция на албанското Движение за национално освобождение през септември 1943 г., ЦК на ЮКП изпраща писмо до албанските си колеги, в което се заявява намерението да се запази албанското малцинство в границите на нова Югославия, която ще бъде „земя на свободни нации". В писмото се обяснява, че:

> „Въоръжената борба срещу окупационните сили показва ясно какво иска народът, за да се създаде истинска демокрация и разбирателство между хората. Ето защо не е нужно да се изтъква фактът, че такъв въпрос не може да представлява проблем между нас и демократична антиимпериалистическа Албания. Нова Югославия ще бъде страна на свободни хора и затова в нея няма да има място за национално потискане на албанското малцинство."[19]

Следователно албанското малцинство няма да бъде поробено.

[18]Dragnic and Todorovic, *The Saga of Kosovo*, pp. 151–152.

[19]V. Dedijer, *Yugoslav-Albanian Relations*, 1939–1948, Belgrade, 1984, pp. 126–127.

На два пъти югославските комунисти потвърждават съгласието за връщането на Косово в границите на Албания – първия път през 1928 на Четвъртия партиен конгрес в Дрезден и втория път през 1940 г. на партийния конгрес в Загреб. По време на войната обаче Тито променя радикално плана за бъдещето на Косово. Правото на Косово да се отцепи вече не се поставя на дневен ред. Приемлив е единствено изразът „самоопределение".

След провала на споразумението в Мукай крехката взаимна толерантност, съществувала между балисти и комунисти, бързо се изпарява. Отказът на комунистите да се борят за връщането на Косово към Албания прави невъзможно сътрудничеството на балистите с Движението за национално освобождение. Съюзниците също не гарантират, че след войната Косово ще бъде част от Албания, и това проваля опитите им да наложат единство в албанската съпротива. На 8 септември 1943 г., когато Италия капитулира, повечето италиански войници се предават на германците, които вече са навлезли в Албания от Македония и Гърция. С капитулацията на Италия Косово се озовава под германско управление и контролът върху региона е засилен. Признаването на „неутралитета" на Албания от Германия, както и множеството отстъпки, които тя прави на албанските водачи в планинските райони, не съдействат за създаването на обединен фронт, доминиран от комунисти. Германия успява да получи обещание за „неутралитет" от много балисти и помощ от голям брой геги, подкрепящи идеята за присъединяването на Косово към Албания. По този начин за активистите на НОД става трудно да осъществяват ползотворни контакти с населението и да обясняват на хората новосъздадената ситуация. Германската пропаганда постоянно внушава, че истинските врагове на всички албанци са православните югославяни и гърци, подкрепяни от Русия.

Югославските партизани получават в наследство значително количество оръжие от победените италианци и продължават да действат от планинските си бази. Явните поддръжници на Италия, като Ферад Драже и сина му Али, сега играят по-маловажна роля. Най-влиятелният член на новото регентство е Мехди Фрашери, а Реджеп Митровица, известен представител на иредентисткото дясно крило, става министър-председател. Министерството на вътрешните работи е поето от Джафер Дева, досегашен областен началник в Митровица, и без съмнение най-влиятелната личност в Косово. Той се обявява открито за приятел на Германия, но същевременно поддържа тесни контакти с британски политически кръгове и с тяхното разузнаване. По това време почти всички албанци смятат, че германците

ще бъдат победени и затова гледат на Движението за национално освобождение като на свой главен враг. Джафер Дева засилва и разширява дейността на Бали Комбетар и създава нови военни формации в организацията, сред които прословутият „Косовски полк", и организира военната и политическата мобилизация на албанския народ.[20] Към края на 1943 г. в райони извън Косово са създадени редовни части на националноосвободителната армия, съставени от косовари, а през септември 1943 г. в село Извор близо до Кичево е сформиран косовският батальон „Рамиз Садък", който се състои от 150 мъже от Косово, освободени от немския концентрационен лагер близо до Тирана. Един месец по-късно е сформиран батальонът „Боро Вукмирович", съставен от бегълци и избягали затворници от Тирана и от лагера Порто Романо в Дуръс.

Втората Призренска лига

Втората Призренска лига е създадена на 16 септември 1943 г. от Джафер Дева, най-видния член на Бали Комбетар. На събитието присъстват делегати от всички краища на Албания. В сътрудничество с германските окупационни власти Лигата координира дейността на многобройните албански национални движения, в резултат на което животът в Косово става все по-труден за славянското население, чиито домове са подложени редовно на грабежи от *Вулнетара*. Макар че по това време главен организатор на насилието срещу сърби и черногорци е Бали Комбетар, в тези акции участва и неговата креатура – СС дивизия „Скендербег", съставена от албански войници и германски офицери, а също и части на така наречената селска полиция. Новата Лига твърди, че представлява всички албанци, които живеят в Албания и Югославия, и че главната ѝ цел е да организира борбата на албанското население срещу албанското и срещу югославското националноосвободително движение.

Антифашисткото вече за народно освобождение на Югославия (АВНОЮ) се събира на второ заседание на 29 ноември 1943 г. в Йайце и полага основите на следвоенната федерална югославска държава. Всички права на югославското емигрантско правителство са иззети, а новосъздаденият Комитет за национално освобождение на Югославия се явява единствен кандидат за правителство на народа. АВНОЮ потвърждава многонационалния характер на Югославия и жизненоважната необходимост от запазването на югославската идентичност. Ето защо се взема решение държавите и народностите, които съставляват Югославия, да се обединят в новата югославска федерация като една общност на равноправни държави и националности. По въпроса за настроенията в Косово източник на британското външно министерство отбелязва:

> „Трябва да се подчертае много ясно, че основен фактор в нагласите на албанското население в Косово е страхът от завръщане на югославското господство. Но отношенията между албанците и първоначалните сръбски заселници в Косово, т.е. семействата, заселили се там отпреди 400–500 години, като цяло са много добри. Германците казват на албанците, че са дошли като приятели и освободители, които ще ги бранят от сърбите; но ако Съюзниците победят във войната, Косово със сигурност ще бъде върнато на Югославия, която е съюзник на Англия. Повечето албанци в Косово не желаят да имат нищо общо с маршал Тито. За тях той е просто друго проявление на сръбско-черногорската заплаха, а неговите симпатии към Русия и комунизма го превръщат в техните очи в оръдие на „руската панславянска империалистическа политика", както се изразяват те. Комунистите открито признават своята непопулярност в Косово, като казват, че малката подкрепа, на която се радват, е от страна на сръбски и черногорски елементи; безспорно най-влиятелната група в Косово са албанските иредентисти, отявлени антикомунисти, които имат поддръжници сред всички други партии и сред всички класи и професии в областта. Иредентистите не са обединени в отделна партия, а представляват по-скоро една група, на която оказват подкрепа всички партии освен комунистическата."[21]

Буянската конференция

Дейността на втората Призренска лига обърква сериозно плановете на комунистите и на лидерите на Националноосвободително движение в Косово и Албания. За да намали влиянието на организацията, през октомври 1943 г. Фадил Ходжа публикува една статия във вестник „Лирия", в която заявява, че ще бъде свикан съвет за национално освобождение на тези области, „за да ни бъде гарантирана пълна свобода и независимост". Решението за провеждането на такава конференция е взето на среща на Съвета за Косово към провинциалния комитет на ЮКП, състояла се в Шар на 4–6 ноември

[20] *Relationship between Yugoslavia and Albania*, pp. 233–234.

[21] PRO, FO, WO204/9536, 196824, File no. 293, 3 September 1944.

1943 г.[22] Така първата конференция за учредяване на Комитет за национално освобождение на Косово започва на 31 декември 1943 г. и продължава до 2 януари 1944 г. в една къща в село Буян в планините на Дяковица на албанската граница. На нея присъстват 49 представители на комунистите от Албания и Косово, от които 43 са албанци, трима са сърби, а други трима – черногорци. На тази конференция, която по-късно предизвиква сериозни спорове, делегатите на Албанската и на Югославската комунистически партии отправят покана към косовските албанци да се включат в борбата срещу фашизма, за да може победата им да открие пътя към обединяването на Албания. Макар че отстояваната в Буян позиция е подложена на критики от ЮКП още преди края на 1944 г., тя разкрива два основни момента в политиката на ЮКП за Косово в позицията ѝ по присъединяването на Албания към Югославия или по създаването на Балканска комунистическа федерация след войната.[23]

Главните цели на конференцията са да укрепят съществуващите селски, местни и областни комитети за национално освобождение, да засилят политическата активност сред косовското население, особено сред хората с албанска националност, и да разубедят сръбските и черногорските семейства от региона да емигрират. Буянската конференция призовава народите на Косово да се обединят срещу германците и приема резолюция. Един параграф в този документ предизвиква спорове не само на конференцията, но и в следвоенните политически дебати.

„Косово и равнината Дукагин представляват територия, населена главно от албанци, които и днес, както винаги, искат да се обединят с Албания. Ето защо ние смятаме за свой дълг да покажем на албанците верния път, който те трябва да следват, за да постигнат своите стремежи. Единственият път, по който албанският народ от Косово и от равнината Дукагин може да се обедини с Албания, е общата борба с другите народи на Югославия срещу окупатора и неговите лакеи, тъй като това е единственият начин да се спечели свободата, така че всички народи, т.е. и албанците, ще могат да решават съдбата си, упражнявайки правото на самоопределение, което включва и отцепване."[24]

[22]F. Rexhepi, *The Struggle of the Albanians of Kosovo and other areas of the Former Yugoslavia for Self-Determination and National Unification during World War II – The Kosovo Issue – A Historic and Current Problem*, Tirana, 1996, p. 105.

[23]P. Simic, *The Kosovo and Metojia Problem and Regional Security in the Balkans*, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 1996, p. 9.

[24]Rexhepi, *The Struggle of the Albanians of Kosova*, p. 33.

Този документ съвсем ясно показва, че се приема идеята за обединяването на Косово с Албания. ЮКП и щабът на югославската армия веднага реагират. Маршал Тито, генерален секретар на ЮКП, и Темпо, негов военен представител за Южна Югославия, изпращат писма и остро критикуват Буянската резолюция.[25] Оттогава официалната югославска историография обявява този документ за политическа грешка: как може такова неясно и двусмислено изявление да бъде включено в резолюцията на тази важна конференция? Има причини, които дават частичен отговор на въпроса. Съществува известен оптимизъм, че след войната ще настъпи ново време. Фадил Ходжа, който тогава е член на Бюрото на регионалния комитет на ЮКП и командващ генералния щаб за Косово, пише в мемоарите си, че въпросът за границите е бил избягван, макар че никой не би приел Югославия да бъде разделена. Но всеки албанец, потенциален участник в НОД, пита: „Къде ще е мястото на моя народ?" Отговорът на Ходжа е следният:

„Трябва да се борим под ръководството на Югославската комунистическа партия да освободим тази земя. Съвсем сигурно е, че ако социализмът победи в Албания, както и Югославия, Косово ще бъде в Албания. Това не е мое мнение, а на регионалния комитет."[26]

През 1953 г., когато се смята, че на въпроса за бъдещата граница между Югославия и Албания не следва да се отдава значение, ЮКП си позволява да дава щедри обещания. Самата Албания дори може да бъде инкорпорирана в Югославия като отделна федерална единица. Тито отхвърля взетите в Буян решения, защото смята, че те повдигат преждевременно въпроси, които трябва да бъдат разгледани след войната. Той знае, че партизаните ще загубят твърде много привърженици, ако албанските искания бъдат удовлетворени. Ето защо се взема решение предвоенните граници на Югославия да не се променят. Енвер Ходжа също е съгласен, че

„..., въпросът за бъдещето на Косово и на други албански региони в Югославия не бива да бъде повдиган по време на войната... че косовските албанци трябва да се борят срещу фашизма в рамките на Югославия... че проблемът за Косово ще бъде решен след войната от двете братски партии и от самите албанци."[27]

Този документ веднага предизвиква тревога. В писмо от 28 март

[25]Pipa, and Repishti, *Studies on Kosova*, p. 208.

[26]*Relationship between Yugoslavia and Albania*, p. 67.

[27]E. Hoxha, *With Stalin*, Tirana, 1981, pp. 137–138.

1944 г. до лидерите на съпротивителното движение в Косово и Метохия, подписано от първия помощник на Тито, Милован Джилас, Централният комитет на ЮКП прави оценка на първата регионална конференция. В писмото се одобрява линията, възприета от Комитета за национално освобождение на Косово и Метохия, но индиректно се критикува онази част от Буянската резолюция, която се отнася до стремежите на албанците от Косово и Метохия да се присъединят към Албания. Подобно писмо с дата 2 октомври 1943 г. е изпратено до регионалния комитет на ЮКП за Косово и Метохия от Вукманович–Темпо, който е останал при партизаните в Косово. Той пише:

„Що се отнася до въпроса за бъдещите граници между Югославия и Албания, той ще бъде решен чрез братско споразумение и разбирателство между НОД на Югославия и Съвета за национално освобождение на Албания въз основа на правото на самоопределение на всички народи. Как ще бъдат определени границите, ще зависи от развитието на политическата ситуация в Югославия и Албания. Засега не трябва да правим никакви категорични изявления по въпроса."

След получаването на писмото от ЦК на ЮКП с дата 28 март 1944 г. ръководството на съпротивителното движение в Косово се заема да коригира тази част от резолюцията от първата конференция на своя Комитет за национално освобождение, в която се говори за обединяването на Косово и Метохия с Албания.[28]

Положителните и отрицателните страни на Буянската резолюция продължават да се обсъждат разпалено и днес, особено сред албанската емиграция. Неотдавна Васил Камай, американец от албански произход, изказва мнение, което отразява позицията на повечето косовари по този въпрос:

„Не е хубаво да се гордеем с политическите грешки от миналото или да ги повтаряме. Такъв е случаят с прекомерно големия шум около Буянската конференция, където според мен албански, сръбски и черногорски комунисти, инструктирани от антиалбански настроени сръбски политици, съдействат за осъществяването на втората окупация на Косово и на други населени с албанци региони на Югославия. Кои са предателите? – балистите или буянските комунисти, Фадил Ходжа, Мехмед Ходжа, Юмер Пула, Али Шукрия, Джавид Нимани и други като тях, които се борят за сръбско-черногорски интереси с комунистическа петолъчка на кепетата? С две думи, Буянската конференция и предишната среща в Мукай през август 1943 г. са подкрепени от албанци комунисти, които влизат в съюз с югославяни комунисти, и съдействат за разделянето на албанците за пореден път."[29]

[28]Marmullaku, *Albania and the Albanians*, p. 144.

В отговор Сами Репишти, американски учен от албански произход, обяснява, че Буянската конференция не е политическа грешка:

„Тя е политически приемлива! Освен това е искрен опит от страна на много от комунистически ориентираните косовари и „националисти" да дадат открит израз чрез един официален документ на преобладаващото чувство сред цялото албанско население в Косово, а именно правото на самоопределение на всички народи, както е записано в Атлантическата харта от 1941 г. Фактът, че Резолюцията е отхвърлена от Тито и остро критикувана от ЮКП – решена да запази (дори да разшири) територията на предвоенна Югославия – показва, че Резолюцията по своя дух и съдържание е проалбанска и антиюгославска. Тъй като разрушаването на монархическа Югославия е акт на насилие, международната общност не го приема. Ето защо „съюзът" на Косово с Албания от 1941 г. не е признат от Съюзниците, които печелят войната. Тогава в Косово възниква нова група, която се противопоставя на политиката на фашистка Италия (а по-късно и на политиката на нацистка Германия). Представителите на тази група и техните симпатизанти са главно комунисти. Тяхната политическа програма, а именно безкомпромисна война срещу фашистките завоеватели, се подкрепя изцяло от Съюзниците. Военните събития са в полза на антифашистката коалиция и ролята на комунистите в Косово става все по-важна. Постепенно те се превръщат в основната политическа сила, призната от Съюзниците победители. Борейки се срещу фашизма, комунистите получават моралното право да представляват косоварското население. И те това и правят в село Буян, където общото настроение на населението е изразено в ясния и недвусмислен лозунг: съюз с Албания! С този акт всички прослойки на албанското общество в Косово стигат до едно и също заключение. Това е историческото значение на Буянската резолюция."[30]

Междувременно през август 1944 г. представител на британското външно министерство пътува тайно в Косово и Албания и съобщава следното:

„Въпросът за бъдещия статут на Косово тормози умовете на всички, дори на хора, които живеят далеч от Косово, хора с толкова противоположни възгледи, като Енвер Ходжа, Мустафа Гюнишъ, Юмер Дишница. Всички са съгласни, че за Албания е много важно проблемът за Косово да бъде справедливо уреден. И всички са съгласни, че това може да стане само като се върне Косово на Албания. Всич-

[29]*Illyria*, 14–16 February 1994, p. 5.

[30]Ibid., p. 5.

ки те настоятелно искат да получат от Съюзниците една ясна декларация – не че Косово ще бъде върнато на Албания, а просто, че бъдещето на Косово ще бъде решено с референдум, наблюдаван от Съюзниците в района. Същевременно те искат декларация от югославското правителство в Лондон, че то ще приеме провеждането на такъв референдум... крал Зогу не се ползва с популярност в Косово, главно защото хората го смятат за избраник на югославското правителство, заради чиято подкрепа той мълчаливо е приел югославското господство в Косово. Най-известната политическа фигура в Косово (през 1944 г.) е Гани Крузю, който е пробритански настроен и изглежда най-способен и интелигентен. Той е един от малцината, който би могъл да издигне общ силен фронт срещу германците в Косово."[31]

Братята Крузю препоръчват да се води политика на продължителна военна конфронтация, за което търсят подкрепата на Великобритания. Гани води преговори с англичаните, без да се крие от партизаните. Ето защо и Енвер Ходжа, и Тито преценяват, че от тяхна гледна точка ще бъде по-добре, ако в Косово няма съпротивително движение, отколкото ако се води успешна съпротива под ръководството на Гани Крузю, ползващ се с подкрепата на англичаните. Така плановете на братята Крузо са обречени на провал.[32] Според английски източници Комитетът за национално освобождение знае, че изрази като „етническа Албания и „Велика Албания" са измислени от германците, за да вкарат албанците в капан.

„Ние, Движението за национално освобождение, се опитваме да организираме в Косово батальони и бригади, които да се сражават срещу германците заедно с югославските партизани, които воюват срещу германците и искат свобода за всички югославски народи. Партизаните ще оставят Косово да решава свободно съдбата си въз основа на Атлантическата харта, подписана от САЩ, СССР и Великобритания. Това е единственият начин, по който Косовският въпрос може да бъде уреден и Косово да бъде върнато на Албания."[33]

На втория си конгрес в Дръвар през май 1944 г. Обединеният съюз на антифашистката младеж на Югославия (ОСАМЮ) обвинява югославския режим преди войната за напрежението в отношенията между етническите групи в Косово. В писмо, подписано от 1150 делегати на ОСАМЮ, се казва:

[31]PRO, FO, WO204/9536, 196824, File no. 293–3 September 1944.

[32]За връзките на братята Крузю с англичаните вижте Hibbert, *Albania's National Liberation Struggle*, and Julian Amery, *Sons of the Eagle*, London, 1948.

[33]PRO, FO, WO204 /9536, 196824, 5 June 1944. Част от документ на Комитета за национално освобождение, публикуван в Албания на 9 април 1944 г.

„Антинародните режими на стара Югославия, които водят престъпна политика спрямо нашите народи и подлагат албанския народ от нашия район на най-жестока експлоатация и физическо унищожение, съзнателно разпалват шовинистична омраза между албанци, сърби и черногорци в Косово."[34]

До началото на 1944 г. от Косово постоянно емигрират сърби и черногорци, които са подложени на заплахи. В заселническите села не е възможно да се организира самоотбрана. 21-ва СС дивизия „Скендербег" (състояща се, както вече казахме, от два батальона) е сформирана през пролетта на 1944 г. от албански доброволци, които безразборно убиват сърби и черногорци в Косово. Това е причина за емиграцията на около 10 000 славянски семейства, повечето от които отиват в Сърбия – някои от тях се присъединяват към партизаните, а много други – към силите на Михайлович. Партийната организация в Косово отслабва значително със заминаването на славянските заселници, чието място е заето от нови колонисти от по-бедните райони на Северна Албания. За приобщаването на албанците към националноосвободителното движение започва да се прилага по-съгласуван подход. През януари 1944 г. партийните членове в Косово са около 400 души, 45 от които са албанци.[35]

Последните етапи на войната

Към края на войната населението на Косово наблюдава обрата на събитията в полза на партизанските сили. През лятото на 1944 г. части на югославската народноосвободителна армия напредват от Санджак към Косово и Южна Сърбия. За да се координират действията в целия регион, Тито изпраща директива до генералния щаб за Косово и Метохия, като на 2 септември 1944 г. променя името му на Оперативен щаб за Косово и Метохия под командването на генералния щаб за Сърбия. Според постигнатото споразумение между върховното командване на югославската народноосвободителна армия и генералния щаб на народноосвободителната армия на Албания две бригади на албанската армия преминават в Косово заедно с народноосвободителната армия на Югославия. В официалните югославски съобщения се твърди, че това е направено, „за да се създаде доверие между албанци, сърби и черногорци, но така или

[34]*Relationship between Yugoslavia and Albania*, Belgrade, 1984, p. 129.

[35]Ibid., p. 128.

иначе това е продължение на започналото още през 1942 г. сътрудничество между освободителните армии на двете страни".[36]

За повечето сърби, както и за повечето албанци, освободителните армии на Югославия, и на Албания сега стават врагове. Към края на 1944 г. балистите действат открито с четниците на Дража Михайлович. След еуфорията в Буян албанците са обзети от чувството, че са предадени. Техните лидери не могат да разберат защо не се обединяват с Албания – в края на краищата, в името на тази цел, те са се съгласили да се бият заедно с партизаните. Онези албанци, които откликват на призива на ЮКП за борба срещу фашизма, правят това с убеждението, че след войната ЮКП ще приложи принципа за право на самоопределение, включително и отцепване, както е обещала. През октомври 1944 г. германската армия започва да се изтегля през Косово от Гърция. Последните боеве за освобождението на Косово се водят през октомври и ноември 1944 г. и цялата територия е освободена в края на ноември от победоносните югославски партизани. Те веднага пристъпват към разчистване на сметките с всички колаборационистки организации, особено с Бали Комбетар, която по това време наброява 9000 души.

Албанското въстание

Заради сътрудничеството им със силите на Оста косоварите са обявени за политически ненадеждни, от което следва, че са заплаха за стабилността и териториалната цялост на Югославия. Тито си дава сметка, че може да се надява да спечели сърбите за каузата на комунизма, само ако Косово остане в границите на Сърбия. Ето защо партизаните разгръщат широка военна кампания в региона с цел да консолидират властта си и да се справят с всички, които са заподозрени в колаборационизъм. Кампанията предвижда обща мобилизация на хиляди албанци, сърби и черногорци и те спешно са изпратени на фронта да воюват с отстъпващите германци в Банат, Срем, Босна и Херцеговина, Хърватия и Словения. Издадена е заповед оръжието да се раздава само колективно, а видни албанци, които изразяват недоволство от отношението на югославската армия, са арестувани. В отговор косоварите се вдигат на бунт срещу партизаните, подкрепяни от групи оцелели балисти и четници.

Въстанието започва, след като Върховният щаб на народноосвободителната армия и Главният щаб на Сърбия издават заповед няколко албански бригади да се отправят на север. За да се гарантира изпълнението на заповедта, Седма бригада, към която се числят доброволци от Дреница, е разположена в Подуево. В този момент в Подуево пристигат съобщения за масово убийство на граждани в Дреница; оказва се, че сред жертвите има членове на семействата на войниците, които служат в Седма бригада. Оперативният щаб за Косово дава разрешение на партизаните от Дреница да изпратят комисия в града, която да потвърди съобщенията за убийствата; в Дреница на комисията са представени безспорни доказателства за избиването на много цивилни албанци. Край река Клина местните хора показват труповете на около 250 мъже, завързани в групи от по шест души, от село Скендерай (известно днес като Сърбица), много от които са посечени с брадва. Комисията представя заключенията си на щаба на югославските военни части, където вместо да вземат мерки за залавянето на убийците, откриват огън срещу членовете на комисията. Веднага след този инцидент регионът на Дреница става сцена на изключително ожесточени сражения, които се водят в продължение на два месеца.[37]

За да потуши въстанието, Върховният щаб на народноосвободителната армия изпраща подкрепления в Косово, което е обявено за „военна зона", а командването му е пряко свързано с Главния щаб на Югославия. Следващата стъпка е принудителното изпращане на север в Югославия на стотици албански младежи, които първоначално трябва да сформират косовски бригади, но впоследствие са погълнати от югославски военни части или от новосъздадените „трудови бригади". На 2 декември бунтовници от района на Дреница нападат Урошевац, Гниляне и рудодобивния комплекс в Трепча. През следващите два месеца тези бунтовници – най-много 2000 души – оказват съпротива на около 30 000 войници. През февруари 1945 г. югославското правителство обявява военно положение и поема управлението и омиротворяването на Косово. Макар че не е възможно да се посочи точният брой на убитите в това въстание албанци, данните показват, че в шестмесечните сражения са загинали около 48 000 албанци. Доведени са сръбски и черногорски военни части, които са обявени за освободители. Новата военна администрация отваря мините в Трепча и възстановява икономически важната железопътна линия Кралево – Косово поле – Скопие. „Контрареволю-

[36]Ibid., p. 52.

[37]Официалната сръбска версия за албанското въстание от 1944–1945 г. е представена в Spasoje Djakovic, *Sukobi na Kosovu*, Narodna Kniga, Belgrade, 1984.

ционните" сили са смазани; само около 200 души се укриват в отдалечените части на Косово. Поведението на тези части на народноосвободителната армия е остро критикувано на първия конгрес на Сръбската комунистическа партия, свикан през пролетта на 1945 г.

Макар че за политическите цели на въстанието се знае малко, интелектуалният водач на бунта Имер Бериша пледира за съюз на Косово и Западна Македония с Албания. В официалните съобщения се говори за наказание, наложено на фашисти и колаборационисти, и за бунт, който е „последен опит за контрареволюция на останки на балисти, на други профашистки сили и на голям брой албанци, които са дезертирали от бригадите на народноосвободителната армия на Югославия и са обявени извън закона".[38] Това, което обаче действително става, е повторение на ужасната касапница между сърби и албанци след Първата световна война. Едно от най-големите зверства е извършено в Тивар в Черна гора, където 1670 албанци са вкарани в един тунел, който след това е запечатан, и те умират от задушаване. Така, обсадено, Косово посреща края на войната в новата федерална Югославия, а на изоставеното албанско население, както и през 1918 г., се гледа като заплаха за новата държава.

[38] *Relationship between Yugoslavia and Albania*, p. 53.

8

КОСОВО И НОВА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА ЮГОСЛАВИЯ

Макар че гражданската война, от която Югославия излиза, има много измерения, макар че тя е всеобхватна и жестока, във висшите ешелони на партизанското движение преобладава дух на идеализъм. Югославия вече явно е най-силната балканска държава – всъщност тя е водещата държава в Източна Европа, като се изключи Съветският съюз. Тя разполага с внушителна армия от 800 000 опитни бойци, които са изцяло под национално командване, а на власт е един революционен режим в близки и приятелски връзки с Москва.[1] Опиянена от победата, ЮКП обсъжда бъдещето на Косово и статута му в нова Югославия на Съвета на националните представители на Косово и Метохия, който се събира в Призрен през юли 1945 г. Взема се решение регионът да стане съставна част от федерална Сърбия. В Призренската резолюция категорично се заявява, че албанското население като всички други народи на Югославия не приема нито разпокъсването на региона от окупатора, нито разпокъсването на Югославия. Официалното становище, което постоянно се изтъква, е, че тази Резолюция, приета от набързо събрали се делегати след потушаването на албанското въстание, е юридическата основа на „свободно изразената воля" на Косово и Метохия за съюз със Сърбия, а чрез Сърбия и с новата държава Югославия.[2]

Предприемат се няколко политически действия, които целят албанците да бъдат спечелени за комунистическата кауза. На 6 март 1945 г. Министерството на вътрешните работи не позволява на около 50 000–60 000 сръбски и черногорски заселници, избягали от Косово по време на войната, да се върнат в домовете си, тъй като се смята, че те са поддръжници на предвоенна Велика Сърбия. От друга страна, до 1948 г., когато Тито скъсва със Сталин, границата е отворена за нови емигранти от Албания. През този период приблизително 25 000 души преминават в Косово, където имат роднини, както са правили по време на войната, насърчавани и от италианци, и от германци.

Това решение представлява опит да се коригира предишното

[1] Jelavich, *History of the Balkans*, vol. 2.

[2] Pipa, and Repishti, *Studies on Kosovo*, p. 209.

несправедливо отношение към албанците, но в същото време то води до ново несправедливо отношение към сърбите. Така или иначе, става дума за изключение от тогавашната правна система на Югославия. По това време Югославия стриктно прилага законите, датиращи от 24 май 1945 г., за конфискация на стоки и имоти, придобити по време на окупацията, и възприема съответното отношение към собствеността, присвоена от окупатори и колаборационисти и към цели етнически групи, които като албанците масово сътрудничат на окупаторите. Тези мерки засягат особено силно германци, унгарци и италианци (от Войводина, Славония, Далмация и Истрия), които са обявени за „пета колона" и са принудени масово да напуснат Югославия.[3]

Последният етап от създаването на новата Югославска федерация е завършен през август същата година на Третата сесия на Антифашисткото вече за народно освобождение (АВНОЮ), когато Председателството на съвета на Сърбия приема Закона за административното деление на Сърбия на провинции. Така се създават Автономна провинция Войводина и Автономна територия Косово и Метохия. Преобладаващото мнение сред сръбските историци е, че има най-малко три причини за създаването на автономен регион Косово и Метохия на 7 август 1945 г.: първо, за да се реши статутът на албанците в Косово; второ, за да се поправи пътят за включването на Албания в комунистическа федерация, доминирана от Югославия;[4] и трето, за да се постигне баланс между сърбите и другите народности в страната според ленинската доктрина за решаване на националните въпроси в многонационалните държави (така наречената политика на слаба Сърбия – силна Югославия). Най-често използваният аргумент в защита на тази доктрина е, че такива автономни региони се създават само на територията на Сърбия, а не на територията на Македония и Черна гора, където също има области с албански малцинства, или на територията на други югославски републики, като Хърватия и Босна и Херцеговина, със смесено етническо население.[5] Отначало Тито иска да създаде Балканска федерация, в която да влизат Албания и България, като Косово стане

[3] D. Janjic, *Conflict or Dialogue, Serbian-Albanian Relations and Integration of the Balkans*, Subotica, 1994, p. 136.

[4] Тито, подкрепян от българския лидер Георги Димитров, има планове за създаване на Балканска федерация, която да включва България, Албания и евентуално Гърция, ако партизаните комунисти победят.

[5] P. Simic, *The Kosovo and Metohija Problem and Regional Security in the Balkans*, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 1996, p. 9.

част от Албания. Целта на тази идея е двойствена: чрез нея югославските комунисти осъществяват старите си стремежи да управляват Албания, а за самия Тито това означава осъществяване на личната му амбиция да стане владетел на Балканите. Комунистическият лидер на Албания Енвер Ходжа възприема по друг начин идеята за Балканска федерация – като окончателно обединение на Косово и Албания, постигнато чрез взаимно съгласие.[6]

Конституцията от 1946 г.

Новата социалистическа държава е утвърдена с конституцията от 1946 г., която се основава на съветската конституция от 1936 г. Замислена е така, че да защитава правата на всички народности и малцинства и да не допуска политическо господство на която и да е етническа група. В действителност обаче новата държава започва съществуването си с две основни грешки, заложени в нейната конструкция. Първо, тъй като на косоварите не е предоставена пълна териториална автономност, Албанският национален въпрос не е решен. Второ, Войводина получава по-висок статут от Косово, тъй като е обявена за автономна провинция с управленска структура, подобна на република. За разлика от Войводина областта Косово – Метохия е определена за автономен регион, чиито местни административни власти нямат право да вземат самостоятелно решения. За разлика от Войводина регионът няма нито независима съдебна власт, нито върховен съд. Официалното обяснение за тази разлика в статута е, че във Войводина има повече на брой национални групи, всяка една със своя култура, което изисква създаването на върховен съд. Макар че в конституцията на република Сърбия се казва, че републиката е създадена с волята на народа, верността на Косово към Сърбия се приема за нещо дадено. Така Косово става част от югославската федерация просто като придатък на Сърбия.

Доводите на югославските комунисти са, че властта трябва да бъде внимателно балансирана между народите и малцинствата на Югославия с оглед на потенциалната заплаха от сръбско надмощие. Сръбският национален въпрос се усложнява от факта, че република Сърбия обхваща голямото мнозинство от югославските национални малцинства. Но самите сърби не могат да се обединят в една република, без да накърнят правата на другите националности. Правата

[6] D. Batakovic, „The Serbia-Albanian Conflict: An Historical Perspective", in Duijzings, Janjic and Maliqi (eds), *Kosovo – Kosova*, p. 8.,

на отделните народи се гарантират колкото от федералното управление на страната, толкова и от нейното единство. Така създаването на двата автономни региона Войводина и Косово в границите на Сърбия е опит да се реши Сръбският въпрос. Комунистите не искат да се противопоставят на най-голямата етническа група – сърбите, или да се лишат и от малкото симпатии, с които се ползват в Сърбия, като проявят неуважение към сръбския национализъм. Ето защо се стига до компромис с Член 103 на новата конституция, като по този начин правата и площта на автономните региони Войводина и Косово се определят от конституцията на република Сърбия. В конституцията не се уточняват никакви подробности за статута на автономните области, а само се казва, че „Народна република Сърбия включва в своята структура автономната провинция Войводина и автономния регион Косово и Метохия." ЮКП гледа на новата конституция като на инструмент за постигане на равенство между отделните народи и за единство на Югославия.

В конституцията са признати пет националности: сърби, хървати, словенци, черногорци и македонци. Всяка република с изключение на Босна и Херцеговина се смята за национална държава в смисъл, че е родина на най-голямата националност в своите граници. На малцинствата обаче е предоставен специален статут – ясно е, че те нямат право на самоопределение дори и на теория. Основните права на малцинствата се гарантират най-общо от Член 13 на конституцията, според който националните малцинства имат право на културно развитие и на свободно използване на родния език. Албанският национализъм е отхвърлен. Конституционната уредба на териториите, населени с албанци, е решена произволно и без оглед на населението на тези области. Както в предвоенна Югославия, и сега компактните албански територии отново са разделени между отделни административни единици. Югозападните области, граничещи с Албания, са присъединени към република Черна гора, а югоизточните стават част от република Македония. Те не са включени в косовския автономен регион, тъй като в съображенията на режима влизат и македонският национализъм, както и географски фактори като Шар планина, издигаща непреодолима бариера пред комуникациите между двете области. По-ниският конституционен статут на Косово, сходен с този на автономните съветски републики, се утежнява през следващите две десетилетия, когато сърбите господстват в политическия живот на региона.

Така конституцията от 1946 г. подхранва съвсем ненужно дълбоко недоволство сред албанците, които са враждебно настроени към

народноосвободителното движение, просто защото не разбират разликата между стара и нова Югославия. Така в трудния период непосредствено след войната албанската националност остава „най-враждебно настроената", а грехът на новия режим е, че прилага спрямо албанците крайни мерки, които понякога не са много по-различни от мерките, прилагани от окупационните сили по време на войната. Различни албански източници сочат, че през 1944–1946 г. не по-малко от 47 000 албанци стават жертва на системни масови екзекуции, извършвани от комунисти в дните на революционен кипеж, а след това и на специални програми „издирване и унищожаване", „омиротворяване", „разоръжаване" и „възстановяване", на полицейски мъчения и епидемии от коремен тиф, които поразяват военни части.[7] Тъй като се страхува да не избухнат нови въстания сред албанците, ЮКП нарежда на своите висши кадри в Косово да смажат последователите на Бали Комбетар.[8]

Разривът с Москва

През първите години след войната югославското ръководство дава толкова висока оценка на себе си и на своята революция, че е само въпрос на време Сталин да се подразни от нарастващия авторитет на Тито, който обикаля източноевропейските страни с народни демокрации и възхвалява добродетелите на своя режим. Основният въпрос в големия спор от 1948 г. е ясен: кой ще бъде диктатор на Югославия – Тито и неговото политбюро или Сталин? Онова, което пречи на Сталин, е независимостта и силата на Тито, а оттам и на югославския режим, дължащи се на уникалната за Източна Европа самостоятелно осъществена югославска комунистическа революция.[9] Югославяните, макар и неволно, оспорват величието и значението на Октомврийската революция и на историческата роля на Съветския съюз като родина на социализма. Сталин се противопоставя на водещата роля, която югославяните започват да игра-

[7] S. Repishti, „Human Rights and the Albanian Nationality in Yugoslavia", in Oskar Gruenwald and Karen Rosenblum-Cale (eds), *Human Rights in Yugoslavia*, New York, 1986, p. 238.

[8] Няколко албанци, които са подписали Буянската резолюция през 1944 г., заплащат с живота си мечтата за обединяването на Косово и Албания. Рифат Бериша умира в сражение сред хълмовете на Дреница през 1948 г., а Джеладин Хана е убит от УДБ през 1948 г.

[9] Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, 1948–1974, p. 25.

ят в комунистическите движения на другите балкански страни, особено в Гърция, където ЮКП оказва силна подкрепа на въстанието през 1946 г. Но откритият разрив в съветско-югославските отношения е предизвикан от плановете на Тито и на българския лидер Георги Димитров за създаването на Балканска федерация. Сталин е разярен от такава демонстрация на независима външна политика, водена от зависими от него държави, и още повече от факта, че не са поискали съвета му. В резултат на това през юни 1948 г. Югославия е изключена от Коминформбюро.

Една от многобройните последици от прекъсването на отношенията между Тито и Сталин е нарастващата заплаха, в каквато се превръща албанското население на Югославия. Енвер Ходжа, който предвижда разрива между Сталин и Тито, решава да заложи на руснаците и Албания става първата комунистическа държава, която открито атакува Тито. Разцеплението между Югославия и Албания през 1948 г., настъпило в резултат на конфликта на Югославия с Коминформбюро, бележи края на надеждите, че Косово може да се обедини с Албания. Слага се край и на емиграцията на албанци в Югославия.

За да забави процеса на национално самоосъзнаване сред многобройното албанско население на Косово, което се увеличава два пъти по-бързо в сравнение с югославското, правителството предприема политика на „турцизиране". Тази политика се осъществява по два начина: откриване на училища с преподаване на турски език през 1951 г. и насърчаване на албанците да емигрират в Турция. Идеята за турско малцинство в Косово е официално лансирана веднага след разрива между Тито и Сталин, след като Албания застава на страната на Сталин през юни 1948 г. Изключването на Югославия от Коминформбюро през 1948 г. поражда страхове в Белград, че антиюгославската пропаганда на Тирана ще повлияе на косовските албанци. За да се насърчава албанската емиграция, се прилага пряк натиск, като от албанците се изисква да заявят, че имат турска националност. Това създава атмосфера на страх и несигурност, поради което много албанци мюсюлмани се обявяват за „турци", за да не бъдат преследвани, и заминават веднага за Турция. Подновеното споразумение между Югославия и Турция, чиято цел е да насърчи албанската емиграция, е подписано през 1953 г.

Васа Кубрилович, който по онова време е университетски професор и се ползва с най-голямо влияние в Сръбската академия на изкуствата и науките, настоява за изгонването на албанците от Югославия. В доклад, който е озаглавен „Проблемът за малцинствата в

нова Югославия" и е адресиран до висшето военно ръководство, включително Тито, Милован Джилас и Александър Ранкович, той отново излага предвоенната си теза за необходимостта да се изгонят албанците от следвоенна Югославия заради стратегическата цел да се запази Косово. Чубрилович пише:

> „Косово и Метохия винаги са смятани за стратегическа точка на Балканите. Разположени в централната част на Балканите, тези области разделят Черна гора от Сърбия, а те, на свой ред, са разделени от Македония. Тези земи на федеративна Югославия никога няма да бъдат здраво свързани една с друга, докато нямат ясна етническа граница. Това е особено важен въпрос за Македония. Горното поречие на река Вардар се държи от албанците, а долното й поречие е в ръцете на гърците. Ние, южните славяни, държим само средното поречие. Не бива да имаме илюзии за бъдещите отношения в Европа. Тази ужасна война едва ли ще бъде последната. Ние ще продължим да бъдем кръстопът и отново ще бъдем изложени на първия удар на някоя следваща война."[10]

Чубрилович твърди, че най-големият проблем на Югославия е как да разбие малцинствените маси и да ги разпокъса на отделни важни геополитически точки. Ето защо не само албанците трябва да бъдат изгонени; на прицел следва да бъдат поставени германците и унгарците:

> „След ужасното насилие над славянските земи, извършено от Райха с помощта на местните германци, славяните имат пълното право да прочистят земята си от германците. Новата политическа граница между нас и Австрия трябва да бъде и етническа граница между славяни и германци. Дори Съветският съюз сега подновява започнатата през войната политика на разселване, като прехвърля поляци от Украйна и Белорусия през новата съветско-руска граница, а приема украинци и белоруси в Съветския съюз. Като се позоваваме на тези примери, ние също ще имаме право да поискаме от съюзниците си въпросът с нашите малцинства да бъде решен по същия начин – чрез експулсиране. Тази война и преселението на големи човешки маси са създали предварителна психологическа нагласа за експулсиране. Нашите малцинства си дават сметка за извършените деяния и затова няма да се противят много, ако ги изгоним."[11]

Така 500 000 германци са изгонени от Югославия след Втората световна война, без това да предизвика никаква международна реакция.

[10] *Kosova Historical Review*, no. 1, Tirana, 1993, p. 39.

[11] Ibid., p. 40.

В резултат на разрива между Тито и Сталин през 1948 г. анексирането на Албания от Югославия става невъзможно и Енвер Ходжа се превръща в най-злостния враг на Тито в комунистическия свят. Предприета е масова чистка на проюгославската фракция в албанската партия, а на преследване са подложени всички, които имат някаква връзка с Югославия; в резултат на това около 5000 албанци търсят убежище в Косово. До 1948 г. идеологията, свързваща Югославия и Албания, не поставя на дневен ред въпроса за Косово, но след изключването на Югославия от Коминформбюро Тирана повдига отново „нерешения" въпрос за Косово. Подкрепяни от Сталин, албанските информационни средства съобщават подробно за „преследването" на албанци в Югославия и ги насърчават да „свалят" Тито.[12] В един таен документ на британското посолство в Белград от края на октомври 1949 г. се съобщава за действия на настроени против Енвер Ходжа албански комитети в Югославия, а някои речи на Енвер Ходжа също хвърлят светлина по този въпрос. В реч, произнесена в Шкодра на 15 септември 1949 г., Ходжа твърди, че Тито „дава подслон и храна на военнопрестъпници в Скопие и Прищина", с което цели нещо „добре известно на албанското правителство". Макар че действията на враговете му са действия на „слепци, които водят слепци"[13], Енвер Ходжа добавя, че Тито подстрекава няколко десетки не особено интелигентни вражески елементи да избягат от Албания, след което ги прехвърля обратно през албанската граница, за да създават безредици; някои от тези банди са се „разкаяли" и са разкрили „жалките цели на титовистите". Други са успели да убият „някои от нашите другари, като великия патриот Бардок Биба".[14]

Социално и икономическо развитие; връзки с Албания

В годините непосредствено след войната се полагат основите за постепенно социално и икономическо развитие на Косово, което като повечето балкански региони, е опустошено от войната. Тъй като повече от 70% от оскъдната икономика на страната е разрушена и няма нито един километър асфалтиран път, необходими са огромни усилия, за да се възстанови икономиката и да се създадат материална и социална база, които да стимулират развитието. Новият режим измества националния елемент в народната митология, като внася в нея ново „югославско" измерение, изтъквайки уникалността на партизанска революция.

Така със създаването на социалистическо общество в Югославия митът за Косово постепенно загубва своята злободневност.[15] За подвига на крал Лазар вече не се пеят хвалебствени песни; годишнината от Косовската битка се отбелязва със скромна церемония единствено от сръбската православна църква, която също губи обществено си влияние. С помощта и съдействието на правителствени идеолози и на участници във войната се създават нови митове и легенди, чиито корени са в освободителната борба на югославските партизани. Много години след войната победата на партизаните в сражението при река Сутеска се отбелязва тържествено като победа на югославско Косово.[16] За да разсеят атмосферата на разочарование и недоволство в Косово, югославските власти постепенно откриват албански училища и подкрепят издаването на албанския двуседмичник „Рилинджа" („Пробуждане"). Хиляди албански деца са записани за първи път в училища. Образованието на майчин език, от което предишните режими са ги лишавали, се възприема като национална победа и като най-добрия начин да се запази албанският национален характер на района. Това убеждение заляга дълбоко в съзнанието на албанците и се запазва завинаги.[17]

Данните от преброяването на югославското население от 1948 г. сочат, че от 750 483 албанци в Югославия 73% са неграмотни. Малцината, които могат да четат и пишат, използват сръбската кирилица, а не познават собствената си азбука. Новата държава не само че открива училища за албанските деца – 157 училища между 1945 и 1950 г. – но организира и курсове за неграмотните възрастни хора. Едновременно с това се води кампания срещу „изостаналостта". Според една официална инструкция това означава „шиптърската жена да се освободи от предразсъдъците (на първо място да захвърли фереджето, което крие очите и лицето ѝ) и да получи равни права, което ще ѝ даде възможност да ходи на училище и така да изпълнява по-добре ролята си на майка, а също така като жена да общува с

[12] *Zeri-i-Populit*, Tirana, 25 September 1949, p. 1.

[13] За отношенията на Енвер Ходжа с югославския режим вижте E. Hoxha, *The Titoites*, Tirana, 1982.

[14] PRO, FO, 371/78217, 21 October 1949.

[15] T. Emmert, *Serbian Golgotha: Kosovo 1389*, East European Monographs, no. CCLXXVII, New York, 1990, p. 140.

[16] T. A. Emmert, „The Kosovo Legacy", *Serbian Studies*, vol. 5, no. 2, 1989, p. 28.

[17] S. Repishti, „Human Rights...", p. 239.

хората и да поема обществени и социални ангажименти."[18] Кампанията за огрaмотяване се сблъсква със сериозни затруднения заради недостига на учители, които могат да преподават на албански; с изключение на малцината албанци, които са посещавали сръбски училища, никой друг член на албанската общност в Югославия не може да бъде учител. Ето защо спешно се налага да бъдат обучени за учители първата група албанци. Що се отнася до висшето образование, естествено сред албанците почти няма университетски преподаватели. През 1950 г. във факултетите по философия и естествени науки в Белград учат 20 албански студенти, а в педагогическия институт са записани 41 албанци. Отпускат се и стипендии на албанци, за да бъдат насърчени да постъпват във висши училища.[19]

В следвоенните години са създадени многобройни културни и просветни дружества, театри и читалища за албанското население на Косово, което представлява първият сериозен опит да се обособи албанска национална култура в Югославия. През 1950 г. в Косово има 258 такива дружества с 3150 членове.[20] Едно такова дружество в Призрен е „Зора". То има струнен оркестър, театрална трупа, хор и ансамбъл за народни танци. Друго известно дружество – „Мето Байрактари" в Прищина, през 1950 г. организира 64 представления. Театралните групи към тези културни дружества изпълняват двойна функция – полагат основите на новото албанско театрално изкуство и образоват албанското население като цяло. Албански любителски театри се появяват в Призрен, Печ и Митровица, а скоро след това се създават и първите професионални трупи: албански национален театър в Прищина, театри в Митровица, Печ и Призрен и куклен театър, чиито представления са на сърбохърватски и на албански. Тези състави играят и в Белград с голям успех.[21] През 1951 г. албанците се включват още по-широко в културния живот на Югославия. Те участват във фестивала на югославските народни песни и танци в

[18]L. Stojkovic and M. Martic, *National Minorities in Yugoslavia*, Belgrade, 1952, p. 124.

[19]Ibid., pp. 128–129.

[20]Тези дружества са създадени по модел на културните и просветните дружества на албанците, живеещи в Истанбул и Букурещ през втората половина на 19. век. За подробно описание на развитието на албанската култура по време на османското господство вижте Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening*, Princeton University Press, 1967.

[21]Stojkovic, and Martic, *National Minorities in Yugoslavia*, Belgrade, 1952, pp. 130–131. Възторжена рецензия за изпълнението на комедията на Молиер „Хитриите на Скапен" на театралната група от Печ е публикувана във вестник „Борба" от 11 ноември 1951 г.

Опатия с танцьори от отдалечения планински регион Ругово близо до Печ, които представят на ентусиазираната публика характерни буйни танци с турски ятагани; същата година танцьорите участват и в Единбургския фестивал. Така културните хоризонти и на славяните, и на албанците от Косово постепенно се разширяват.

В този период югославско-албанската граница често е нарушавана. След разрива със Сталин и възникналата нова международна политическа заплаха, към която се прибавя и идеологическото разцепление в страната, дейността на югославското Управление за държавна сигурност (УДБ – Uprava Drzavne Bezbednosti) се засилва. В Косово УДБ преследва останали части от балистки отряди, но следи и албанците като цяло, защото сега на тях се гледа като на идеологически врагове, които укриват шпиони, изпратени от Албания. След потушаването на косовското въстание през 1945 г. албанският националнодемократичен комитет продължава тайно да работи за освобождението на Косово и за обединяването му с Албания. Нелегалната организация има голяма мрежа във всички населени с албанци региони на Югославия. В края на 50-те години на 20. век югославските власти разкриват организацията и много от нейните членове са убити или осъдени на няколко години затвор при строг режим. През 1957 г. интелектуалецът Зекерия Реджа е арестуван и депортиран в Албания. На 25 септември същата година албанското правителство отправя молба към Белград да екстрадира няколко души, смятани за „престъпници" от албанската държава, които са намерили убежище в Югославия след войната. Сред тях са Сен Елези и Дан Калоши, обвинени, че преследват „добре известни, вражески цели, насочени срещу интересите на Албания"; Фикри Дине и Мухарем Байрактари са сред членовете на тази „шпионска група". Оказва се обаче, че Дине и Байрактари не работят за югославяните, а за Албанския комитет (съставен от балисти емигранти и от поддръжници на Зогу) в Париж.[22]

Подобни обвинения се отправят от Тирана най-редовно. Англичаните успяват да открият само едно доказателство за съществуването на албански бежански организации в Югославия. През октомври 1949 г. вестник „Борба" съобщава за група от 70 албански политически бежанци, които създават трудова бригада „Кочи Зоксе"[23] и

[22]PRO, FO, 371/78217 10197, 21 October 1949.

[23]Кочи Зоксе е албански министър на вътрешните работи, който в „съдебен процес" е обвинен, че симпатизира на Тито и е екзекутиран през май 1949 г.

участват в строежа на язовир на река Морача в Черна гора. Някои от тези хора, след като успяват да избягат през границата, работят в Черна гора и Херцеговина самостоятелно, преди да се организират в бригада. В същото време в албанския печат се съобщава за преминаване на хора от Югославия в Албания. През септември 1949 г. вестник „Башкими" публикува статия от югославския бежанец Перо Йованович и една реч, произнесена на младежкия конгрес от Джафер Вокши, за когото се казва, че е президент на антититовската Младежка организация в Косово. В печатните издания на Коминформбюро също се съобщават подробности за арестуването на четирима работници в Косово, настроени срещу Тито.[24] Въоръжената съпротива на хора, преследвани от закона, и на техните ятаци доказва, че все още големи количества оръжие се намират в частни ръце. Когато през зимата на 1955–1956 г. се провежда мащабна операция за изземването на такова оръжие, еднакво потърпевши са и сърби, и албанци, макар че повече оръжие е открито в албански къщи, а по-малко – в сръбски.

Белград продължава да използва разрива между Югославия и Албания, като арестува хиляди албанци, които са обвинени, че са „сталинисти". Това се отнася главно до малцината албански интелектуалци, на които се гледа с дълбоко подозрение като на заплаха за сигурността на страната. Не само албанци обаче са подложени на репресии в Косово. УДБ постоянно арестува и преследва сръбски православни монаси и свещеници, чиято църква е обект на нападки в момент, когато църковните земи са обхванати от новата аграрна реформа, а манастирската собственост се конфискува. През 1950 г. една голяма православна църква в Дяковица е разрушена, за да бъде издигнат на нейно място паметник на партизаните. На фона на всичко това в новата югославска конституция от 1953 г. е направена лека промяна на федералната конституция от 1946 г. Федерацията вече не гледа на автономията като на федерален въпрос, поради което конституционните права на Войводина и Косово се делегират вече на конституционно-съдебната система на Народна република Сърбия. Същата година югославското правителство закрива Камарата на националностите, като по този начин значението на двете автономни области се ограничава още повече, тъй като те се превръщат в обикновени райони на Сърбия. Но дори републиките нямат истинска автономност по това време, тъй като Югославия потиска не само албанските, но и всички други национални стремежи

[24]PRO, FO, 371/78217, 21 October 1949.

чрез силно централизирано управление. Не е изненадващо, че възобновяването на сръбското господство в Косово дава отражение и върху членството в партията: през 1958 г. 27,4% от населението на Косово са сърби и черногорци, но те представляват 49,7% от местния членски състав на партията.

В края на 50-те години сред югославските републики се заражда напрежение, свързано с различните националности. Отначало то се създава на икономическа основа. Властовите центрове на комунистическото ръководство за първи път имат влияние в отделните републики, чиито икономически интереси съвпадат с интересите на населението, включително и на не-комунистите. За пример може да послужи общото недоволство в Словения заради прехвърлянето на големи фондове от сравнително развитата република през федералния бюджет към по-слабо развитите части на федерацията. Изправена пред опасността от ново възраждане на националните движения и конфликти, партията не е сигурна как трябва да действа и търси теоретични постановки, които да разрешат тези противоречия в многонационалната югославска държава. Смята се, че трябва да се създаде „югославско съзнание", което да съответства и на патриотичните, и на етническите чувства. През 1957 г. Едвард Кардел прави опит да насочи търсенето към политически приемливи постановки. В предговора към второто издание на книгата си за словенския национален въпрос, написана преди Втората световна война, той проповядва идеята за социалистически определило се „югославянство", което ще има „съзнание", издигащо се над националните чувства на отделните народи на Югославия.[25]

Тъй като тенденцията за отстояване на регионалните интереси все повече се идентифицира с националните интереси на едноименната нация на всяка от републиките, ЮКП предприема кампания за „Братство и единство" за поощряване на патриотичното „югославянство". През 1959 г. Изпълнителният комитет на сръбската партия преразглежда въпроса за малцинствата, като променя официално техния статут от малцинства на „националности". В духа на новата политика за постигане на национална хармония югославската стратегия е, че малцинствата могат да служат за мост между отделните страни, вместо да бъдат източник на конфликти, както е било в миналото. Така Косово е обявено за „мост" между Югославия и Албания. До края на 60-те години на 20. век тази политика не отбелязва

[25]Viktor Meier, „Yugoslavia's National Question", *Problems of Communism*, March/April 1983, p. 51.

големи успехи, тъй като след смъртта на Сталин през 1953 г. и отслабването на напрежението между Тито и Хрушчов през 1955 г. другите социалистически страни нормализират отношенията си с Югославия – единствено Албания упорито се противопоставя на този процес. Естествено Белград се възползва от възможността да смаже всяко дисидентско движение на косоварите и албанците отново са подложени на асимилация и денационализация:

„Отнето е равнопоставеното положение на албанския език със сърбохърватския език. Забранено е да се излагат албански национални символи и знамена и да се отбелязват албански национални празници. Освен това преподаването на албанска история, традиции и литература се смята за отклонение от националната линия."[26]

В разгара на тези репресии на 1 май 1956 г. четирима албански младежи издигат албанското национално знаме в град Дяковица. Развяването на знамето, което се случва за първи път от декември 1944 г., е красноречив израз на отчуждението на албанците от югославското общество. През следващите няколко месеца албански национални знамена тайно се издигат на правителствени сгради и училища и се развяват от нощни влакове, пътуващи из цяла Югославия. През лятото се повеждат десетки процеси срещу албанци, обвинени в издигане на знамена и в националистическа пропаганда. Под предлог, че се опитва да се справи с албанския иредентизъм, полицията засилва натиска над албанците да емигрират и между 1954 и 1957 г. около 195 000 души заминават за Турция. В същото време УДБ разширява кампанията за конфискуване на оръжие от албанското население, набедено, че организира широка съпротива. Албанците са единодушни, че най-тежката следвоенна година е 1956, годината на „събиране на оръжия", когато се смята, че във всяка албанска къща има оръжие и полицията настоява да получи по една пушка от всяко домакинство.[27] През същата тази година се наблюдава масово емигриране за Турция и втора мощна колонизаторска вълна в Косово, тъй като сръбски и черногорски семейства биват насърчавани да се заселят там. Те пристигат и получават служби в държавни административни учреждения, в социални институции, в сферата на обществените услуги, в медицинските и културните институции. Новодошлите са главно от Южна Сърбия, Плава и региона на Подгорица.

[26]A. Hadri, *The National and Political Development of Albanians in Yugoslavia*, Zagreb, 1970, vol. 1, p. 551.

[27]M. Moats, „Yugoslavia Lost", unpubl. ms., 1996, p. 192.

След прекъсването на връзките с Москва се смята, че Косово е твърде рисковано място, за да бъдат построени там големи индустриални обекти. Но тъй като областта е богата на минерални ресурси, инвестициите са насочени главно към рудодобива, което по същество превръща Косово в доставчик на суровини за по-богатите части на Югославия. Половината от запасите на въглища на Югославия се намират в Косово, там има и големи залежи на хром, олово, цинк и други метали, там се намира и най-големият басейн на лигнитни въглища в Европа. Взетите в Белград решения за икономиката на Косово са политически мотивирани и в резултат на това икономиката на региона получава едностранчиво развитие. От 1957 г. значителни капитали са прехвърлени от развитите региони към по-малко развитите, като Босна, Македония, Черна гора и Косово. Отначало капиталовложенията са под форма на задължителни планово отпуснати суми, но „реформата" от 1956 г. закрива централния инвестиционен фонд и създава на негово място Федерален фонд за ускорено развитие на изостаналите региони. Този фонд получава 1,85% от брутния приход на всяка от републиките и се преразпределя сред по-слабо развитите региони. Косово получава повече от 40% от тези ресурси, които предоставляват повече от 70% от инвестиционния капитал на провинцията и около 70% от бюджета за 1971–1975 г.[28]

Следвоенната правителствена политика, в чийто дневен ред на първо място е светкавичната индустриализация, води до бързо урбанизиране на цяла Югославия, макар че този процес не е толкова успешен в Косово и Македония. Причина за това са и допълнителни фактори като пренаселеността в селата, както и възможностите за образование и работа в градовете. Цели албански задруги се преместват в предградията на малки и големи градове, където заживяват в компактни маси. В урбанизираните области на Косово албанците купуват земя и строят свои къщи, а славяните обикновено използват държавна собственост. Сред албанците на Косово кръвните вражди все още съществуват, тъй като консервативните старейшини на родовете не виждат никакъв друг начин да запазят честта на отделния човек или на неговото семейство. През 1958 г. младият косоварски писател дисидент Адем Демачи публикува романа си „Змийска кръв", в който заклеймява вендетата – жестокото социално зло, което пролива кръвта на собствения му народ – и обществото, което не прави почти нищо, за да сложи край на това зло. Цяло-

[28]M. Baskin, „Crisis in Kosovo", *Problems of Communism*, March/April 1983, p. 65.

то повествование е пропито с любов към сънародниците му. Само един герой – млад мъж, който нарушава правилата на патриархалния живот с решението си „да види света“ извън пашкула, в който живее – си дава сметка колко опасен е задушаващият въздух, който диша неговият народ, и се опитва да отхвърли веригите на робството. За Демачи този герой е единствената надежда за бъдещето на неговите сънародници, той олицетворява новия човек, новото общество и новия манталитет на просветеност, толерантност и любов към съседите. Романът печели веднага голяма популярност и се приема като голям литературен успех – отличен е с награда, преди да бъде официално заклеймен. Без възможности да публикува в собствената си страна и останал без работа, този обещаващ писател участва в политиката на опозицията, което в Югославия неизбежно води до затвор.[29]

През 60-те години на 20. век в Косово все още може да се видят остатъци от ранна християнска вяра. Отвреме-навреме (винаги в петък) албански мюсюлмани слизат от планините, за да отидат в някой сръбски манастир – мъжете носят малки бели шапчици и бели платнени панталони, обшити с черна дантела; следват ги жените, които вече не носят фереджета, и децата им. Изчакват свещеникът да ги пусне. Идват тук от уважение към Света Богородица, към някой светец, чиято икона е в църквата, или към някой сръбски цар, обявен за светец в манастира; те им помагат, когато Мохамед не може да им помогне. „Нищо чудно, казва един сръбски свещеник след такова посещение, че някога тези хора са били християни.“ По това време албанци ходят на гости на свои приятели християни на християнски празници и участват в танците и гощавките (вино и свинско месо не се консумират) или присъстват на сватби и кръщенета.[30]

През 50-те и 60-те години на 20. век повечето албанци водят съществуване на границата на бедността. Цели семейства извървяват километри до някой пазар, където се опитват да продадат малко зеленчуци или лимони. Всяка есен косоварските мъже тръгват на север да търсят работа в Белград и в други сръбски градове; през зимните месеци те крачат по пътищата, понесли триони, брадви и дървени магарета и търсят работа като секачи. Бедността и липсата на образование спъват културното развитие на Косово. В периода 1950–1960 г. обаче едно ново поколение млади албански писатели

[29]S. Repishti, „Human Rights...“, pp. 250–251.

[30]Dragnich and Todorovich, *The Saga of Kosovo*, p. 51.

започва да публикува своите произведения – в Албания по това време художествената литература е почти смазана от тежката ръка на сталинизма. Сред водещите белетристи от тази първа вълна са Агим Гякова (роден през 1935 г.), Каплан Ресули (роден през 1935 г.), известен като Калуши, Адем Демачи (роден през 1936 г.), Антон Пашку (роден през 1938 г.), Азем Шкрели (роден през 1938 г.) и Рамадан Реджепи (роден през 1940 г.). Но за шепата албански интелектуалци животът в Косово не е много по-лек, отколкото в Албания. Сръбските власти все още яростно се противопоставят на образованието и културата на албанското малцинство и преследват особено много интелектуалците, които, както и в Албания, са най-голямата заплаха за онези, които са на власт. Трагичното е, че това първо поколение, което би могло да положи основите на писмената култура в Косово, е политически унищожено, преди да може да създаде такава култура. От шестимата писатели, изброени по-горе, само двама – Антон Пашку и Азем Шкрели, остават невредими. Адем Демачи е хвърлен в затвора от сръбските власти през 1958 г., Рамадан Реджепи успява да избяга в Швеция, а Агим Гякова и Каплан Ресули правят злощастната грешка да избягат в Албания, където Ресули скоро попада в затвора. Демачи, който след време е обявен за албанския Нелсън Мандела, е арестуван за това, че критикува изгонването на стотици хиляди албанци в Турция под предлог, че са турци.[31]

Конституцията от 1963 г.

Поредната нова югославска конституция е обнародвана през 1963 г. В нея се изтъкват принципите на конституционализма и законността и се редефинира първоначалното право на съществуване на автономни области; за първи път на републиките е предоставено правото да създават нови и съответно да премахват съществуващи вече административни единици. Така автономните единици престават да бъдат съставни елементи на федерацията и самото им съществуване са превръща в прерогатив на републиката. Макар че новата конституция по същество не променя основите или статута на автономност на Косово или Войводина, тя е подложена на силни

[31]През 1964 г. Демачи е осъден отново на 15 години затвор за организиране на националноосвободително движение в Косово. През 1976 г. в съдебен фарс е осъден на още 15 години затвор, където остава до 1990 г. като един от най-видните югославски политически дисиденти. R. Elsie, *History of Albanian Literature*, vol. II, New York, 1995, pp. 623–625.

критики, защото, за разлика от конституцията от 1946 г., не посочва ясно какви са гаранциите за автономност. Тя въвежда термина „народност" на мястото на използвания до този момент термин „национално малцинство". Целта е да се подчертае, че националните права на народностите не са класическите национални права, защото народностите принадлежат на страната и на общността, в която живеят. С указа за Косово – Метохия от 1963 г. „Регионалният съвет" е променен на „Народно събрание на провинцията". Това е по-висок статут, какъвто има Войводина. Предвидено е и в Прищина, както е във Войводина, Върховния съд на Сърбия да има свой клон. Освен това Косово – Метохия има право на петима представители във Федералната камара на националностите, а не на четирима, както е било дотогава (представителите на Войводина са шестима). Въпреки това засиленото представителство не успява да доведе до по-широко делегиране на властта от федерацията на републиката.

Конституцията от 1963 г. налага полицентризъм и републиките се превръщат в основни компоненти на федерацията. За разлика от конституцията от 1946 г., която признава автентичното право на съществуване на автономните провинции, новата конституция прехвърля на социалистическите републики „правото да установяват автономни провинции в области с ясно изявен национален характер или други отличителни черти въз основа на изразената воля на населението на тези области" (Член 111). Така рангът на автономните провинции е понижен. От конституционно признати съставни елементи на федерацията те се превръщат в социополитически общности в границите на републиката [Сърбия]" (Член 112) или в „юридически творения" на републиканската конституция.[32] Макар че Косово е обект на специално отношение в социалния план за икономическо развитие за периода 1957–1961 г., различията в доходите, социалното обслужване и средната заетост на населението се запазват заради изцяло централизираното разпределение на средствата. През 1953 г. средният социален продукт за населението в Словения е 182%, а в Косово – 52%, което според един чужд наблюдател се е превърнало в „зависима колония, управлявана, пренебрегвана и експлоатирана от сърби."[33]

В средата на 60-те години на 20. век един англичанин сравнява

[32]Pipa and Repishti, *Studies on Kosova*, p. 202.

[33]D. Rusinow, *Kosovo: The Other Albanians*, American Universities Field Staff Reports, no. 5, 1980, p. 13.

„блъсканицата, праха и многобройното население" на Косово с централните провинции на Индия.[34] Той описва Косово като „изгарящо за вода и пресъхнало през лятото", особено в източните части, поради което се говори много за изграждане на водоснабдителна система.[35] В провинцията боси овчари седят край пътя и свирят на малки дървени кавали. Прищина е пълна с коне и каруци. Когато по една случайност на улица „Маршал Тито" се появяват две коли, едно момче се развиква присмехулно: „Гледайте! Лондон!"[36] По това време Призрен е тихо градче с 26 000 жители, а тесните му улици са задръстени с простряно пране и нанизани на връв сухи чушки. В пазарни дни сърбите идват с каруци, в които редом един до друг седят мъжът и жената. Албанските каруци са наблъскани с мъже и момчета.

> „Дори и в непазарен ден Призрен, както някога, прелива от разноцветни носии. За жените са обичайни шалварите, които подчертават ханша и се спускат смело надолу, украсени в глезена с избродирани в черно маншети; мъжете са представени най-добре от високи мършави албанци с бели вълнени панталони и обшити с черно жакети. Макар че фереджето е забранено със закон вече десет години, от 1955 г., разпоредбите имат по-малка сила от традицията и ако човек погледне дори някое малко момиче, то бързо да скрие долната част на лицето си с ръка."[37]

Пъстроцветната блъсканица в Призрен контрастира с безлюдието на манастира в Печ. Сега, когато патриаршията е в Белград, в скупчените като в гнездо църкви вече горят малко свещи, а за земята наоколо се грижат все по-малко монахини.[38]

Отстраняването на Александър Ранкович

Колкото повече се засилва участието на албанците в политическия живот на провинцията, толкова повече нараства и недоверието към тях от страна на силите за сигурност, които продължават да ги смятат за политически ненадеждни. Много албанци са обявени за врагове на Югославия и на социализма. Голяма част от тях са аре-

[34]B. Aldiss, *Cities and Stones: A Traveller's Yugoslavia*, London, 1966, p. 177.

[35]Ibid., p. 179.

[36]Moats, „Yugoslavia Lost", p. 152.

[37]Aldiss, *Cities and Stones...*, p. 187.

[38]Ibid., p. 193.

тувани в началото на 60-те години. В периода 1948–1960 г. от Албания в Косово влизат тайно 675 агенти, а 115 от тях са изправени на съд в югославски съдилища.[39] Александър Ранкович, вицепрезидент на Югославия, е отявлен защитник на сръбския централизъм. Той отговаря пряко за тайната полиция – УДБ. Действията на тази институция не подлежат на контрол заради политическото положение, което Ранкович заема. Ето защо той има възможност да превърне УДБ в силно централизирана организация, съсредоточена главно в Сърбия и изградена почти изцяло от сърби. На Шестия пленум на Централния комитет на сръбската партия, проведен през септември 1966 г., са заклеймени „определени отдели в апарата на държавна сигурност заради дискриминационни и незаконни действия, които влизат в пълно противоречие с програмата на Съюза на югославските комунисти (СЮК) и с югославската конституция", особено по отношение на албанците.

Вътрешнопартийното разчистване на сметките приключва с отстраняването на Ранкович и на неговите съучастници в тайните и незаконни операции на Четвъртия пленум на Централния комитет на партията, състоял се на остров Бриони през 1966 г. Чистката, която помита Ранкович, е резултат на разкрития, че той е наредил да бъдат подслушвани разговорите на Тито, както и на други югославски лидери. Тези събития бележат ново консолидиране на личната власт на Тито, заплашвана от всемогъщата служба за държавна сигурност. Тито прочиства УДБ от кадри, верни на Ранкович, и пристъпва към по-нататъшна децентрализация на страната. На пленума в Бриони, където се обсъждат условията в Косово, се отправят предупреждения, че в редиците на СЮК съществуват „великосръбски" тенденции, които се възприемат като потенциален стимул за „великоалбански" сепаратизъм. В Бриони политическите принципи на децентрализацията, принципите на паритет между републикански и провинциални органи на федерално равнище и утвърждаването на етническото начало в републиката и в провинциите се съпътстват от все по-широкото предоставяне на власт на етническите общности при вземането на икономически решения.[40] Така в Бриони, където се разкриват най-тежките извращения на силите за държавна сигурност, се слага край на личния режим на Ранкович в Косово и се компрометира и принизява авторитетът на УДБ. На пленума е обявено, че се вземат мерки, които ще „елиминират последиците от

[39]Borba, 1 June 1961.

[40]Baskin, „Crisis in Kosovo", p. 70.

предишни деформации и ще създадат нови условия за утвърждаването на албанската народност във всички нейни аспекти".

Така за албанците в Косово отстраняването на Ранкович става основен фактор в тяхната борба за утвърждаване на националните им права. В резултат на сериозната критика, отправена към ролята на полицията в Косово, за неин началник е назначен емигрант от Албания. И други не-сръбски общности са щастливи от отстраняването на Ранкович: във Войводина унгарците се впускат в „спонтанно и бурно масово тържество", а хърватите изпадат в „еуфорично настроение", тъй като тълкуват това събитие като победа на хърватските интереси. Сърбите обаче смятат, че това е атака срещу сръбската нация и нейната позиция в Югославия. Разследванията след отстраняването на Ранкович разкриват многобройни престъпления и беззакония, извършвани срещу албанското и унгарското малцинство. Нито един албанец (или унгарец) не работи в републиканските органи за сигурност в Сърбия, във Войводина – също, а в Косово–Метохия – само един албанец.[41] Лондонският „Таймс" съобщава: „Всекидневните разкрития за брутални репресии, убийства и мъчения, на които е подлагано албанското малцинство там от полицията на Ранкович... за да сплаши това малцинство, са изненадващо откровени."[42]

Тези разкрития водят до политически катарзис, който кара местното население да даде воля на чувствата си, потискани от 1945 г. Албанците се освобождават от наложения им комплекс за малоценност и се възползват от възможността свободно да изразяват желанията си. След като основите на властта на Ранкович са подкопани и след като същността на неговата политика става широко известна, албанците започват да настояват за реформи. Плахите стъпки към либерализация, предприети след отстраняването на Ранкович, се използват от албанците, които поставят искания за по-широка автономност. Резак Салиа, прокурор на провинция Косово, стига дотам, че отправя призиви за създаването на отделна република на албанците от Югославия, която да има право да се самоопределя и отцепва.[43] Макар че подкрепя провеждането на някои реформи в Косово, Тито остава непреклонен и не е съгласен провинцията да получи статут на република. С основание той твърди, че сам по себе

[41]S.L. Burg, *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia*, Princeton University Press, 1983, p. 66–69.

[42]The Times, 22 September 1966.

[43]Borba, 7 December 1968.

си републиканският статут не може да реши проблемите на Косово. Провинцията би могла да се справи с тях единствено ако упражнява по-пълно правата си. Така или иначе, когато напълно осъзнават до каква степен сърбите властват в правителството, партията и апарата на Държавна сигурност, недоволството на косоварите се засилва. Започват гонения, политиката на турцизиране е прекратена, спряна е спонсорираната от албанците амбициозна програма за просветно и културно развитие на провинцията.

Сякаш за да потвърди публично решенията, взети в Бриони, и да вдъхне доверие в обещаните политически и социални промени, през 1967 г. Тито предприема първото си посещение в Косово. Един англичанин описва възбудата и смехотворните подготовки за посещението:

> „Изведнъж цяла Прищина се изпълни с работници, които боядисваха, ковяха, събаряха, пълзяха по улица „Маршал Тито", ту по един, ту по двама, запълваха дупките между паветата и правеха всичко това на жестокия мартенски вятър. Вече никак не беше смешно, когато хората кажеха: „Сигурно Тито ще идва!" „Да, Тито ще идва", казаха хората, след като чуха подробности за посещението по телевизията. Един член на косовския Съюз на комунистите обясни, че това посещение е „исторически момент за Косово–Метохия". Тито никога не е идвал в Косово–Метохия. Тито, който толкова често обикаля шестте републики. Изглежда невероятно, че никога не е идвал при нас, само на шест часа път с влак, но много по-малко с неговия специален „син влак".[44]

Знамена и плакати, на които пише „Да живее Тито, нашата съвест, да живее Тито, водач на Съюза на комунистите!", украсяват улиците на града. След Прищина Тито се отправя на юг към Метохия. В Печ гостува на албанците от Ругово, които, седнали по турски на открито, на чистия планински въздух, му предлагат „хляб, сол и нашите сърца" – това е традиционното балканско посрещане на скъп гост. Тайно се говори, че в градовете, където синият влак спира, има арестувани албански младежи, но коментирайки мерките за сигурност, взети при посещението на Тито, един журналист от радио Прищина казва, че за първи път са задържани сръбски екстремисти. „Отсега нататък, след Бриони, те трябва да се страхуват от сърбите и черногорците тук в Косово, а не от албанците."[45]

Като отслабва полицейския натиск и прави повече отстъпки на албанците, за да осигури тяхната преданост към Югославия, правителството неволно насърчава косоварите не само да осъзнаят националните си права, но и албанската си култура. Така се отворя пътят за мощно възраждане на албанския национализъм. В университета в Прищина някои студенти носят значки, с които се отбелязва 100-годишнината от рождението на Карл Маркс, но повечето носят значки с образа на албанския национален герой от 15. век Скендербег. Петстотингодишнината от неговата смърт е през 1968 г. Значките, както и конякът „Скендербег", са внесени от Албания. В Тирана, а след това и в Прищина е организиран симпозиум за народния герой. Книги на албански започват да излизат от печатница „Рилинджа" в Прищина. Много от тях са преиздания от Тирана: бестселъри стават такива заглавия, като *„История на албанската азбука"* и *„За чистотата на албанския език"*. През април „Рилинджа" представя класическата книга *„Сърбия и Албания"* от Димитър Тукович, един от най-известните ранни сръбски социалисти. В тази книга, издадена през 1914 г., се заклеймява сръбската империалистическа политика в Косово и Северна Албания след нашествието през 1912 г. Тукович се опитва да опровергае злостната сръбска пропаганда от онова време и да накара сръбските читатели да видят албанците като истински хора, а не като „човекоподобни".[46]

Развитието на по-широки културни контакти с Албания се насърчава, за да може Косово най-сетне да изиграе ролята на „мост" с Албания. Отстраняването на Ранкович открива пътя за възобновяване на диалога между Югославия и Албания. И двете страни се чувстват застрашени от съветското нахлуване в Чехословакия през 1968 г. и това ги кара да преоценят външната си политика. За момента Тирана гледа на Югославия като на буферна зона срещу териториалните амбиции на страните от Варшавския пакт. Ето защо на държавно равнище официалните отношения между двете страни са приятелски, но в политически и идеологически аспект те остават непримирими. Югославско-албанските връзки биха могли да се подобрят, но в Косово има признаци за непрекъснато влошаване на сръбско-албанските отношения. До партийния конгрес през 1968 г. сръбското партийно ръководство в по-голямата си част се състои от сравнително некомпрометирани кадри от времето на Ранкович. През май 1968 г. на заседание на републиканския Централен комитет двама негови членове – историкът Йован Марянович и писателят Добрица Чосич – се осмеляват да критикуват проявите на албански и

[44]Moats, „Yugoslavia Lost", p. 184.

[45]Ibid., p. 188.

[46]Ibid., pp. 209–210.

унгарски национализъм в Косово и Войводина. Те заявяват, че албанският „национализъм и иредентизъм" се насърчават открито в Косово и че сърбите са подложени на системна дискриминация при назначаване на работа в провинцията. Като доказателство те сочат нарастващия брой сърби и черногорци, които емигрират от Косово, и „особено представители на интелигенцията". Макар че критикуват и някои конкретни прояви на сръбски национализъм, двамата са заклеймени от колегите си като „националисти", които се противопоставят на „самоуправлението".[47]

Междувременно към края на 1968 г. има спорадични прояви на междуетническо насилие. Напрежението сред косоварите нараства, тъй като новите им очаквания не се осъществяват. Техните представители не успяват да получат подкрепа в Белград на исканията за по-голяма автономия, след като не им е отказан статут на република. Ето защо те излизат на улицата. През октомври като прелюдия към масовите демонстрации, които ще залеят Косово, големи групи студенти, развяващи албански знамена, маршируват в градовете Призрен, Печ и Суха река. На 27 ноември бурни демонстрации се провеждат в Прищина, Гиляне, Подуево и Урошевац. Денят на албанското знаме, когато се чества обявяването на независимостта през 1912 г., е на 28 ноември, един ден преди югославския празник Ден на републиката. През 1968 г. най-голямата група чуждестранни журналисти, посещавали някога Югославия, се събират в Босна заедно с Тито и всички останали живи партизански командири, за да отбележат 25-годишнината от създаването на 29 ноември 1943 г. на нова социалистическа Югославия. Докато всички чакат тържествата да започнат, на 27 ноември 1968 г. албанските студенти от университета в Прищина най-сетне привличат вниманието на света, включвайки се в Годината на революцията. Те се събират пред факултета по философия на демонстрация, която световният печат окачествява като „бунт", при който десет полицаи и няколко студенти са тежко ранени, а един младеж е убит. Младежи с плакати, на които на сръбски е изписано „Долу на колонизацията в Косово", скандират „Искаме република".[48] Малкото на брой частни коли в Прищина са обърнати, а прозорците им са изпочупени. В магазинчета с изпотрошени стъкла албанци седят на традиционни ниски трикраки столчета, надвесени над газови печки, с фенери до краката, и пазят

[47]Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, p. 246.

[48]Moats, „Yugoslavia Lost", p. 222.

стоката си. В отговор властите веднага изпращат няколко армейски части и танкове в главните градове на Косово.

Демонстрациите бързо се разпространяват в цяло Косово и в съседна Македония, където албанците настояват населените с албанци области на Западна Македония да се присъединят към Косово и да образуват албанска република в границите на Югославия. На 23 декември 1968 г., след като един македонец сваля албанското знаме от албанска шивачница, избухва бунт в населения предимно с албанци град Тетово в Западна Македония. Македонската комунистическа партия не прави почти нищо, за да осигури пропорционално представителство на малцинствата в политическата власт. В крайна сметка обаче тя е принудена да започне да се съобразява с правата на албанци и турци заради тревогата на Белград, че Македония не изпълнява югославската национална програма, която предвижда в партийния апарат да се назначават представители и на малцинствата. Нарастващото недоволство принуждава македонското ръководство да внесе промени в националната си политика, но бунтовете избухват преди промените да бъдат поне частично приложени. Първоначалната реакция на СЮК към размирните събития е да арестува организаторите, но това предизвиква тревога в редиците на партията. След вълненията косоварите излагат своите политически и икономически искания. Те включват: статут на република, свободно използване на езика, право да се издига албанското знаме, независим университет в Косово и заличаване на сръбското име „Метохия" от официалното име на републиката.[49]

Косово действително получава правото да издига червеното албанско знаме с черния орел, разперил широко нокти. През месец октомври в цялата провинция знамето се развява на сватбени тържества, вее се на първата каруца или над главите на ездачите, които отиват „да вземат булката". И в цяло Косово се съобщава как знамето се къса и изгаря от сърби, които виждат в него злокобен предвестник на исканията на югославските албанци за съюз с Албания.[50]

[49]Ibid., p. 227.

[50]Ibid., p. 220.

9

АЛБАНСКАТА ИДЕЯ ЗА САМОУТВЪРЖДАВАНЕ НАБИРА СИЛИ

Вместо да се задоволи с по-големите възможности за равенство и лична сигурност, предоставени му след юли 1966 г., когато доминираната от сърби УДБ е обуздана, политизираните слоеве на бързо увеличаващото се албанско мнозинство в сръбската провинция, наброяващо вече близо 1 милион души, настоява за още по-големи права и за обявяването на региона за седма югославска република, където албанците като мнозинство ще имат политическа власт. Демонстрациите в Косово и техният отзвук в Западна Македония поставят отново националния въпрос в центъра на югославските проблеми.[1]

Извоюваната още през 1964 г. победа на словенската и на хърватската фракции в Съюза на югославските комунисти превръща статута на провинциите в големия залог в борбата за власт в Югославската федерация. Според новите конституционни поправки, направени през декември 1968 г., законодателната и съдебната власт са предоставени на провинциите, които получават пряко представителство във федералния парламент. Като допълнителна отстъпка пред националните чувства на албанците чисто сръбското географско име Метохия отпада и провинцията вече се нарича само Косово. В наименованието автономна провинция се добавя определението „социалистическа" както за Косово, така и за Войводина, а основният правов ред във всяка от провинциите се налага с конституция, отделна от конституцията на република Сърбия. Следователно правата и задълженията на автономните провинции вече не се решават „в рамките на правата и задълженията на република Сърбия". Косово вече заема приоритетно място сред другите югославски региони при разпределянето на централните фондове. Резултатът от това обаче е частичен и чисто козметичен, което не води до подобряване на качеството на живота на обикновените хора. Надеждата е, че тези мерки ще усмирят косоварите, тъй като техните искания провинцията да получи статут на република продължават да бъдат категорично отхвърляни от Централния комитет на СЮК.

[1]Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, p. 245.

През януари 1969 г. сръбският парламент приема нова конституция за Косово. Провинцията има свой върховен съд и значителни права да взема независими решения, а албанският, сърбохърватският и турският език получават равен статут. Създава се независим университет в Прищина от съществувалия до тогава клон на Белградския университет. Конституционните поправки от 1969 г. са друг опит в търсенето на правна основа за по-голяма автономност на провинцията. Но искането на албанците за промяна на границите на Социалистическа автономна провинция Косово, които да включват всички населени с албанци територии, присъединени към Социалистическа република (СР) Сърбия, СР Македония и СР Черна гора, са отхвърлени на 4 февруари 1969 г. от Политбюро като „заплашващи териториалната цялост на Югославия".[2] С внасянето на тези конституционни поправки Косово може да приеме свой конституционен закон, което и прави през февруари 1969 г. Така провинцията вече не е безлична географска единица, а пълноправен съставен елемент на федерацията. Колкото и скромни да са тези придобивки, които албанците получават, страховете на сърбите, че сръбски земи ще бъдат дадени на албанците, все повече нарастват. Задълбочаващото се недоверие между славяни и албанци води до значително изселване на сърби и черногорци от провинцията след 1968 г.: сърби и черногорци напускат Косово, а албанци от Македония, Черна гора, Южна Сърбия и мюсюлмани от региона започват да се заселват там, особено в Прищина. Градът се е превърнал в книжовен и културен център на Косово и основната цел на заселниците е да получат образование.

Нарастване на населението, икономическо развитие и иредентизъм

През двадесетгодишния период 1961–1981 г. демографският състав на Косово претърпява драматични промени. Делът на албанците, които предетавляват две трети от цялото население през 1961 г., нараства два пъти, докато сърбите и черногорците намаляват от една четвърт на една шеста от населението. Данните от преброяването на населението показват, че вече 73,6% от косовското население е албанско; докато естественият прираст на населението в Югославия като цяло е 9,6 на хиляда души, в Косово то е 29,6 на хиляда

[2]Repishti, „Human Rights and the Albanian Nationality in Yugoslavia", p. 249.

души.[3] През 1971 г. „турците“ са шестата по големина етническа група в Косово, след като десет години по-рано са заемали четвърто място в тази класация; най-голям е техният брой в Призрен – 5794 или 5,9% от цялото население. Онова, което тези цифри не разкриват, е, че голяма част от косовското население, включително албанци, е триезично – говори албански, сръбски и турски. Това означава, че етническите бариери в провинцията не са такива, каквито изглеждат.[4]

В такъв случай е основателно да се предположи, че част от причината за намаляването на турското национално малцинство в Косово между 1961 и 1971 г. е асимилирането и вливането му в албанската общност. Очевидно е, че след като властите в Белград искат албанците да бъдат по-малко на брой, те се опитват да постигнат това, оказвайки подкрепа на турското малцинство и не допускат то да бъде асимилирано от албанците. Нещо повече, тази подкрепа означава, че се следва неотклонно югославската политика за съдействие на всички национални групи и за намаляване влиянието на по-големите етнически групи. Появата на мюсюлманска национална група при преброяването на населението след 1961 г. и опитите да бъдат интегрирани циганите, на които се разяснява тяхната национална идентичност, са примери за насърчаване и поощряване на национални групи, които дотогава са били „неоценени“ или „подценявани“. Ако чрез насърчаване на турците в един регион с преобладаващо албанско население албанците бъдат убедени да гледат на себе си като на народност[5] в рамките на едно „общество на социалистически самоуправляващи се групи“, тогава националната политика в Косово може да помогне за разграничаването на югославските албанци от албанците в албанската държава. Ето защо подкрепата за турското малцинство обслужва и турските, и „югославските“ интереси и е одобрена от Съюза на комунистите в Косово.[6]

Въпреки че турското население видимо намалява, през първата половина на 70-те години в Косово значително се увеличават изданията и предаванията на турски език, а в университета в Прищина е открит нов факултет по османистика. Тази активна подкрепа, която се оказва на турската общност в Косово, цели обезличаването на албанския характер на провинцията с оглед да се постигне по-голяма интеграция на общността. Няколко фактора допринасят за рязкото увеличаване на населението в Косово. Общественото здравеопазване в Косово отбелязва важни постижения – смъртността в провинцията намалява от 17,0% на хиляда души през 1950 на 8,6% през 1970 г. Сходна тенденция се наблюдава и по отношение на детската смъртност в Косово, която от 142 на 1000 живи раждания през 1960 намалява на 90 през 1970 г. До 1975 г. са ликвидирани епидемиите и заразните болести, които дотогава са масово разпространени; по същото време изцяло е завършено електрифицирането на косовските села.[7] Друг благоприятен фактор за бързото увеличаване на населението е традиционната нагласа на албанските жени в Косово да имат деца веднага след като се омъжат. Колкото по-скоро една жена роди син, толкова по-сигурно е съпружеското ѝ положение, а оттук и нейното място в дома на съпруга ѝ (където тя отива да живее след сватбата си). Докато не роди син, положението на съпругата не е сигурно и ако до няколко години не може да дари син на съпруга си, той има право да се разведе с нея. И още – след женитбата на синовете майка им ще може да прехвърли голяма част от домакинската работа на снахите си. Освен други предполагаеми предимства, на многодетното семейство се гледа като на гаранция за осигуряване на албанско, а не на сръбско бъдеще за Косово. Косовските албанци имат най-висок естествен прираст на населени-

[3]Според данните от преброяването на населението през 1961 и 1971 г. населението на Социалистическа автономна провинция Косово се състои от:

	1961		1971	
		% от населението		% от населението
Албанци	646 605	67,2	916 167	73,7
Сърби	227 016	23,6	228 261	18,4
Черногорци	37 588	3,9	31 555	2,5
Мюсюлмани	8026	0,8	26 357	2,1
Цигани	3202	0,3	14 593	1,2
Турци	25 764	2,7	12 244	1,0
Хървати	7251	0,8	8276	0,7
Македонци	1142	0,1	1048	0,1

(Yugoslav *Statisticki Bilten*, no. 727, 1972, p. 11

[4]C.N.O. Bartlett, „The Turkish Minority in the Socialist Autonomous Province of Kosovo“, *Co-existence*, vol. 17, p. 194.

[5]„Народност“ се употреб2место „национално малцинство“ като „по-демократичен“ термин, който не съдържа идеята за малоценност на други национални групи.

[6]Bartlett, „The Turkish Minority...“, p. 196.

[7]Marmullaku, *Albania and the Albanians*, p. 148.

ето в Европа: 26,1 на 1000 души през 1979 г. в сравнение с 8,6 на 1000 за Югославия.

Това високо ниво на раждаемост поставя на изпитание икономиката и снижава още повече стандарта на живота в Косово в сравнение с останалата част на Югославия. Ако се постигне някакъв икономически растеж, всички резултати от него рязко се обезсилват от нарастващия брой на хората без издръжка, на нетрудоспособната и непродуктивната част от населението: непрекъснато нарастващият процент от населението на лица под двадесет и пет години все повече увеличава броя на безработните. Освен чрез миграция и висока раждаемост албанците в Косово увеличават дела си сред населението на Югославия, като приобщават други етнически мюсюлмански общности (торбези, горяни, бошняци-мухаджири, арнаути), етнически турци, роми (маджупи) и малкото останали черкези. В същото време едноверци от малцинствени групи, които не искат да засвидетелстват вярност към албанската кауза, получават сигнали, че е по-разумно да опитат другаде късмета си. Някои турци заминават за Белград, а други се насочват към Сараево. Положението става доста рисковано за просръбски – или проюгославски – настроени албанци, които нямат „правилно" национално отношение. Членове на албанското католическо малцинство често споделят пред чужденци, че се страхуват за сигурността си, тъй като албанското мюсюлманско мнозинство вече си е разчистило сметките с православните християни. „Идва и нашият ред", повтарят те. И понякога изказват одобрение на политиката, водена от черногорското правителство, което не допуска числено превъзходство на мюсюлманите сред албанското население в републиката, както е в Косово.[8]

В края на 70-те години някои наблюдатели изказват мнение, че за да се заглуши потенциалният иредентизъм сред бързо увеличаващото се албанско население в Косово, трябва да се пристъпи към индустриализиране на района и създаване на работни места, което вероятно ще улесни интеграцията на тези хора в югославското общество. Тъй като албанското население нараства и продължава да живее предимно в села, то постоянно търси земя. В средата на 70-те години много от големите задруги все още съществуват като независими икономически единици, в които индивидуалният интерес се пренебрегва в полза на общото благоденствие. По това време почти всички задруги са албански. Макар че до 1975 г. са направени няколко проучвания за установяване броя на задругите в Косово, не може да се посочи точна цифра. Показателно е обаче, че домакинствата с повече от девет членове са само 4% в цяла Югославия, но възлизат на 21% в косовския регион.[9] След войната албанската „интелигенция" се състои от набързо обучени първоначални и гимназиални учители и положението остава непроменено до средата на 70-те години, когато се появява един модерен албански елит. Той измества традиционния елит на старейшините на рода или на задругата, в която влизат няколко семейства със земя, натрупали богатство благодарение на това, че в миналото са служили в османската администрация. Тази специфична елитна група, която играе важна роля в ясното формулиране на албанските национални цели, обхваща малобройната утвърдена интелигенция, състояща се от малцина уважавани учени и професионалисти и много други хора, които могат да се похвалят само със скромни интелектуални постижения или професионални умения. Откриването на университета в Прищина засилва вътрешноалбанската миграция, а чрез бракове между хора от различни социални слоеве се постига интеграция на населените с албанци региони.

Междувременно славянските жители на Косово започват да се оплакват, че са лишени от представителност в местната политика, че получават несправедливи присъди в съдилищата, където съдиите са почти изцяло албанци, и че техните деца са принудени да учат албански в училище. Колкото повече славянско население напуска Косово, толкова повече нараства броят на комунистите албанци. Въпреки това в Косово ръководството на комунистическата партия е почти изцяло сръбско. В същото време се появяват малки крайно националистични групи, които са свързани с Тирана. През 1969 г. партийната организация в Косово съобщава, че провинцията продължава да бъде жертва на „нихилистично настроени" албански националисти и на великодържавнически „унитаристки" сръбски националисти. Първите са винаги недоволни, те омаловажават всякакви постижения и обвиняват социалистическия строй и лидерите му за невъзможността да се постигнат националните стремежи. Вторите критикуват отстъпките, които се правят на албанците по отношение на техните национални амбиции, като застрашаващи позицията и правата на сърби и черногорци.[10]

[8] R. Gremaux, „Politics of Ethnic Domination in the Land of the Living Past", in Duijzings, Janjic, and Maliqi (eds), *Kosovo – Kosova*, p. 20.

[9] V. St. Erlich, „The Last Big Zadrugas in the Kosovo Region", p. 244.

[10] S. L. Burg, *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia*, p. 71.

Политиката на косовското ръководство, което все повече е доминирано от албанци, е ориентирана към осигуряване на възможно най-големи средства. За тази цел се използват специалните права, предоставени на региона като слабо развит. Конституционните промени от 1967–1972 г. имат за цел да помогнат за разрешаването на проблемите на мултиетническите отношения във федерацията и за засилването на доверието в Югославия като общност на нации и националности, ползващи се с равни права. Влагат се огромни средства в такива престижни проекти като построяването на огромната библиотека от стъкло и мрамор в центъра на Прищина. По това време във всички югославски градове из цялата страна са издигнати лозунги с думите: „Братство и единство". Неуморни партийни активисти развяват този лозунг на масови митинги и постоянно го повтарят пред медиите. По ирония на съдбата в усилието си да постигне единство между двадесет и четирите национални групи правителството насърчава опитите да се признаят различията между тях. Белград съзнателно омаловажава засилената албанизация на Косово, като подчертава мултиетническия характер на провинцията, за да се постигне по-голяма интеграция, и активно подкрепя други малки етнически групи, като цигани и турци. Босна и Херцеговина се представя като исторически регион, за да се избегне разделението между Хърватия и Сърбия и да се създаде център за славяните мюсюлмани, които от 1961 г. вече не са религиозна, а етническа група.[11] Формалната разлика между термините „нация" и „националност", отнасящи се съответно до република и автономна провинция, е от първостепенно значение за югославската конституционна система. За косоварите отказът да бъдат признати за нация е напълно неприемлив. Черногорците имат статут на нация, макар че са народ главно от сръбски произход; чак до 1961 г. мюсюлманите в Босна и Херцеговина също се радват на такъв статут заради религиозната им принадлежност, макар че и те по произход са славяни. Статут на нация имат и македонците, както твърдят сърбите в отговор на българските претенции, макар че до 1945 г. да си македонец означава да си българин.[12] Фактът, че македонци и черногорци имат републи-

[11]През 1968–1971 г. и в Хърватия се наблюдава подем на националното движение. Това движение отчасти представлява емоционална реакция срещу „унитаризма" и „централизма" в каквото и да е форма. Представителите му изтъкват, че в рамките на федерацията народностите са независими до такава степен, че могат да се възползват от „правото да се отделят", предоставено от конституцията първо на републиките, а по-късно на народностите. – V. Meier, „Yugoslavia's National Question", *Problems of Communism*, March-April, 1983, p. 53.

[12]Pipa and Repishti, *Studies on Kosova*, pp. 222–223.

ка, се тълкува от албанците като дискриминация срещу тях.

През 70-те години на 20. век кръвните вражди в Черна гора са напълно изчезнали, но в Косово те продължават да съществуват, въпреки че отдавна са обявени от закона за сериозно престъпление. Трудно е да се прецени какъв е броят на тези кръвни вражди, тъй като всичко, свързано с тях, се върши скрито и тайно от властите. Все пак някои наблюдатели смятат, че през 1975 г. около 2000 души са затворници в собствените си домове, тъй като ако излязат от тях, ги заплашва смърт. Тези хора „дължат кръвен данък" заради стари вражди, в които те лично не са участвали. Една кавга между овчари за мястото, където водят на водопой овцете си, може да доведе до двадесет или повече убийства. В средата на 70-те години отношението към старите обичаи се характеризира с непоколебима лоялност. Младите албанци, които служат в различни югославски гарнизони, често са подложени на остри критики заради традициите, които спазват, особено купуването на булка. Те самите обаче рядко критикуват този обичай или отхвърлят албанските традиции. Албанските ученици в гимназиите или студентите в университетите остават учудващо лоялни към традициите на своя народ.[13] Още по-впечатляващо обаче е тяхното безразличие към парични и материални придобивки. Много албански учители и служители, макар че работят в градовете далеч от родните си, продължават да се смятат за членове на задругата и изпращат у дома заплатата си, а оттам получават продукти.[14] Сърбите се отказват от задругите и приемат градския начин на живот, но албанските задруги вероятно ще продължат да съществуват още поне две или три поколения.

Според славянското население на провинцията нормализирането на отношенията между Югославия и Албания през 1971 г. и неограниченият обмен на учители и учебници, както и на последвалите културни прояви, допринасят още повече за албанизацията на Косово. След твърдения за „унищожаване, палеж и оскверняване на светилищата в Косово" Светият синод се обръща към официалните власти на република Сърбия, както и към федералните власти, като посочва действителни случаи. Положението обаче не се подобрява и затова на 19 май 1969 г. владиците се обръщат към президента Тито. В отговора си той изказва съжаление, потвърждавайки, че изброените инциденти са нарушение на конституцията и обещава да

[13]Erlich, „The Last Big Zadrugas...", pp. 249–250.

[14]Ibid., p. 251.

направи всичко възможно, за да бъдат предотвратени такива инциденти и противозаконни действия, и „да гарантира на всички граждани защита на живота и на собствеността им".[15] Срещу владения на православната църква действително се извършват вандалски действия. Най-обичайните инциденти са оскверняване на надгробни плочи и сеч на дървета от църковни земи, които след това албанци продават на местните пазари.

В същото време политиката по отношение на езика става все по-ясно ориентирана към Албания. Официалният албански език, който в основата си е езикът на тоските, става официален език и на косоварите. Те обаче говорят езика на гегите и това допълнителното увеличава пропастта между тях и старите им сръбски ориентирани съседи. Ето какво казва възрастен черногорец от Прищина на един чужденец: „Някога ги разбирах добре, но сега е трудно. Преди говореха на шиптърски, а сега се опитват да говорят албански!"[16] Задълбочаването на сътрудничеството между Тирана и Прищина не цели само умиротворяването на косоварите: както вече беше посочено, и Белград, и Тирана си дават ясна сметка за заплахата, която представлява съветското нахлуване в Чехословакия през 1968 г., и за необходимостта да преоценят добре собствената си уязвимост. Тези опасения не са без основание, тъй като очевидно съществува съветски план за въоръжено нахлуване в Югославия, разкрит в началото на 1974 г. от чешки агент, избягал на Запад. Планът представлява класическа операция, при която Югославия се оказва притисната като с клещи от държавите от Варшавския пакт. Така всяка страна, която иска да създаде безредици в Югославия, действа в интерес на Съветския съюз, а той открай време мечтае за пристанище на Адриатическо море. Тирана от своя страна гледа на Югославия като на буферна зона срещу териториалните амбиции на Варшавския пакт. Ето защо макар че на държавно равнище официалните отношения между двете страни остават приятелски, от политическа и идеологическа гледна точка те са непримирими.

Напрежение по националния въпрос има не само между сърби и албанци; хърватите също таят дълбоко недоволство, подхранвано от усещането им, че са жертва на сръбската хегемония.[17] През 1971 г. хърватската криза става повратна точка в развитието на национал-

[15]Dragnich and Todorovic, *The Sage of Kosovo*. pp. 167–168.

[16]Gremaux, „Politics of Ethnic Domination...", p. 19.

[17]За подробности за хърватската криза вижте Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, pp. 245–280.

ния въпрос в Югославия: тя слага край на пропагандните лозунги и ленинските цитати, както и на теорията, че при социализма няма място за национализъм. През 1971 г. са внесени допълнителни поправки в конституцията и правата и задълженията на Косово се доближават много до правата и задълженията на републиките. Косовските лидери се чувстват насърчени да гледат на своята провинция като на съставна федерална единица, ползваща се с правата на републиките, а самите косовари възприемат по-позитивно отношение към федерацията. Макар че през 1971 г. Тито забранява всякакви националистични прояви, през следващите години на националните стремежи се гледа по-благосклонно. Принципът на държавността вече се прилага към отделните републики и за първи път това е отразено в конституционните поправки от 1971, а след това и в конституцията от 1974 г.

Конституцията от 1974 г.

Четвъртата (за по-малко от 30 години) конституция на Югославия е обнародвана на 21 февруари 1974 г. Тя значително ограничава пълномощията на федерацията и разширява правата на републиките и автономните провинции. Това означава, че Косово вече е пълноправен член на федерацията с пряко и полагаемо се представителство във всички партийни и държавни органи. Като една от осемте федерални единици на Югославия Косово е представено във федералните законодателни органи и като югославските републики има право да внася закони и други законодателни актове, които са от компетенцията на републиките и провинциите. Освен това Косово има свое представителство в югославския федерален съд и в конституционния съд. В тази реформа е заложена идеята, че Югославия вече не може да бъде смятана за изцяло южнославянска държава. Много сръбски партийни лидери впоследствие виждат в новата конституция не само задълбочаване на разделението на сръбската нация, но също и отслабване на Сърбия като една от югославските републики. Автономните провинции вече имат право на вето по всички въпроси, които ги засягат, и белградското ръководство загубва пълния контрол над развоя на събитията в република Сърбия. Конституцията от 1974 г. не позволява на република Сърбия да се намесва в делата на провинциите против волята на народните събрания в Нови Сад (столицата на Войводина) и в Прищина.

Войводина и Косово нямат статут на републики. Тези региони не са признати за държави. Член 4 на конституцията определя регионите като „автономни, социалистически, самоуправляващи се, демократични, социополитически общности", в които „нациите и народностите упражняват суверенните си права". На този параграф властите в Косово и Войводина основават възраженията си срещу засилващата се в република Сърбия тенденция към централизиране. Често се задава въпросът, защо след кризата в Хърватия в началото на 70-те години в конституцията се набляга и залага толкова много на федерализма в Югославия по такъв „буржоазен" начин. Обяснението трябва да се търси в убеждението на Тито по онова време, че е създал нова политическа концепция за Югославия. Той явно смята, че е възможно с помощта на една по-дисциплинирана и централизирана партия, която ще поддържа устоите и на държавата, и на режима, да се постигне съгласуване на новите реалности на държавно равнище чрез федерализма, непоклатимо заложен в конституцията и в правовата система.[18]

Новата конституция позволява на Косово да стане независим фактор в югославската федерация и да се освободи от прякото опекунство на Сърбия. Провинцията има своя национална банка, върховен съд и независима администрация, чиито действия се контролират от временен изпълнителен съвет и временно президентство (председателство). В други области, включително икономика, данъчна политика, образование и култура, република Сърбия има пълномощия да приема закони, валидни за цялата република, само ако са предварително одобрени от събранието на провинцията.[19] В Конституцията от 1974 г. са посети семената на недоволството, което всички изпитват. За албанците автономията не е достатъчна, тъй като не задоволява исканията им за република. Албанците са категоризирани като народност на Югославия, а не като нация, и поради тази причина не могат да имат република, а само автономия. Суверенността на нацията включва важното право на отделяне. Сърбите се оплакват, че са разделени не само в Сърбия, но и в Югославия, и това чувство за несправедливост се подхранва от непоследователността, с която се предоставя автономия. На Войводина, която е с преобладаващо сръбско население, е дадена автономност, основаваща се на културна и историческа идентичност, докато автономността на Косово, с преобладаващо албанско население, се основава на етнически принципи. Така около 21% сърби в Сърбия не се намират под юрисдикцията на Белград. Сръбското недоволство се засилва още повече и от положението на сърбите в Хърватия, където те съставляват 14,7% от населението, но правата им не са признати. В същото време албанците, които са 8,15% от сръбското население, получават автономия.[20]

Чрез новата конституция се изтъкват равенството, равните права и задълженията. Това включва правото на развитие и на свободна изява на националния език, културата и историята, което води до две явления: огромно количество преводи, обикновено от сърбохърватски език, и изискването при кандидатстване за работа да се владеят и албански, и сърбохърватски дори когато това всъщност не е нужно. Положението се влошава, след като тази тенденция официално е одобрена от Съюза на комунистите в Косово и от съответните инстанции, отговарящи за образование и култура, включително от университета в Прищина. Новата политика поставя сръбската и черногорската национална група като цяло в много неизгодно положение, тъй като малцина от тази група говорят и сърбохърватски, и албански. Много сърби и черногорци започват да изпращат децата си да учат извън провинцията заради твърдения, че им се оказва натиск чрез националистични прояви, както и заради новите изисквания за равнопоставеност на езиците в училищата.[21] Конституцията от 1974 г. води до „недвусмислена дискриминация" в Косово в полза на албанците: двуезичието става условие за назначаване на държавна работа; четири пети от длъжностите са запазени за албанци на паритетна основа; националните квоти се спазват строго, когато се назначават хора за изпълнение на обществени функции. Така започва истинската албанизация на обществения живот в Косово.[22] Конституцията е двусмислена и недействаща и рухва още при най-малкия натиск, който й се оказва. Няколко години по-късно нейният създател Едвард Кардел, който до смъртта си през 1979 г. е смятан за наследник на Тито, признава, че дори той е бил убеден, че конституцията ще създаде проблеми за Сърбия. Кардел съветва сръбския президент Иван Стамболич и сподвижниците му да се опитат

[18] V. Meier, „Yugoslavia's National Question", p. 53.

[19] Pipa and Repishti, *Studies on Kosova*, p. 235.

[20] D. Kostovicova, *Parallel Worlds: Response of Kosovo Albanians to Loss of Autonomy in Serbia, 1986–1996*, Keele European Research Centre, 1997, pp. 11–12.

[21] RFE, Background Report/242, 16 November 1982.

[22] P. Simic, *The Kosovo and Metohija Problem and Regional Security in the Balkans*, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 1996, p. 10.

да променят конституцията, но до смъртта на Тито през 1980 г. прогрес в това отношение няма, а след това въпросът е забравен.[23]

Ето каква е официалната югославска позиция от онова време:

> „Твърденията на чуждестранните наблюдатели, че албанците са едно от слабите места на федерацията, се основават на недоволството на албанците от времето преди социалистическата революция, когато „буржоазна" Югославия беше затвор за тях. Тогава беше естествено те да настояват да се отцепят. Сега обаче в многонационална федерална Югославия, където те се ползват с равни права и са културно, политически и икономически еманципирани, много наблюдатели са убедени, че албанците искат да запазят сигурността и целостта на своята родина."[24]

Няма нищо по-далеч от истината. През 1974 г. в Прищина са организирани нови демонстрации, на които студентите призовават за съюз на албанските региони на Черна гора и Македония с Косово. Следващата година десетки студенти попадат в затвора като организиратори на „Националноосвободително движение на Косово", чиято цел е съюз с Албания. От 1973 до 1975 г. силите за сигурност откриват доказателства за съществуването на две нелегални сепаратистки организации, известни като „Революционно движение на обединените албанци" и „Марксистко-ленинска комунистическа партия на албанците в Югославия". Режимът твърди, че и двете движения са предприели „сериозни пропагандни действия". Косовското министерство на вътрешните работи е добре информирано за някои от сепаратистките групи, но не предава информацията на Белград.

Макар че са изминали близо десет години от отстраняването на Ранкович, албанците продължават да бъдат преследвани и арестувани по обвинения в разпалване на национализъм и иредентизъм. През февруари 1976 г. писателят Адем Демачи (излежал две предишни присъди за националистическа пропаганда), заедно с 18 други албанци, е изправен на съд в Прищина по обвинения, че организира действия „против народа и държавата", провежда „вражеска пропаганда" и извършва „престъпления, заплашващи териториалната цялост и независимост на Югославия". Демачи е обвинен в създаването на „Националноосвободително движение на Косово", чиято предполагаема цел е обединяването на Косово с Албания. Подсъдимите са обвинени също и в разпространяването на печатни материали в студентските общежития на университета в Прищина и на други места в Косово и Македония, в които се отправят нападки към политиката на партията, социалистическата система и ръководството на Социалистическа федеративна република Югославия. Те не са обвинени в използване на насилие или подстрекаване към него и затова, когато са осъдени на петнадесет години затвор, Амнести Интърнашънъл ги обявява за дисиденти.[25] Въпреки всичко повечето косовари не изпадат в умиление от благосклонното отношение на Енвер Ходжа към тях. По това време из цяло Косово може да се чуят следните думи: „Енвер Ходжа не трябва да забравя, че е глава на държава и глава на партия, но не и глава на нация." Повечето косовари смятат, че животът в Албания е далеч по-лош от живота в Косово, и казват, че „улиците на Тирана са чисти, защото албанците нямат какво да изхвърлят."

[23]L. Silber and A. Little, *The Death of Yugoslavia*, London, 1995, p. 35.

[24]Marmullaku, *Albania and Albanians*, p. 151.

Косоварите се наслаждават на чувството си за свобода

В края на 70-те години ръководството на провинцията, което сега действа без намесата или контрола на република Сърбия и на федералното правителство, започва да проявява толерантност към албанския национализъм и не позволява събитията в провинцията да бъдат критикувани от другите републики. Доказателство за поредна проява на дискриминация в полза на албанците е, че сърби и черногорци заемат само едно от общо пет вакантни работни места. Освен това практиката вътрешнополитическите новини да се съобщават на албански език оставя местното славянско население като цяло в неведение по важни въпроси. За сърбите нещата от времето на османското господство са се обърнали наопаки, защото са лишени от някогашния си статут и са подложени на физически и психически изпитания. Косовските сърби, които вече се възприемат като жертви, смятат, че в Косово, където те са станали етническо малцинство, което не се ползва от протекцията на Сърбия, е създаден сурогат на албанска национална държава.

От друга страна, сега има широк достъп до обучение и до културни прояви на албански език; албанската литература и култура в Косово са в подем, както никога преди това. Този разцвет е кратък, но

[25]Amnesty International, „Yugoslavia, Prisoners of Conscience", 1985, p. 6.

за кратко време се постига огромен успех.[26] Приемането на езика на тоските за книжовен албански език през 1968 г. от албанците, които говорят на езика на гегите (след взетото в Тирана решение за официален албански език), отваря пътя за проникването на албанската култура в Косово. От Тирана нахлуват албански учебници и много печатни материали. Албанските интелигенти, преследвани през годините на Ранкович, са жадни да открият своята история и култура. Те изиграват важна роля, като насърчават албанците да преоткрият националната си идентичност, изучавайки своята история, литература и традиции във факултета по албанска филология в университета в Прищина.[27]

Така самоутвърждаването на косоварите се осъществява с преоткриването на тяхното културно наследство и на ролята, която прадедите им са играли в борбата за албанска независимост от Османската империя. Албанците в Косово имат достъп и до мюсюлмански духовни училища, и до многобройни религиозни издания на албански, а освен това много младежи учат във факултетите по теология в мюсюлманския арабски свят. Тесните културни връзки, установени между Тирана и Прищина, са основният фактор за възникването на националистични чувства у албанците през 70-те години. Този културен обмен обаче не помага да се изгради мост между Албания и Югославия. Младите косовари са като суха гъба, ненаситна да поеме всичко, което осветлява историята и осмисля настоящето.[28] В същото това време косовските сърби с ужас и гняв виждат как се стопява някогашното им престижно положение. През 1977 г. работна комисия на сръбската партия излага аргументи срещу тази разширяваща се автономия на провинцията в така наречената Синя книга. Целта е Белград отново да наложи контрол над съдебната власт в провинцията, над полицията (включително Държавна сигурност), над отбраната и икономиката. Тъй като обаче възприемането на такава линия означава нова поредица от репресии в Косово, документът е посрещнат враждебно от федералното ръководство. Синята книга не е обсъдена открито, но фактът, че тя съществува, позволява въпросът за автономията на провинцията да тлее под повърхността на сръбската политика до 80-те години, когато той се разгаря с нова сила.[29]

Между 1971 и 1981 г. косовското правителство действа почти без ограничения от страна на федералните власти или на сръбското правителство. През май 1978 г. на сесия на председателството на СФРЮ Фадил Ходжа, тогава на 62 години, е избран за вицепрезидент на деветчленното колективно ръководство на Югославия – на мястото на Стефан Доронски, сърбин от Войводина, чийто едногодишен мандат като вицепрезидент е изтекъл на 15 май. За първи път албанец заема толкова важен пост като заместник на Тито в държавата. Освен това той е излъчен като представител на Съюза на комунистите в Косово за член на Президиума на СЮК, което създава у много косовари илюзията, че партията най-сетне започва да гледа сериозно на тях. Фактически той е постоянният албански представител на партийния конгрес. Другият косовски представител е Махмуд Бакали (тогава на 42 години), президент на косовския провинциален комитет.[30]

Многобройните отстъпки, направени на косоварите обаче, остават малко или повече безсмислени, тъй като те се правят по политически причини, без да се изяснят преди това овързаните с националния въпрос напрежения и емоции в провинцията, особено сред сърбите, които силно се противопоставят на разширяващата се власт на косоварите. Почти нищо не се прави, за да се водят дискусии между сърби и албанци, на които да бъдат изложени исканията и очакванията от новата ситуация. Тежките икономически проблеми на Косово също трябва да бъдат разгледани, тъй като с увеличаване на икономическата пропаст между Косово и другите региони се засилва и етническото напрежение. Още през 1977 г. Едвард Кардел

[26]Elsie, History of Albanian Literature, p. 620.

[27]Към края на 70-те години 95% от косовските деца получават първоначално образование. Има напредък в обучението на медицински лица и в здравните грижи за населението. Докато през 1952 г. на 8527 жители има един лекар, през 1978 г. съотношението е 2009 към едно. Продължителността на живота, която непосредствено след войната е 45 години, през 1980 г. е 68 години. Pipa and Repishti, *Studies on Kosovo*, p. 133.

[28]Ibid., p. 190.

[29]B. Magas, „Yugoslavia: The Spectre of Balkanization", *New Left Review*, 174/1989, p. 11. *Синята книга*, на която не се дава публичност, отчасти заради възраженията на косовското ръководство, е съставена по модел на *Синята книга*, представена на Конференцията за мир в Хага през 1899 г., в която се съдържа дипломатическа кореспонденция за действия на насилие, извършени от албанците в Косово; Австро-Унгария обаче не допуска сръбски дипломати да повдигнат въпроса пред международната общественост.

[30]RFE, Background Report/95, 17 May 1978. След войната Фадил Ходжа се посвещава на политиката и на региона, и на федерацията. Той е министър-председател на Косово до 1963 г., когато става член на югославското федерално правителство в Белград. През 1967 г. е назначен за председател на косовското народно събрание и в същото време става член на президиума на югославската партия. На Деветия конгрес на СЮК, състоял се в Белград през март 1969 г., Ходжа е избран за член на Изпълнителното бюро на президиума на югославската партия, а през 1974 г. – за член на държавното председателство.

предупреждава колегите си, че ако не се предприеме решителна политика за заличаването на тази пропаст и успокояването на междуетническото напрежение, Косово ще бъде обхванато от пламъците на насилието.[31] През 70-те години инфраструктурата на Косово, както и на повечето югославски региони, се подобрява значително чрез изграждане на съвременна пътна мрежа, електрифициране на всички селища с изключение на най-отдалечените села и създаване на различни здравни, образователни и културни институции. Академията на науките и изкуствата в Прищина разширява дейността си, а радиотелевизионният център там е сред най-модерните в цялата страна.

Въпреки тези очевидни социални придобивки в икономическо отношение провинцията сериозно изостава. Според един анализатор дисбалансът в икономиката се дължи главно на това, че инвестициите се насочват към основната промишленост, по-точно към рудодобива или извличането на суровини, и се отклоняват от други клонове на икономиката. Нещо повече, инвестициите, направени пред този период, облагодетелстват не толкова Косово, колкото другите региони на Югославия, които получават тези суровини. Това важи и за електроенергията, произвеждана в Косово, от която най-малко две трети отива за други райони, докато провинцията изостава значително в сравнение с другите републики в потребление на електроенергия на човек от населението. Тъй като не може да самогенерира капитал, Косово разчита изцяло на външни инвестиционни фондове, главно на Федералния фонд за развитие[32]. Но само финансовите средства не са достатъчни, за да се излезе от порочния кръг на изостаналостта. Големите социално-икономически промени в провинцията след войната водят до появата на нови социални структури. Тъй като непрекъснато нараства броят на албанските семейства, които емигрират в малките и големите градове на Косово, социалната структура на тези селища претърпява дълбока промяна.

Албанците, които търсят работа в други райони на Югославия, често са затруднени заради езиковата бариера, заради сравнително ниската техническа и професионална квалификация и заради предразсъдъците, с които се сблъскват в цялата страна. Онези, които имат късмет, обикновено се хващат на работа като физически работници срещу минимално заплащане в многобройните туристи-

[31] P. Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963–1983*, Indiana University Press, Bloomington, 1984, p. 165.

[32] Pipa and Repishti, *Studies on Kosovo*, p. 134.

чески обекти по Далматинското крайбрежие. В Косово съотношението между разходи за образование и национален доход е двойно по-голямо, отколкото в Югославия като цяло, и голяма част от това финансово бреме се поема от останалата част от страната. Ето защо много югославяни не са доволни от това, че трябва да подпомагат високата албанска раждаемост. Един чужденец, посетил Косово през 1979 г., отбелязва следното:

> „Долавях, че сред учащата се младеж в Косово съществува някакъв вакуум, дори примирение. В разговорите, които водех, постоянно се изтъкваха ограничените възможности за професионална изява и заплахата от безработица. Някакъв вид помощ оказва семейството, което е много сплотено, но това не предлага алтернатива. Желанието да се намери работа във Федерална република Германия е като желание да се хванеш за спасителен пояс. Хората, с които говорих, смятат, че развитието на икономиката в Косово е зависимо от югославските републики. Имат чувството, че са лишени от възможността да поемат отговорност и да проявяват инициатива."[33]

През целия следвоенен период капиталовложенията в Косово са само 50% от средните инвестиции за страната. Средства се влагат главно в минната промишленост, което не дава възможност за създаване на много нови работни места. От друга страна, доходите на глава от населението в Косово са няколко пъти по-ниски от средните доходи за страната, а естественият прираст на населението – няколко пъти по-висок. Нещо повече, въпреки сравнително ниските надници в Косово, развитите региони в Югославия не са склонни да инвестират в провинцията. Една от причините за това е, че инвеститорите се плашат от недисциплинираността и ненадеждността на косовските работници. Косово е известно с неразвитата си технологична инфраструктура и със сравнително малкия брой инженери и техници.[34]

В началото на 80-те години един албански учен отбелязва, че животът на косоварите все още се ръководи от стари традиции и някогашни обичаи и трябва да бъде променен. Той пише, че промяната трябва да бъде както икономическа, така и социална, и да бъде насочена преди всичко към все още патриархалната семейна система:

> „Положението на жената е положение на човешко същество, лишено от основни права. Жените стоят затворени у дома, когато не работят на полето, те получават минимално образование и са изця-

[33] Ibid., p. 114.

[34] Ibid., p. 135.

ло подчинени на властта на мъжете. Емансипацията на жените е първата и най-важна задача на косоварите като народ, за да може този народ да бъде напълно равноправен. Едно общество, което лишава половината от членовете си от достъп до пълноценно образование, не може никога да бъде цивилизовано общество."[35]

Постепенно участието на жените в обществения живот се разширява. Само десет години по-рано те почти не напускат дома. Въпреки всичко жените продължават да изпълняват ролята на домашни прислужници. Хартмут Алберт, които гостува на едно албанско семейство в Печ през 1979 г., описва следната картина:

„Докато се хранехме и слушахме спомени, патриархалният ред в семейството пролича още веднъж. Само мъжете (включително 14-годишният син) седяха около софрата. Съпругата на нашия домакин идваше само да сервира и да отнесе нещо от масата. След това заставаше безмълвно на вратата с вода и кърпа за ръце и чакаше, докато дойде време да си измием ръцете."[36]

В края на 70-те години факторите, които спъват социалния прогрес – висока раждаемост, патриархална семейна структура и влиянието на различни религиозни общности – все още присъстват силно в Косово. Друг чужденец, посетил региона през 1979 г., установява, че албанците, които проявяват естествена гордост към всичко албанско, като например музея на Призренската лига, посещават и такива места, които представляват културен интерес за сърбите, например Патриаршията в Печ или манастира в Дечани, сякаш се гордеят с богатата историческа традиция на региона, принадлежаща не само на сърбите. Албанските придружители се включили спокойно в разговора със сръбските монаси, без да проявяват никаква резервираност или желание да влизат в спорове, а само искали да изтъкнат приноса на албанските майстори към сградите и подредбата.[37]

В края на десетилетието разликите в икономическото положение на Косово и останалата част на страната стават още по-очевидни. В същото време косоварите се шегуват, че всички нови сгради в Прищина си приличат в едно и то е, че в тях няма онова, което се предполага, че трябва да го има – в банките няма пари, в библиотеката няма книги, а в огромния нов Гранд хотел няма гости. През 1979 г. в Косово все още съществува най-висока неграмотност в цяла Югославия сред лица, по-възрастни от десет години: 31,5% срещу 15,1% средно за цялата страна и срещу 1,2% за Словения. През 1979 г. доходът на човек от населението в Косово е $795, докато средният доход за Югославия е $2635, а за Словения – $5315, или седем пъти по-нисък. През 1979 г. само 107 от 1000 косовари от активното население имат работа, срещу 253 в Югославия и 427 в Словения, която може да се похвали с най-голяма заетост, както и с много други неща. Чак до 1978 г. 42,9% от населението работи в селското стопанство, а 57,1% от него са граждани; за същата година съотношението за Словения показва 13,5% селско население и 86,5% градско население.[38] От провинцията в градовете масово нахлуват селяни и гражданите на Призрен започват да се оплакват от неконтролируемия приток на селяни с техните лоши навици и нецивилизовано поведение. Те са превърнали някогашния красив и чист град в „кочина". Една от причините, поради която гражданите на Призрен продължават да говорят на турски, е, че искат да се разграничат от необразованите пришълци.

Исканията за косоварска република се засилват

Нов тласък на албанската мечта за република дават тържествата по случай стогодишнината от създаването на Призренската лига, организирани през 1978 г. почти във всички градове на Косово, както и в самата Албания. На косоварите е позволено да отидат на тържествата в Албания, но албанските власти не позволяват на албанците да отидат в Югославия. Създава се неловка ситуация, когато националната еуфория преминава в „незаконно" разпространяване на позиви, писане на лозунги и открита словесна конфронтация с властите. В университета в Загреб един албански студент е убит от полицията в престрелка след проведена вечер на албанската литература и албанските песни. В университета в Прищина и в гимназиите студенти и ученици бойкотират лекции, които не се водят на албански език, гонят „неприятелски" преподаватели и отказват да учат сърбохърватски. По време на последното си посещение в Косово през 1979 г. Тито се убеждава в сериозността на проблема и нарежда той да бъде разрешен „с всички средства". Следват „масови арести на членове на албанското малцинство в Косово през ноември – декември 1979 г.", за които Амнести Интърнашънъл съобщава на 30 юни 1980 г.[39]

[35] Ibid., p. 250

[36] Ibid., p. 118

[37] Ibid., p. 111

[38] Ibid., pp. 131–132.

[39] Repishti, „Human Rights and the Albanian Nationality", p. 256.

Основният въпрос е как да бъде интегрирано Косово в Югославия, като в същото време се запазят националните права на албанското население. Факт е, че търсенето на прагматично решение на Косовския въпрос след 1971 г., а именно получаване на статут на република де факто, а не де юре, не е последвано от широко обсъждане между сърби и албанци; тогава такова решение би могло да бъде по-приемливо за албанското население, а сърбите биха могли да бъдат убедени, че крайната стъпка – провинцията да получи статут на република – може да се осъществи, без да се накърняват правата на сърбите в Косово и историческият интерес на Сърбия към тези земи.[40] Трудната задача, пред която е изправено политическото ръководство в Косово, е да ускори развитието на икономиката, за да съответства тя на нуждите на нарастващото население.[41] Много млади хора в Косово са насърчавани да учат, за да се намали по този начин процентът на младежката безработица. Въпреки притока на федерални средства разликата в цените на промишлените и селскостопанските стоки превръща Косово в тресавище на бедността, тъй като селскостопанското, а не промишленото производство определя икономическия ръст на Косово. Ако федералните средства се инвестираха в сектори, където е необходима повече работна сила, и във по-високотехнологични производства, това би помогнало да се намали високата безработица в провинцията, която нараства от 18,6% през 1971 г. на 27,5% десет години по-късно. За сравнение в Словения през 1981 г. безработицата е само 2%.[42]

Косово продължава да изостава още повече и лидерите на провинцията смятат, че причините за това разочароващо развитие са „субективни и обективни" по своя характер, като превес имат „субективните" причини. Това е така, защото Прищина не може да си позволи да се опълчи срещу по-богатите републики и открито да ги критикува, че не осигуряват по-големи инвестиции за провинцията, макар че притокът на средства отвън не спира. През 1977 г. само 7,7% от финансирането на Косово се извършва от вътрешни източници, а една година по-късно процентът е 4,6. 90% от средствата са от югославски и чуждестранни банки. Друг пример, който Прищина

[40]Pipa and Repishti, *Studies on Kosova*, p. 237.

[41]Според данни от преброяване на населението през 1981 г. населението на Косово е 1 584 558 души, от които 1 227 424 (77,5%) са албанци, 209 795 (13,2%) са сърби, 50 948 (3,7%) са мюсюлмани, 26 875 (1,7%) са черногорци и 48 941 (3,1%) са представители на други народности.

[42]D. Rusinow, *Yugoslavia – A Fractured Federalism*, Wilson Center Press, Washington, DC, 1988, p. 71.

използва, за да изтъкне субективната причина, се съдържа в доклада, изнесен от Махмуд Бакали – председател на Съюза на комунистите в провинцията, в който се казва, че усложненото положение е резултат от слабото икономическо развитие на провинцията; ако тези „трудности скоро не се преодолеят или не намалеят, последствията може да бъдат много сериозни".[43] И по-точно: „Това, което трябва конкретно да направим, е да намалим разходите – за представителни цели, за чести и ненужни пътувания в страната и в чужбина, за необосновано използване на транспортни средства [става дума за двадесет и шестте държавни коли, които се използват за частни нужди], тъй като в Косово на това се гледа не само от материална, но и от морална, и от политическа гледна точка."[44]

От една страна, щедро предоставената автономия през 60-те и 70-те години не успява да задоволи нуждите на албанското население в Косово, нито да осигури неговата лоялност към СФРЮ. От друга страна, неправомерните инвестиции в промишлени обекти в един регион, който има в изобилие работна сила и природни ресурси, но няма капитали, водят до отчайващи резултати: докато Словения и Хърватия недоволстват, че голяма част от доходите им отиват в Косово, тъй като неговата икономика продължава да изостава спрямо другите райони на Югославия, Косово недоволства от неблагоприятните условия, които му се налагат в търговията с развитите републики, на които то продава евтино суровини и енергия, а плаща висока цена за техните промишлени стоки.[45] По време на последното си посещение в Косово през 1975 г. президентът Тито се обръща към лидерите на провинцията: „Въпросът за развитието на Косово засяга всички. Като цяло ускореното развитие на Косово е от дългосрочен интерес и за по-развитите републики на Югославия." С други думи по-богатите региони на страната трябва в името на собствения си интерес да дават част от излишъка си на Косово.

През 70-те години югославското общество все повече се еманципира от партийната държава, но в същото време икономическите различия между националните съставни единици се увеличават. В Косово доходът на човек от населението спрямо средния доход за Югославия намалява от 48% през 1954 на 33% през 1975 и на 27% през 1980 г.[46] Най-големият промишлен конгломерат в Косово през

[43]Rilindja, 23 May 1979.

[44]RFE, Background Report/128, 7 June 1979.

[45]P. Simic, *The Kosovo and Metohija Problem*, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 1996, p. 10.

[46]Rusinow, *Yugoslavia – A Fractured Federalism*, p. 70.

този период е минно-металургично-химическият комплекс Трепча в района на Митровица, където работят 21 000 души. За разлика от миналото, когато са източник само на суровинни материали, сега предприятията в Трепча се насочват все повече към преработвателни процеси и производство на крайни продукти. Заводът се смята за жизнено важен за косовската икономика. Селскостопанското производство обаче остава на много ниско равнище. Една от причините за това е раздробяването на обработваемата земя заради разпадането на големите семейства, което води до обработване на все по-малки площи, изключващо използването на модерна селскостопанска техника. С намаляването на зърнените реколти и с увеличаването на потребностите на бързо нарастващото население Косово е принудено да задоволява нуждите от хранителни стоки от други региони на Югославия или от чужди пазари. Но вносът на храни означава лишаване от така необходимата чужда валута, още по-голямо нарушаване на платежния баланс и по-нататъшна икономическа нестабилност. Един американски турист в Косово съобщава, че е видял опашки за хляб и че в селата хората отново ядат царевичен хляб, както е било преди и непосредствено след войната.[47]

Причините за изостаналостта на Косово трябва да се търсят не само в неразвитата икономика, но преди всичко в погрешната инвестиционна политика, в закъснелите и недостатъчни инвестиции, в недостига на подходящи специалисти и в намаляващата производителност (една трета по-ниска от средната производителност за Югославия). Много години наред усилията са насочени към развитие на така наречената дългосрочна инвестиционна структура (главно производство на енергия и на суровини), докато преработвателните индустрии и занаятите се пренебрегват. Инвестиционните фондове не се използват ефективно, за да се увеличи ръстът на индустриалното производство. Производителността е ниска, а селскостопанското производство е в застой. Всичко това води до тежка безработица в региона. С 67 000 безработни през 1980 г. Косово има най-висок ръст на безработица в страната – 10,5 на сто. Под натиска на безработицата в региона никнат като гъби учебни заведения. Младите хора, които завършват гимназии или университет, нямат голям шанс да си намерят работа и са затруднени допълнително от това, че не знаят друг език освен албански. Безработицата се дължи до голяма степен на неумението образованието да бъде съгласувано с нуждите на икономиката: повечето от младежите избират да учат хуманитарни специалности.

[47]Pipa and Repishti, *Studies on Kosovo*, p. 141.

Със задълбочаването на пропастта между Косово и останалата част на Югославия нараства напрежението сред косоварите. Почти всеки ден в печата се изказва тревога, че очакваното от Белград ускорено икономическо развитие не се осъществява. Демографският бум не позволява да се извлекат никакви ползи от икономическия растеж, тъй като се увеличава броят на зависимото, непроизводително население, поради което работещите трябва да издържат големи семейства. Сред многото отрицателни тенденции в провинцията е склонността към самодоволство на управляващите, които искат колкото се може повече помощи, използвайки аргумента за изостаналостта на Косово, вместо да се стремят към по-голяма самостоятелност и ефективно използване на трудовата сила и на ресурсите. Все повече пари се вливат в провинцията, но никой не критикува, нито обсъжда положението. Всъщност нищо не се знае за състоянието на нещата в по-широк контекст. Практиката на неправилно разпределяне и усвояване на средства продължава безметежно, като при това никой не обсъжда въпроса как да се намали раждаемостта.

В края на 70-те години става ясно, че системата на „самоуправление“ не функционира в Косово. Така нареченият пазарен социализъм е задълбочил вместо да премахне икономическото неравенство между провинцията и останалите региони на страната. Самоуправлението, обявено за върховно постижение на социализма, всъщност е една спираловидна система, в основата на която е „обществената собственост“, което означава, че фабриките са собственост на работниците и на техните съвети, а не на държавата, но фактически е трудно да се каже кой какво притежава.[48] През 1979 г. югославският министър на информацията Исмаил Байра, албанец от Косово, критикува остро държавата, че „културното сътрудничество между народностите“ в Югославия „не отговаря на истинските постижения и нужди на нашите народности и национални малцинства.“[49] Той пише следното:

> „Културните, художествените и научните постижения на нашите национални малцинства и техните национални центрове извън Югославия не са достатъчно добре представени. Самоизолирането на националните култури, културният егоизъм и хегемонията, държав-

[48]Silber and Little, *The Death of Yugoslavia*, p. 34.

[49]Borba, 27 April 1979.

ният социализъм и бавната промяна на националните култури на отделните народности и малцинства в Югославия са само някои от негативните фактори, които правят невъзможно по-широкото и по-постоянно културно сътрудничество между републиките, автономните провинции и народностите."[50]

Байра критикува индиректно сърбите, че си служат с „националистични и шовинистични" лозунги, като по този начин създават „фалшивата представа, че защитават собствената си нация, което води до национална монолитност, маскирана като национално единство, премахващо всички идеологически различия". Разбира се, тези думи може да бъдат изтълкувани като самокритика: така се държат много албанци в Косово.[51]

През октомври 1979 г. президентът Тито посещава официално Косово за пети и последен път (предишните му посещения са през 1950, 1967, 1971 и 1975 г.) и заявява в Прищина, с твърде голямо закъснение, че „Косово е грижа на Югославия като цяло".[52] Той обещава, че други републики, особено Словения и Хърватия, ще инвестират повече в косовската икономика, за да се промени цялата икономическа структура на провинцията. След предишното му посещение през 1975 г. обаче косовските ръководители са настроени скептично и казват на Тито, че само думи не са достатъчни, че вече се очакват дела. Те предупреждават, че „бавният темп на социално-икономическото развитие и на самоуправляващата се система се отразяват зле на отношенията между народностите в провинцията".[53] Още тогава Тито признава, че в Косово се наблюдава „засилена дейност на националисти, иредентисти, враждебно настроено духовенство и други идеологически врагове". Всички те имат една цел, казва той, която е „да се провокира недоволство сред албанците в Косово и да се подклажда разединение сред многонационалното население".[54] Тито обещава икономическа помощ за Косово, особено след като югославският министър-председател Веселин Джуранович, който го придружава при посещението, признава, че от 1975 г. в провинцията са влезли в действие само пет нови фабрики.[55]

В края на 70-те години албанската национална култура процъфтява в Косово – на албански език се преподава от началното училище до университета. Според доктор Хайредин Ходжа, албански професор в университета в Прищина, косовските албанци се радват на повече права и привилегии от всяка друга малцинствена група в света. В едно интервю той заявява следното:

„Посетил съм повече от шестдесет страни и съм присъствал на най-важните конференции по тези въпроси, състояли се в различни части на света. В резултат на този опит съм стигнал до неопровержимото заключение, че нито едно национално малцинство в света няма правата, на които се радва албанското малцинство в социалистическа Югославия. Албанската народност упражнява права, равни на правата на нациите. Ще посоча само един факт – то има свой университет. В света само унгарците в Румъния и шведите във Финландия имат свой университет; и трябва да се изтъкне, че докато университетът в Прищина е напълно автономен, подобни университети в други страни нямат пълна автономност."[56]

Вълненията, които скоро ще залеят Косово, показват, че това твърдение е било свръхоптимистично.

[50]Borba, 28 April 1979.

[51]REF, BR/102, 8 May 1979.

[52]Kommunist, Belgrade, 19 October 1979.

[53]Politika, 17 October 1979.

[54]Kommunist, 19 October 1979.

[55]RFE, BR/236, 25 October 1979.

[56]Hajredin Hoxha interview, *Vjesnik*, 9 May 1981.

10

КОСОВО СЕ ПРОВАЛЯ В НЕВЪЗМОЖНАТА ЗАДАЧА ДА БЪДЕ МОСТ НА СЪТРУДНИЧЕСТВО

Съобщението за смъртта на Тито е направено на 4 май 1980 г., няколко дни преди той да навърши осемдесет и осем години; с Тито си отива идеята за национално освобождение, самоуправление, братство и единство и за пътя на Югославия към социализма. Цялата страна е дезориентирана и обхваната от лоши предчувствия, но това се отнася най-вече за Косово: албанците смятат, че са загубили своя покровител. Планът на Тито, който не е посочил свой наследник, е мястото му да бъде заето от колективно ръководство, състоящо се от осемчленно колективно председателство на ротационен принцип, като всички служебни лица се избират на базата на равна представителност на шестте републики и двете автономни провинции. Идеята е, че многоетническият състав ще запази целостта на Югославия. Световният печат обаче веднага поставя въпроса дали страната ще оцелее след смъртта на своя водач. Тито е запазил страната обединена, като ловко е използвал заплахата от съветско нахлуване и се е справил с националните вълнения, предоставяйки регионална автономия. Със смъртта му възниква необходимост от нова система за решаване на конфликти, но за тази цел липсват нужната сила, воля, политически умения и преди всичко необходимият социален и политически консенсус. Старата система се запазва: Съюзът на комунистите не е нито централизиран, нито федерализиран; налага се една изключително сложна система на ротация и национално равновесие в държавата и в партийната йерархия. Предполага се, че системата трябва да функционира без върховен лидер, но това не е възможно с толкова некомпетентна номенклатура, т.е. с групи от лидери на федерално, републиканско и провинциално равнище, които запазват високите си постове не заради способностите си, а заради непоколебимата си преданост към Тито.[1]

Един интересен аспект на несигурността в обществото след смъртта на Тито е, че много хора сега се смятат по-скоро за югославяни, отколкото за представители на отделна народност. Когато се обявяват резултатите от преброяването на населението през 1981 г., се оказва, че изненадващо голям брой югославски граждани – около 1,22 милиона, или 5,42% от цялото население – посочват, че националността им е „югославска". Техният брой е 4,3 пъти повече в сравнение с 1971 г. Няма съмнение, че страхът от избухването на конфликти, обзел хората непосредствено след смъртта на Тито, желанието да се уредят лични проблеми, като например смесени бракове, или предпочитанието за единно и централизирано управление, са оказали влияние. Освен това някои групи, които са малцинства в своите области, търсят защита, като се обявяват за „югославяни по националност". Броят на обявилите се за „югославяни" граждани е различен в различните региони, но в Косово техният дял – 0,2% от цялото население – е най-малък в цяла Югославия.[2]

През 1981 г. албанците съставляват приблизително 77% от косовското население (1 584 588 души), макар че, както и при предишни преброявания, точният брой на албанците не е ясен. При преброяването през 1981 г. например новородените момчета не се регистрират, за да не подлежат в бъдеще на военна служба. Въпросите за емигрирането на славяни от Косово, както и за високата албанска раждаемост, все още разпалват емоциите. Данните за броя на сърби и черногорци, които напускат провинцията, са оскъдни и се различават в зависимост от националността на източника: според косоварите около 57 000–60 000 души са напуснали провинцията между 1971 и 1981 г., а според сърбите броят на емигрантите за този период надхвърля 100 000 души.[3] Данните от преброяването показват, че броят на сърбите в Косово е намалял с 18 172 между 1971 и 1981 г., а на черногорците – с 4680. Този факт има важни икономически последици за провинцията, тъй като напусналите славяни представляват голям процент от професионалистите и специалистите в Косово. В същото време в Косово се заселват албанци от Македония, Черна гора и южните части на Сърбия. Откриването на университета в Прищина води до засилване на вътрешноалбанската миграция. Смята се, че за периода 1966–1986 г. 46 000 албанци мигрират в Косово от други региони на Югославия.

Според „Рилинджа", всекидневника на Съюза на комунистите в Прищина, основните причини за миграция са икономически: високата безработица в провинцията се сочи като главен фактор за напускането на сърби и черногорци. Други фактори са жилищният проб-

[1] D. Janjic, *Conflict or Dialogue: Serbia-Albanian Relations and Integration of the Balkans*, Subotica, 1994, p. 141.

[2] V. Meier, „Yugoslavia's National Question", p. 55.

[3] RFE, BR/242. 16 November 1982.

лем и неблагоприятните условия за образование. Мнозина, които напускат, се посочва в статията, заминават, за да продължат професионалното си образование другаде в Югославия. Излиза, че онези, които емигрират, искат да избягат от трудния живот в провинцията и да се възползват от възможностите за по-добър живот и благоденствие, които предлагат другите региони на Югославия. Не само славяни напускат Косово. От 1971 до 1981 г. общо 44 808 албанци напускат провинцията главно по икономически причини, но също и в търсене на възможности за по-добро образование.[4] В местния албански печат пише, че нови училища не се строят, въпреки че те са крайно нужни за бързо увеличаващото се население. Обичайно явление е в училищата да се учи само по три часа дневно на три или четири смени. Учителската професия е най-ниско платената сред шестдесет и пет други професии и учителите напускат работата си. Вестник „Рилинджа" от 5 май 1980 г. цитира вицепремиера на провинцията:

> „Привличаме хора, които не могат да си намерят работа другаде. Половината от учителите нямат необходимата квалификация. Учебниците и други учебни помагала са в ограничено количество или изобщо ги няма в много училища. Албанците са особено разтревожени от факта, че се отпускат средства за откриване на гимназии и клонове на университети в не-албански градове, докато албанците нямат нито средства, нито сгради за начално и гимназиално обучение. Библиотеки, културни и творчески дружества изнемогват от липса на средства."[5]

По това време косоварите смятат, че ако бъдат оставени сами да управляват икономиката си, ще могат да преодолеят критичната изостаналост. Като се има предвид, че в Косово икономическото равенство е предпоставка за социална и политическа стабилност, социално-икономическите несъответствия продължават да подхранват напрежението. Неправомерно голям дял от фондовете на централното правителство се насочват към административния сектор, който, подобно на раждаемостта, бележи много по-бърз растеж от икономиката и индустриалната производителност. Един явен проблем в Косово, както и в останалата част на Югославия, е всеобхватната бюрокрация, основателно наричана „непродуктивна привилегирована класа", която изсмуква финансите на провинцията. Ефектът от този проблем е, че една четвърт от всички работещи албанци са добре платени чиновници, които имат кола и прилично жилище. Мнозина

[4]Pipa and Repishti, *Studies on Kosova*, pp. 128–129.

[5]Repishti, „Human Rights and Albanian Nationality in Yugoslavia", p. 254.

от по-ниско платените албанци и хилядите безработни дипломирали се младежи недоволстват от тези привилегии. Косово не може да си позволи такава раздута и екстравагантна администрация.

Албанските бунтове

Въпреки това недоволство малцина югославяни предвиждат яростните бунтове, които разтърсват Косово през пролетта на 1981 г., помалко от една година след смъртта на Тито. Това са най-големите бунтове в Косово след 1968 г. Косоварите дават воля на дълго потисканите чувства на безсилие и огорчение от експлоатацията, на която те смятат, че са подложени. Вечерта на 11 март 1981 г. група студенти започват да се оплакват от лошите условия в общежитието и слабата храна в стола на университета в Прищина. По това време в университета има 36 000 редовни и 18 000 задочни студенти. Университетът обаче има капацитет да поеме само една трета от тях. По тази причина понякога се налага двама души да спят на едно легло. Вратите на образователната система са широко отворени, отчасти за да се реши въпросът с високата безработица; аргументът на властите е, че е по-добре младежите да са в класните стаи, вместо да скитат по улиците. Ето защо в Косово има най-много студенти в цялата страна: 274,7 на хиляда жители в сравнение със средната за Югославия стойност, която е 194,9. Един на всеки трима жители на провинцията е включен в някакъв вид образователна програма.[6]

Не след дълго към подбудителите на недоволството се присъединяват стотици други младежи, които излизат на улиците около университета. Там те са пресрещнати от полицейски кордони и набързо изпратените части на сигурността успяват да разпръснат тълпата. Това обаче е само кратка пауза, защото на 26 март по улиците на Прищина излизат още повече студенти. Този път сръбски и черногорски граждани са бити, домовете и работните им места са опожарени, а магазините им – разграбени. Сръбското население на Косово сега е сериозно разтревожено. Съобщава се, че през нощта на 15 март 1981 г. мистериозно избухнал пожар унищожава голяма част от старото крило на Патриаршията в Печ, включително килиите на монасите, както и много книги и мебелировка. Сръбското обществено мнение е възмутено от пожара и от неспособността на косовската полиция да арестува извършителите на злодеянието. Според албанците обаче пожарът е унищожил само женския манастир на Печ,

[6]Pipa and Repishti, *Studies on Kosova*, p. 144.

сравнително нова сграда без никаква архитектурна стойност. Макар че манастирът е доста далеч от Патриаршията, която не е пострадала от пожара, от начина, по който инцидентът е представен в печата, излиза, че е засегната самата Патриаршия. Албански „отцепници" са обвинени в предизвикване на пожара, но по време на съдебното разследване албанският съдия Хоти заявява, че причина за пожара е повреда в електрическата инсталация.[7] Въпреки минималните щети федералното правителство отпуска изненадващо големи средства за възстановяването на манастира. Случаят изглежда приключен, но през 1991 г. той отново излиза на дневен ред.

Междувременно демонстрациите се разпространяват в другите големи градове на Косово. Сред многото лозунги и плакати сега се появяват и призиви за „обединена Албания" и „Косово – република".[8] За потушаване на бунтовете се използва прекалено голяма сила; изпращат се танкове, в цяло Косово се въвежда полицейски час. Около 30 000 войници патрулират в провинцията, което в очите на албанското население е равнозначно на военна окупация. Според официалните съобщения са загинали 11 души, но албанците твърдят, че броят им е близо 1000.[9] Скоро към студентските демонстрации се присъединяват работници, селяни и, както се разбира покъсно, няколко членове на Съюза на комунистите в Косово и албански служители на армията и полицията. Училищата и фабриките са затворени, животът в провинцията буквално спира. Федералният министър на вътрешните работи Стане Доланч заявява: „Албанските отцепници сега показват истинското си лице, те вече не говорят за република, а викат „Да живее Енвер Ходжа". Съвсем ясно е, че в действителност става въпрос за целостта на югославската държава. Ето защо ние наричаме това контрареволюция."[10]

Във всеки случай тези вълнения по никакъв начин не могат да бъдат характеризирани като революция. Многобройното студентство в Прищина, което прекарва голяма част от времето си в скитане по централните улици на града, създава идеални условия за избухване на недоволството. Тази многобройна студентска младеж представлява политическа и социална бомба със закъснител. В сравнение с другите югославски университети в Прищина се шири апатия, а за качеството на образованието има много да се желае. Албанският всекидневник „Рилинджа" от 21 февруари 1981 г. съобщава, че много студенти са заявили, че не четат вестника и не знаят, че всяка сряда в него има цяла страница, посветена на университетските дела. Недоволството на студентите преди всичко е предизвикано от липсата на нормални битови условия в университета. Последната масова демонстрация е на 18 май, когато хиляди студенти окупират общежитията, откъдето полицията ги разпръсква на следващия ден, използвайки сълзотворен газ. Властите затварят университета и издават заповед всички студенти да се върнат по домовете си. Университетският съвет е разпуснат и вместо него започва да действа „временна администрация". Но завръщането на студентите в градчетата и селата само възпламенява ситуацията.[11]

След бунтовете югославското обществено мнение насочва критиките си главно към косовската образователна система, тъй като в насилията са участвали много младежи. Университетът в Прищина е обявен за огнище на албанския национализъм, имената на много професори се появяват в черни списъци, поместени в списание „Комунист", на чиито страници се призовава към по-строги мерки срещу националистично и опортюнистично настроени учители и се изброяват всички градове, където срещу тях все още не са взети мерки.[12] Новото колективно ръководство на Югославия не може да си позволи да удовлетворява искания, предявени от националисти, и затова заема безкомпромисна и прагматична позиция. Белградският вестник „Борба" поставя открито въпроса, защо е допуснато университетът в Прищина да се разрасне толкова много, след като не е възможно випускниците му да си намерят работа, съответстваща на квалификацията и на желанията им. Както вече отбелязахме, повечето албански студенти се записват да следват хуманитарни науки и изучават ислямско изкуство или албанска история и фолклор, а икономиката на Косово не може да поеме толкова много висшисти от тези специалности. Само около 20% от младежите учат природоматематически или технически науки. Това първо поколение студенти има високи цели и искания, като същото се отнася и за членовете на техните големи семейства. Албанците, които не са имали никакви възможности за образование, сега стават жертва на образование-

[7]През 1982 г., когато църквата е възстановена и осветена, в Печ пристигат сърби от цяла Югославия, за да изразят солидарността си със своите събратя в Косово.

[8]Искането за република не е приемливо, тъй като ще доведе до промяна на югославската система и ще постави в опасност териториалната цялост на страната.

[9]Амнести Интърнашънъл научава, че Централният комитет на Съюза на комунистите в Сърбия е получил информация, че по време на вълненията са загинали повече от 300 души.

[10]Tanjug, 29 September 1981.

[11]Repishti, „Human Rights and the Albanian Nationality...", p. 259.

[12]RFE, Background Report/163, June 1981.

то. Тясната културна ориентация на новите висшисти ограничава развитието им и ги изолира от останалото югославско общество. Агенция ТАНЮГ съобщава, че провинциалният Съюз на комунистите в Югославия препоръчва приемът в университета в Прищина да бъде съкратен с 10%, а някои факултети да бъдат преместени в по-отдалечени райони на Косово. Тъй като преподаването е небалансирано и набързо организирано, не се спазват почти никакви академични критерии при назначаването на албански преподаватели, повечето от които в най-добрия случай са полукомпетентни. По-малко от половината професори са защитили докторски дисертации, но дори и те не могат да се похвалят с публикации и колегите им от останалата част на Югославия не гледат сериозно на тях. Академичната среда е посредствена.

Отначало властите омаловажават бунтовете и се опитват да убедят обществеността, че те са „мръсно дело" на предатели, единодушно заклеймени от местните албанци.[13] Все пак зад тази фасада нищо не може да се укрива дълго и разкритията за мащабите на насилията водят до критики на цялостната политика на партията към Косово до този момент. Фактът, че проблемът може да бъде поставен под контрол единствено със сила, се използва от правителствените хардлайнери, които твърдят, че предоставената с благословията на либералите в партията автономия като средство за омиротворяване е използвана за вдигане на бунтове. Официалното югославско становище е, че вината за бунтовете носят единствено политическото ръководство на „Съюза на комунистите в Косово и други елементи, които не водят достатъчно енергична, решителна и открита идейно-политическа борба срещу великоалбанския национализъм и отцепничество. При положение, че имат дългогодишен опит, тяхната пасивност е недопустима."[14] Партийното ръководство на Сърбия и Югославия също са обвинени за това, че „не са си дали сметка веднага какво става и не са предприели по-твърди и по-навременни мерки, за да се справят със събитията в Косово."[15]

Отправен е призив за по-открито сътрудничество и консултации между лидерите на провинция Косово и република Сърбия. Председателят на сръбския Централен комитет Тихомир Власкалич изразява чувствата, споделяни от всички сърби: „Винаги сме смятали,

[13]Tanjug, 10 April 1981.

[14]"Relationship Between Yugoslavia and Albania", *Review of International Affairs*, Belgrade. 1984, p. 97.

[15]Ibid., p. 99.

че Косово си има република в Югославия и това е Социалистическа република Сърбия."[16] ТАНЮГ съобщава, че „неизбежното заключение е, че голяма част от косоварската партия или е замесена в безредиците, или е благосклонно настроена към нарастващото отцепническо движение".[17] Властите в Белград се оказват неподготвени за вълненията и докато търсят изкупителна жертва, се задават два въпроса: защо населението (на Югославия) като цяло е толкова дезинформирано за случилото се в Косово и какво правят партийните членове по време на събитията? И двата въпроса се отнасят пряко до отговорността на Махмуд Бакали в качеството му на ръководител на Съюза на комунистите в Косово: „Как стана така, че за всичко това научихме единствено от пресконференцията на другаря Доланч на 6 април?"[18]

Протоколът от събранието на партийния комитет на провинция Косово, състояло се на 8 март, не подсказва по никакъв начин скритото недоволство, което преминава в бунтове само три дни по-късно. Белградският всекидневник „Политика" отбелязва иронично, че в деня на най-масовите бунтове водещият косовски всекидневник публикува на цяла страница реклама за туристическите комплекси в провинцията; това е намек, че отговорността за разрушаването на връзката между Белград и Прищина е на регионалната партия.[19] След 26 март, когато насилието ескалира, Бакали иска провинциалният комитет да обсъди крайните полицейски мерки. Той твърди, че армията, изпратена да охранява радиото и телевизията, не бива да идва, защото това ще доведе до провокации.[20] Само пет дни преди безредиците Бакали заявява, че липсата на елементарни потребителски стоки не може да се търпи и че трябва да се води борба за подобряване на жизнените стандарти на работниците с ниски доходи, на безработните и на студентите.[21] Обяснението, което дава Бакали за социалните и икономическите грешки в Косово, потвърждава съобщенията на чужди репортери за истинския характер на вълненията – те са породени не от националистични чувства, а от икономически и социални фактори.

[16]*Vjesnik*, Zagreb, 23 March 1981.

[17]Tanjug, 23 June 1981.

[18]RFE, BR/114, April 1981.

[19]P. Artisien, „Yugoslavia, Albania and the Kosovo Riots", *The World Today*, vol. 37, no. 11.

[20]Интервю на Миранда Викърс с Махмуд Бакали, Прищина, октомври 1996.

[21]*Rilindja*, 8 March 1981.

Югославско-албанските отношения; косоварският иредентизъм

В общия контекст на разширяващите се връзки между Югославия и Албания двете страни сключват важно търговско споразумение за предстоящата петилетка (1980–1985), подписано в началото на 1980 г. в Белград. През април 1980 г. в Прищина е подписан договор за изграждане на електропровод между Албания и Косово, за да се увеличи износът на електроенергия за Югославия и извън нейните граници. Пътници, преминаващи югославско-албанската граница, съобщават, че засиленото сътрудничество се проявява в много насоки: превози и пътувания, макар и все още скромни според чуждите стандарти; разширяване на митническите пунктове; строеж и ремонт на пътища.[22] През януари 1981 г. известният албански художник Паскали[23] идва в Прищина за откриването на изложба с негови творби. Според албанския писател Исмаил Кадаре литературата на Косово навлиза все повече в Албания и стотици хиляди екземпляри от книги на косоварски автори се разпространяват в страната. Освен това списание *Les Lettres Albanaises*, което излиза на френски език за чужденци, помества в повечето си броеве творби на косоварски писатели. Така въпреки дълбоките социални и идейни различия между двете страни процесът на установяване на приятелски отношения между Косово и Албания набира сила. В началото на 80-те години, когато Югославия става един от основните търговски партньори на Албания, идеологическите различия между двете страни се премълчават. Смята се, че след смъртта на Тито югославската държава е пред разпадане. Ето защо албанските лидери съдействат Косово да възприеме обща проалбанска ориентация. В университета в Прищина младите албанци скандират името на Енвер Ходжа и отправят призиви за Социалистическа република Косово. Повечето косовари нямат никаква представа какъв е животът в Албания, нито в какво състояние е икономиката. Те обикновено гледат към Албания през розови очила и вярват, че режимът в Тирана е успял да премахне безработицата и да създаде равноправно общество с ред и дисциплина, които за тях са атрибути на традиционното косоварско общество и каквито липсват в Югославия от 80-те години. Вярват, че ако обществото им се управлява от албанци, а не от славяни, нещата ще се развиват по-добре – както според тях е в Албания. Много е казано и изписано за силите, които стоят зад демонстрациите. Лидери на провинцията и на Югославия продължават да сочат с пръст „реакционни" и „контрареволюционни" кръгове вътре в страната и извън нея (политически емигранти). Косовският ръководител Джавид Нимани е по-конкретен, като посочва „балистите", водени от Абас Ермени, „зогистите", водени от Лека Зогу (син на самообявилия се някога албански крал Ахмед Зогу), и така наречените екстремисти, водени от Емин Фазлиу. Макар че е напълно възможно някои от тези емигрантски групи да играят известна роля в безредиците, особен интерес предизвиква „екстремистката" група, тъй като вниманието е насочено към така наречените марксистко-ленински елементи, които са се отцепили от малки западни комунистически партии и са приели албанския модел на комунизъм; известно е, че Тирана поддържа активни връзки с тях. Задават се много въпроси: защо Прищина е допуснала по указание на Тирана в провинцията да се развива такава подривна дейност? Да не би косовското ръководство да е преценило неправилно истинските намерения на албанските комунисти спрямо Косово? Или да не би Прищина умишлено да преувеличава ролята на „левичарите" в бунтовете, за да може да въвлече Тирана?[24]

Широко разпространено е мнението, че отцепническите тенденции на албанските националисти в Косово имат стара история и са продължение на идеите на различни колаборационистки и фашистки организации, които по време на войната се сражават срещу народноосвободителната армия. Както вече споменахме, тайните служби са открили, че в Косово действат няколко албански националистически и отцепнически организации и групи. От началото на 70-те години албанци са отговорни за редица успешни или неуспешни опити за политически убийства на югославски граждани. Знае се, че с подривна дейност се занимават групи, които са идейно свързани с Тирана. Една от тях – Движение за Албанска социалистическа република в Югославия – издава в Швейцария списанието „Гласът на Косово". Други свързани с Тирана групи се наричат Марксистко-ленинска младеж на Косово и Група на марксистите-ленинисти в Косово. Междувременно на заседание по повод предстоящата 40-годишнина от косовското въстание и от революцията, Джавид Нимани говори за статута на Косово. Той напомня какво е било в началото и какво място отрежда конституцията на провинцията, ка-

[22]RFE, BR/176, 17 July 1980.

[23]Паскали, който е учил в Италия през 30-те години, е най-известен със статуята си на Скендербег, издигната на главния площад в Тирана.

[24]RFE, BR/125, 6 May 1981.

то повтаря официалното становище на Белград, че превръщането на Косово в република ще наруши целостта на страната:

> „Лозунгът, който врагът постоянно издига: „Защо всички албанци, които живеят в трите републики и в Социалистическа автономна република Косово, не се обединят в една република?", е реакционен и целта му е да разруши федерацията. Лозунгът за „обединени албанци" е разрушителен и реакционен по същия начин, както и лозунгите за „обединени сърби", „обединени хървати" и така нататък."[25]

Най-важните сред многобройните албански подривни организации, разкрити след вълненията през 1981 г., са Движението за национално освобождение на Косово, ръководено от братята Гервала, и Групата на марксистите-ленинисти на Косово, водена от Кадри Зека (братята Гервала и Кадри Зека са мистериозно убити след време в Германия). Някои от тези групи по-късно действат заедно с Движението за Албанска социалистическа република в Косово в Югославия. Макар че повечето от тези групи се оглавяват от интелектуалци, тяхното влияние е най-силно сред селяните. Всички те изповядват комунистическа идеология, поне формално, и са благосклонно настроени към Албания и към нейния комунистически лидер Енвер Ходжа, а след смъртта му през 1985 г. подкрепят наследника му Рамиз Алиа. Фактът, че някои от тези групи получават помощ от албанските посолства може би обяснява тяхната ориентация към режима в Тирана.[26]

На 21 юли 1981 г. Бишлим Байрами, монтьор, Исмаил Смакики, който е завършил право, и Джакуп Реджепи, учител, са изправени пред областния съд в Митровица по обвинения, че са създали подривна група. Според съобщения на югославския печат в началото на 1980 г. Байрами се свързал с член на Движението за национално освобождение на Косово (ДНОК), което било създало петчленна група в Дечани. По-късно Байрами сформирал тричленна група, в която влизали той самият, Исмаил Смакики и Джакуп Реджепи. Те получили устава и нелегални емигрантски издания на ДНОК, плащали месечен членски внос и се опитали да вербуват други членове, макар и без особен успех. Според съобщенията в печата тримата обвиняеми са признати за виновни в „създаването на нелегална група с цел нарушаване на конституционния ред в Югославия, разбиване на братския югославски съюз и пропагандиране на идеята за присъединяването на Косово към Албания". Те получават присъди от шест до десет години затвор заради „сдружаване с цел вражеска дейност" и „контрареволюционна заплаха за обществения ред" по Член 136 и Член 114 от Наказателния кодекс на СФРЮ.[27]

Преки доказателства обаче, че Тирана е замесена в събитията от 1981 г., няма. Точно обратното, Албания постоянно подчертава, че в неин интерес е Югославия да бъде стабилна, за да бъде избегната евентуална съветска интервенция, което би заплашило и собствената ѝ независимост. Албания се страхува, че Москва в стремежа си да поддържа приятелските съветско-югославски отношения, може да погледне положително на идеята Югославия да анексира Албания, особено след като в средата на 70-те години Албания е загубила подкрепата на Китай. От своя страна югославяните се страхуват, че ако Албания отново изпадне под съветското влияние, това ще бъде приветствано от югославските албанци, тъй като се предполага, че просъветска Албания ще води по-либерална вътрешна политика и така ще тласне косоварите още по-силно към Албания (след 1978 г. Югославия и Албания са единствените балкански страни, които не принадлежат към никой от двата политически блока). До този момент политическата изолация на Албания е възпирала ориентацията на югославските албанци към Тирана. През 70-те години югославските власти насърчават косоварите да посетят Албания, за да видят колко различни са социалните условия и да сравнят заключените и заградени джамии там с действащите и новопостроени мюсюлмански храмове в Югославия.

Колкото до това, че Албания е замесена в безредиците, властите в Тирана са смутени от развитието на събитията в Косово, тъй като на албанците от провинцията се гледа като на национални „пуристи", чийто отявлен национализъм Тирана не може да контролира. Освен това Тирана се страхува, че косоварите, които живеят по-свободно, имат право да изповядват религията си и да пътуват в чужбина, може да предизвикат недоволство в Албания, пораждайки желания у албанците за такива условия на живот и в тяхната страна. Тирана цени Югославия и като една от малкото страни, с които по онова време поддържа връзки, като най-важния си търговски партньор и като защита срещу руснаците.[28] Един американски наблюдател задава въпроса, кой в крайна сметка ще управлява Велика Албания в случай, че тя бъде създадена:

---

[25] Ibid.

[26] J. Jensen, „Human Rights and Abuses in Kosovo in the 1980s and the Response from the West", in Duijzings, Janjic, and Maliqi (eds), *Kosovo – Kosova*, p. 93.

[27] *Yugoslavia – Prisoners of Conscience*, Amnesty International Publications, 1985, p. 38.

[28] Meier, „Yugoslavia's National Question", p. 59.

„Няма ли косоварите, които имат по-усъвършенствана социална и икономическа инфраструктура, бързо да се превърнат в голямата риба в едно малко езеро, вместо малката риба в едно голямо езеро, населено от хора, които като цяло го мразят? И не е ли това съблазнителна перспектива за младите интелигенти със силно развито национално чувство, недоволни от лошото положение и възпирани от липсата на възможности в Косово и от културните и езиковите бариери да се изявят другаде в страната, на която са граждани?"[29]

По време на управлението на Ходжа на Косово се гледа като на албанския залог в Югославия – то е някакъв вид буферна зона. В сложната международна обстановка след съветското нахлуване в Чехословакия през 1968 г. постоянният страх от инвазия на Съветския съюз – споделян от Белград – неведнъж кара Тирана да заявява, че ако Югославия бъде нападната, Албания ще ѝ се притече на помощ. Ето защо албанското правителство никога не поставя въпроса за каузата на косоварите пред такива международни форуми като Европейската комисия към ООН за правата на човека, нито се намесва пряко във вътрешната политика на Косово. Всеки път, когато преследвани членове на нелегални косоварски организации се опитват да получат убежище в Албания, те веднага биват предавани на югославските власти, което, разбира се, за младите косоварски активисти е недопустимо нарушение на основните права за търсене на убежище. Постоянно оклеветяваните власти на Швейцария и на Федерална република Германия без съмнение оказват по-голямо съдействие и проявяват повече разбиране към търсещите убежище косовари през тези тежки и трудни години, когато комунистите предават националната кауза, отколкото корумпираният, самодоволен професионален елит на Тирана. Повечето представители на този елит никога не са били извън Албания, освен като почетни членове на делегации, поканени в чужбина, и нямат никаква представа за жестоките преследвания на албанските активисти в Косово или за разграбването на природните ресурси на региона. Това предателство на властите в Тирана никога не се забравя в Косово.

Ето защо отначало югославските ръководители не са склонни да обвиняват Тирана в подстрекаване на вълненията. Тъй като няма преки доказателства за албанско участие и тъй като Албания е крайно изолирана, Белград си дава сметка колко важно е за албанците да има стабилност не само в Косово, но и в Югославия като цяло. Така че първоначално официалните югославски власти обвиняват за безредиците чужди сили от Запад. Но след като в Тирана излиза

[29]Rusinow, *Kosovo, the Other Albania*, p. 16.

първата голяма уводна статия на всекидневника „Зери-и-Популит", в която се критикува начинът, по който Югославия се е справила с кризата, за виновник веднага е посочена Тирана. Албанско-косоварското сътрудничество почти замира, а албанската пропаганда срещу Югославия се засилва, особено след като в една албанска статия се засяга деликатният въпрос за югославската териториална цялост: „Договорите от Лондон и Версай, които уреждат границите между Югославия и Албания, не може да бъдат налагани в ущърб на албанския народ."[30] През юни вестник „Зери-и-Популит" публикува уводна статия, озаглавена „Събитията в Косово и тайното съветско-великосръбско сътрудничество", която насочва вниманието към измамното мълчание на Москва по въпроса за косовските бунтове. Заключението на статията е, че Москва разчита твърдата ръка на Сърбия скоро да се прояви и в останалата част на Югославия, което ще има последици в целия Балкански регион, а оттам и в НАТО чрез Италия и Гърция. В статията се твърди, че отслабването на Югославската федерация ще засили българските претенции към Македония.[31]

Този вид писания са в пълен разрез с предишната политика на Тирана, която се стреми да омаловажи значението на размириците в Косово. Белград реагира светкавично, като прекъсва културните връзки на Косово с Албания; изгарят се албански учебници и Белград се захваща да превежда по-"надеждните" сръбски учебници на албански. Събитията в Косово отново оказват пряко влияние върху други области, населени с албанци, особено Западна Македония, където през юли 1981 г. полицейски и военни части са поставени в готовност заради разпространяването на листовки, призоваващи албанците към бунт. Властите в Скопие, които виждат заплаха за териториалната цялост и стабилност на Македония, подемат много по-ожесточена кампания, отколкото в Косово, срещу албанската национална култура. В началото на 1981 г. дори се предприема инициатива да се забрани издигането на албанското знаме в Македония. Последвалите процеси, чистки и уволнения на албанци водят до все по-голямо обърквane и гняв. Когато университетът и гимназиите излизат в лятна ваканция, се организират серия от бързи съдебни процеси, повечето от които приключват за по два часа; в тези процеси близо 300 албански младежи са осъдени на затвор до петнадесет години. През юни 1981 г. властите съобщават, че 506 демон-

[30]Zeri-i-Populit, 8 April 1981.

[31]RFE, BR/199, June 1981.

странти са осъдени по бърза процедура за дребни престъпления, което означава глоба или затвор до 60 дни. Според едно съобщение от 6 септември на белградския седмичник „НИН" до 31 август още 245 души са осъдени според федералните закони на затвор от 1 до 15 години; през септември са осъдени още 60 души.[32] По повод на тези действия се чуват недоволни гласове от ръководни кадри в Хърватия и Словения. Хърватският министър на образованието предупреждава сръбските си колеги да не водят политика, която ще заклейми много хора като предатели, т.е. ще ги превърне в техни вечни опоненти и неоснователно – в „национални герои" за други албанци.

Докато в Косово продължава въведеното извънредно положение, повече от 1000 членове на СЮК са изключени официално или просто са зачеркнати от списъците на членския състав, а 11 първични партийни организации са изцяло ликвидирани. Водещите политици в Косово също не са пощадени от политическата чистка в региона. Една от първите стъпки е да се отстрани Махмуд Бакали, който има контакти с влиятелните семейни династии в Албания чрез връзките си с фамилията Ходжа. Ръководството на провинцията признава безсилието на предишната си политика в Косово и неуспешните си опити да се противопостави на нарастващия албански и сръбски национализъм. Бакали е наследен от предшественика си Вели Дева, който постоянно критикува великосръбския шовинизъм в Косово. Завръщането на Дева на най-високия партиен пост в Косово показва, че Белград иска в Прищина да има човек, който е уважаван от албанците, но който в същото време изпитва към Тирана силна антипатия, свързана с антикомунистическата му роля през Втората световна война. Основната задача на Дева е да запази Косово за Югославия. Макар че военното положение е отменено два месеца след бунтовете, около главните градове са разположени извънредни сили за сигурност, а цивилни полицаи от федералното министерство на вътрешните работи патрулират из провинцията. Вечер, когато главната улица на Прищина се изпълни с излезли на разходка хора, градът сякаш ще се взриви от напрежение – сърбите вървят, хванати за ръце, от едната страна, а албанците – от другата, и никоя от двете групи не поглежда към другата.

Сред албанския интелектуален елит се оформят три групи: екстремистите, които призовават към отцепване; поддръжниците на Съюза на комунистите, които искат да прокарат политиката на Съюза;

[32] *Yugoslavia – Prisoners of Conscience*, p. 12.

и „симпатизантите" – най-голямата група – които на думи подкрепят Съюза на комунистите, но тайно симпатизират на идеите на албанския национализъм и иредентизъм. Недоволството в Сърбия и сред сърбите в други части на Югославия нараства особено много, след като хърватски, словенски и някои босненски комунисти изказват подкрепа на косовското ръководство. През изминалите десет години славянското население в Косово живее във все по-ясно изразена албанска културна и политическа среда. Тъй като при назначаване на работа се прилага принципът на пропорционалността, сръбското и черногорското население се оказват дискриминирани. През есента на 1981 г. група недоволни косовски сърби започват да се самоорганизират. Писателят Добрица Чосич, смятан за духовен баща на сръбската нация, препоръчва тайно на групата да напише петиция, в която да изложи исканията си. Той не е единственият, който им оказва подкрепа. Групата има и друг мълчалив поддръжник: сръбското правителство. Една тричленка от местни сръбски активисти – Мирослав Солевич, Коста Булатович и Бошко Будимирович – разпространяват първата си протестна петиция, която е подписана само от 76 души, но по-късно получава широка обществена подкрепа с често повтаряното простичко послание: „Това е нашата земя. Ако Косово и Метохия не са сръбски, значи ние нямаме родна земя."[33] През ноември Съюзът на югославските комунисти се събира, за да обсъди въпроса за Косово. Основният доклад е изнесен от Доброслав Цулафич, секретар на Президиума на ЦК, който признава, че главната причина за „безредиците" е погрешната политика в миналото, особено в жизнено важните сектори на социалния, икономическия и културния живот. Той обаче заявява, че за югославската партия няма „никаква разлика между лозунга „Косово... Република" в границите на Югославия и лозунга „Косово... Република" извън Югославия".[34]

След бунтовете обаче никоя от двете страни не се отказва от резкия тон на официалната реторика. В своите изявления Белград остро критикува Албания за намеса във вътрешните дела на Югославия заради подстрекателство към отцепнически действия, а Тирана отвръща по същия гневен начин. По думите на Рамиз Алиа, член на Политбюро, действията на Белград са проява на „яростен шовинизъм".[35] Последвалата политическа кампания използва страховете

[33] Silber and Little, *The Death of Yugoslavia*, London, 1955, p. 33.

[34] RFE, BR/326, November 1981.

[35] *Albanian Telegraphic Agency*, 16 September 1982.

на хората, като по-специално изтъква заплахата за мира и стабилността на Балканите от такива „националистични" прояви. През новата академична година, която започва от септември 1981 г., е наложена строга цензура върху преподаването на албанска история, литература, култура, албански език и изкуства. Приемът на албански студенти се съкращава всяка година; през 80-те години първоначалната квота, предоставяща две трети от учебните места на албанци, е силно намалена. Освен това местните власти трябва да се произнесат по моралната и политическата „надеждност" на всеки новоприет студент. Макар че културните контакти между Тирана и Прищина се разширяват извънредно много, ефектът от тях е малък. Югославските власти се отнасят с голямо подозрение към непохватния политически догматизъм и към сталинистката пропаганда на Албания, а властите в Тирана се отнасят по същия начин към косовското изкуство, което в много случаи е по-разкрепостено, еклектично и експериментално по своята същност. Така политическата бариера отново спира развитието на обща албанска култура.[36]

Укрепването на републиките и отслабването на влиянието на партията във всички югославски институции става все по-ясно след смъртта на Тито и особено на Дванадесетия конгрес на СЮК през 1982 г. И двете тенденции са тясно свързани с нарастващите икономически трудности, които не могат да бъдат преодолени само с партийни резолюции. Ясно става също, че всички проблеми, включително и проблемът с Косово, не укрепват солидарността в югославската партия, а задълбочават конфликтите.[37] През май 1981 г., една година след смъртта на Тито, Югославия носи бремето на многобройни големи и малки проблеми от типа Косово, оставени в наследство от великия водач Тито, в чиято непогрешимост приемниците му упорито отказват да се усъмнят. Колективното председателство се състои от безлични политици, бранещи единствено дребните интереси на своите федерални републики. В действителност именно благодарение на култа към личността му и на неговия неоспорим авторитет, приживе Тито успява да предотврати опасна вътрешна конфронтация в партията и в страната. След смъртта му обаче всичко това води до редица сериозни проблеми, най-големият и най-неотложният от които е хаосът в икономиката. В интерес на истината виновни за неблагоприятното развитие на страната след смъртта на Тито не са единствено неговите приемници. В миналото те са

[36]Elsie, *History of Albanian Literature*, vol. II. p. 653.

[37]Meier, „Yugoslavia's National Question", p. 53.

правили всичко, което Тито е искал от тях, тъй като всички опити от тяхна страна да променят политиката са свършвали с безмилостни чистки – през 1971 в Хърватия, през 1972 г. в Сърбия, Словения и Македония. В резултат на това се създава лоялна номенклатура, която не е склонна да обвинява нито Тито, нито себе си за минали или сегашни грешки. Но тъй като при комунистическата диктатура (колкото и „либерална" да е тя) някой трябва да бъде посочен за виновен за неуспеха, номенклатурата открива този „някой" във „врага от чужбина" не само от Москва и Тирана, но и от Щутгарт и Ню Йорк.[38] След косовските бунтове тези реакции показват колко чувствителен е станал Белград.

За Сърбия единствената и може би най-важна последица от косовските бунтове е позицията на западния печат – антиюгославски настроения и съчувствие към албанците в Косово. Ловко прикриваното дотогава неравностойно положение на сръбския народ в югославската конфедерация става причина за първото пропукване на държавната и идеологическата основа на Титова Югославия. Сърбите смятат, че политиката на дискриминация е отишла твърде далеч. Освен че обвиняват косовското ръководство за нещастията в провинцията, много сърби започват да говорят за „грешки в миналото", критикувайки по този начин Тито, без да споменават името му. Те смятат, че югославско-албанските контакти са били ограничени на равнище Косово – Албания, за да може Косово, както иска Тито, да се превърне в мост на сътрудничество между двете страни. Много сърби смятат, че сега приемниците на Тито трябва да жънат онова, което той е посял, особено по отношение на либералните позиции спрямо Тирана. Ето какво казва в интервю Милош Минич, един от сръбските партийни ръководители:

> „Тито винаги сам си е бил външен министър и Енвер Ходжа използваше тази му слабост, за да флиртува открито с Косово... Ние трябваше да обясним този албански вариант на сталинизма, не биваше да държим нашия народ в пълно неведение за това. Ако не бяхме постъпили така, сега в Косово щеше да има по-малко заблудени младежи. Сега трябва да коригираме това, без да превръщаме всичко в кампания срещу Албания и албанския народ."[39]

Ето и отговора на Фадил Ходжа: „Великоалбанският национализъм, ако набере сила, ще съживи духовете на великосръбския, на българския, на гръцкия и на всички други национализми на Балка-

[38]RFE, BR/127, 6 May 1981.

[39]Vjesnik, 8 May 1981.

ните." Той намеква също и за евентуална съветска намеса: „В целия свят се знае, че зад събитията в Косово стоят злонамерени сили, които не желаят мир в Югославия или в другите балкански страни." Заключението му е, че това е опит, насочен срещу движението на необвързаните държави; опит „да се нанесе удар на Югославия като пионер на движението за необвързаност и негов най-активен член".[40] Разбира се, не е случайно, че точно в този момент между Югославия и Съветския съюз започва новата полемика за политиката и ролята на движението на необвързаните страни. В предишните години в движението се води ожесточена борба за позицията на необвързаните страни между двата военни блока. Югославия се съпротивлява на натиска на Куба и Виетнам да установи приятелски отношения със Съветския съюз. Белградският вестник „Борба" оценява събитията в Косово така:

> „Нашата независимост и необвързаност са най-важните страни от съществуването ни. Това ни кара да бъдем бдителни, докато между военните блокове съществува напрежение, и затова не приемаме никой да ни учи как да оценяваме политически събитията в света или в собствената ни страна."[41]

Съществува някаква малка вероятност, че някои от разбунтувалите се студенти са били манипулирани от така наречените елементи на Коминформбюро – просъветски настроени сръбско-черногорски среди. Определението „марксистко-ленинска" в имената на нелегалните албански групи в Косово се забелязват от 1981 г., когато започва кризата в Косово.[42]

През следващите няколко години вълна от „вражески действия" залива Косово, както и няколко градове и села в Западна Македония и населени с албанци региони на Черна гора. Тези действия се изразяват в обезобразяване на правителствени сгради, оскверняване на комунистически паметници и на сръбски гробища и в разпространяване на антиправителствена литература. Тревогата сред славянското население нараства, а с нея и емиграцията на сърби и черногорци. Колкото повече у албанците в Косово и в други региони се задълбочава чувството за отчуждение от югославското общество, толкова повече у сърбите и черногорците в Косово се засилва чувството, че са преследвани и потискани (макар че то отразява по-скоро техни лични преживявания, отколкото действителността). Събитията от 1966–1968 г., които толкова много повишават самочувствието на албанците като цяло, стават причина за засилена емиграция от провинцията на сърби и черногорци. Ако до 1981 г. в емигрантския поток се включват главно представители на интелигенцията, които търсят по-висок жизнен стандарт в други части на Югославия, следващите емиграционни движения се превръщат в бягство – заради заплахи, побоища, убийства и вандалско разрушаване на сръбски манастири и паметници в Косово. Сърбите, напуснали завинаги Косово, се заселват в такива места, като Смедерево, Крагуевац, Ниш, Кралево и Светозарево, както и в Белград, където ги наричат с обидното *„Vrcani"* и където, както се говори, са подложени на нов социален остракизъм заради това, че са живели години наред с албанците.[43]

Славяните, които емигрират от Косово за периода 1971–1981 г., наброяват 102 000 души. Това води до ново развихряне на сръбския национализъм. Важен момент, свързан с емигрирането на квалифицирано славянско население от Косово, е упадъкът на сърбохърватската култура и образование в провинцията, заради което останалите славяни се чувстват все по-самотни в морето от албанска култура. Сърби и албанци започват да бойкотират взаимно магазините и хлебарниците си, чиито продажби намаляват фатално. Подобен синдром се развива в Македония и Черна гора. Централният комитет на сръбската партия отправя драматичен апел за спиране на емиграцията от Косово. Един наблюдател отбелязва, че ако този процес продължи, сръбската националистическа пропаганда ще залее цяла Югославия и ще зареди с нова омраза и без това напрегнатите отношения между народностите. Ето защо сръбските ръководители предупреждават толкова настоятелно, че има опасност от възраждане на национализма.[44] На четвъртата пленарна сесия на Съюза на комунистите в Косово, състояла се през октомври 1982 г., се разглежда въпросът за емиграцията. Основният докладчик Азем Власи заявява, че никой не е успял да осъществи „реакционната мечта" за „етнически чисто" Косово и опитите на албанските националисти и отцепници няма да успеят. Той обаче добавя, че ако продължи, този процес ще има „огромни последици не само за това поколение, но и за бъдещите поколения".[45]

[40] RFE, BR/122, 28 April 1981.

[41] Borba, 26 April 1981.

[42] I. Banac, *With Stalin Against Tito*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1988, p. 267.

[43] M. Baskin, „Crisis in Kosovo", *Problems of Communism*, March/April 1983, p. 72.

[44] RFE, BR/142, May 1981.

[45] *Rilindja*, 27 October 1982 – RFE, BR/242, 16 November 1982.

Сръбската реакция и втвърдяването на позициите

Както казва Милован Джилас, „Заличете Косово от мисълта и душата на сърбите, и с нас е свършено. Ако нямаше битка за Косово, сърбите щяха да я измислят заради страданието и героизма." Джилас вижда в съдбата на косовските сърби движещата сила на сръбското националистично настъпление:

> „Кризата, която видимо започна след смъртта на Тито, се прояви в разцеплението на Комунистическата партия на партия на републиките и партия на автономните провинции. Мисля, че сегашната проява на сепаратизъм е реакция срещу комунизма и проява на националното недоволство, предизвикано от невъзможността да се защитят косовските сърби... Една причина за това внезапно укрепване на националните идеологии е, че дълго след войната Югославия остава много по-централизирана държава, отколкото някога е било Кралство Югославия. В кралството народите могат да дадат израз на националните си чувства чрез своите национални партии, поне в Хърватия и Словения. Сърбия няма строго национална партия, тъй като няма истинска необходимост от такава партия."[46]

За разлика от 1981 г., когато при преброяването на населението хората в цялата страна посочват „югославската" идентичност, сега те все повече изтъкват националната си принадлежност. Албанските демонстрации са най-откритият израз на тази тенденция. В осемте региона на Югославия се оформят сравнително хомогенни национални ядра и те постепенно се развиват в национални държави. За сърбите тенденцията да се идентифицират републиките с етническите групи поражда единствено чувство на несигурност. Най-голям е броят на сърбите, които живеят извън своята република, където не само че има две автономни провинции, но едната от тях – Косово – бързо се превръща в отечество на югославското албанско малцинство. Ето защо сърбите се противопоставят на всички опити да се предоставят повече права на републиките за сметка на федерацията.

Сръбският национален въпрос винаги е играел противоречива роля в Югославия. Поради големия брой свои сънародници, които живеят извън република Сърбия, сърбите са особено чувствителни към отслабването на югославския съюз. От друга страна, всяко обединяване на сърбите около националистични идеи представлява истинска заплаха за федералната структура на Югославия, която продължава да отстоява принципа, че една слаба Сърбия гарантира съществуването на една силна Югославия. По ирония на съдбата бунтовете, в които централно място заема Албанският въпрос, засягат и Сръбския национален въпрос. За разлика от предишни събития именно сега косовските сърби преживяват криза на идентичността и също излизат на демонстрации, обявявайки се за жертви. Идеологическият параван изведнъж рухва – забранени политически теми нахлуват в печата, започва преоценяването на съвременната история и Сърбия се озовава в парадоксалната ситуация националните й интереси да бъдат спасени от Комунистическата партия, от която произлизат всичките й беди.[47]

Комунизмът се явява защитник на сръбските национални интереси, макар че според сръбската историография при комунизма непрекъснато се поставя въпросът за албанската, а не за сръбската национална интеграция. Сръбските историци сочат 1918 като година, в която се слага край на процеса на национална интеграция и национално обединение, когато се създава Кралството на сърби, хървати и словенци. Тогава сърбите се отказват от националната си идеология в името на югославското начало. Непоследователността в развитието на сръбското национално движение се задълбочава през 1941–1945 г., а по време на комунистическото управление то се озовава в продължение на петдесет години във вакуум, който се оказва почти фатален за защитата на основните национални интереси.[48] От 1982 г. нататък Белград следва линия на политическо разграничаване в Косово, целящо изкореняването на албанския национализъм, прочистването и установяването на по-силен контрол върху местния Съюз на комунистите. В доклада си пред Тринадесетата конференция на Съюза на комунистите в Косово, състояла се през април 1982 г., Вели Дева представя мрачна картина на състоянието на партията след март 1981 г. – „формализъм", отслабване на бойния дух и засилване на опортюнизма в партийните редици. Дева заявява, че „Съюзът на комунистите не е в центъра на политическия живот... връзката с народа непрекъснато отслабва."[49] Така сръбското ръководство започва да оказва силен натиск върху косовското ръководство да пристъпи към радикална чистка, за да се освободи от онези служители, преподаватели и студенти, които са виновни за насаждане на националистични и отцепнически идеи.

---

[46]Unpublished interview with Milovan Djilas by G. Cirjanic, Belgrade, February 1989.

[47]D. Batakovic, *The Kosovo Chronicles*, Belgrade, 1992, p. 31.

[48]Ibid., p. 34.

[49]M. Baskin, „Crisis in Kosovo", p. 64.

Междувременно след дълга лятна ваканция косовските висши училища откриват новата академична година с драстични административни мерки за прочистване на учебните институции от непокорни студенти и преподаватели. На специално събрание на Съюза на комунистите от Прищина и на университета такива мерки са предприети срещу членове на преподавателското тяло и срещу група студенти. На 18 септември 1982 г. се съобщава, че шестима професори, участвали в „организирана вражеска дейност, нарушаваща нашите официални закони", са освободени от факултета и уволнени. Деветнадесет студенти са изключени по същите причини. Сред уволнените е най-изтъкнатият косовски историк, професор Али Хадри, обвинен, че е действал от „догматична сталинистка позиция, възприета от ръководството на Албанската партия на труда след конфликта на нашата страна със Сталин и сталинизма". Очевидно професор Хадри не е заклеймил публично идеологическата и политическата позиция на онези, които разпространяват идеите на албанския национализъм и иредентизъм. За да се намали броят на недисциплинираните студенти, изискванията за влизане в университета стават по-строги. Фадил Ходжа, който все още е най-високопоставената и най-уважаваната личност в Косово, обяснява къде греши косовската младеж. При посещение в родния си град Дяковица, бастион на албанския национализъм, той казва:

> „Ние все още не сме успели да насочим заблудената младеж по пътя на Съюза на югославските комунисти, по Титовия път. Трябва да бъдем особено бдителни, за да дадем на хората правилно образование, за да обясним идеите си. А не можем да постигнем това, ако не поддържаме чести контакти с младежта, тъй като младите хора не само че не ни слушат, но ни наричат предатели, обвиняват ни, че мислим само за личните си интереси, заплати и т.н."[50]

Така косовското ръководство е изправено пред проблема да се бори със засилващия се албански национализъм, без да настрои враждебно сърдитите млади албанци, които вече са убедени, че ръководството действа по нареждане на Белград. По общо признание най-острият проблем е безработицата. Икономическото развитие на Косово трябва да се ускори, но това може да стане само с големи заеми от Запада, които да бъдат оползотворени единствено в Косово, или с жертви от страна на по-богатите югославски републики в случай, че те са готови да помогнат на Косово – възможност,

[50]RFE, BR/200, 30 September 1982.

която изглежда крайно нереалистична, като се има предвид състоянието на стагнация, в което се намира цяла Югославия след смъртта на Тито. Идеята за разширяването на междуетническите връзки търпи пълен провал в Косово, където албанците не престават да гледат албанска телевизия или да слушат Радио Тирана, попивайки пропагандата за живота през границата, където албанците „управляват собствената си съдба". Макар че знаят малко за живота в Албания, албанските младежи обръщат гръб на Белград и очакват от Тирана да осмисли живота им. Повечето млади албанци са напълно безразлични към югославските проблеми, те не се интересуват от реалностите на живота в многонационалната югославска федерация, а обръщат поглед към почти митичната Албания, която е едновременно позната и непозната.

Албанците оправдават поведението си с твърдението, че се чувстват като хора в подчинена позиция и затова трябва да действат отбранително. След 1974 г. обаче това твърдение не е основателно, поради което те трябва да поемат политическа отговорност за действията си. Албанците в Косово обикновено обвиняват други за тежкото си положение и винаги гледат на себе си като експлоатирани и жертви на обстоятелства, които са извън техния контрол. В годините между двете световни войни положението е точно такова, но след отстраняването на Ранкович нещата много се променят. Конституцията от 1974 г. дава възможности на косовските албанци да развиват своята култура. Косово в действителност е като албанска държава, където албанският език се използва официално, където има албанска телевизия, радио и печат, а висшето държавно ръководство е съставено от етнически албанци. Дори в съдилищата, където по-рано са се издавали присъди на всички, които са отправяли призиви за република, съдиите са етнически албанци. Албанското население има достъп до информация на родния си език: Радио Прищина и телевизионният център (RTV), както и седем местни радиостанции осигуряват работа на 1800 редактори, техници и друг персонал. Телевизията предава по десет часа на ден на албански език, а двете радиопрограми на RTV предават общо тридесет и четири часа на денонощие. Издателство „Рилинджа", основано от косовския парламент, където работят 500 души, издава повече от 40 вестника и списания. Единственият всекидневник, вестник „Рилинджа" излиза без прекъсване от 1945 г.

Така че между 1970 г. и края на 80-те години, когато на власт идва Милошевич, албанците в Косово се ползват с много по-голяма културна автономия, откогато и да било след края на Османската импе-

рия, а вероятно и през цялата си история. Но отказът да им бъде предоставен статут на република въпреки числеността им превъзходство над други по-малобройни славянски народности в Югославия, които имат република в рамките на федерацията, е свидетелство, че до известна степен те остават втора категория граждани на югославската държава.[51] Така изявеният сръбско-албански конфликт, започнал през 1981 г., постепенно преминава в общ междуетнически конфликт във федерацията като цяло. Бунтовете бележат края на мирното съвместно съществуване в Косово, но в същото време поставят началото на края на Югославия.

[51]H. Poulton, „The Kosovo Albanians: Ethnic confrontation with the Slav state" in H. Poulton and S. Taji-Farouki (eds), *Muslim Identity and the Balkan State*, Hurst, London, 1997.

11
„ИДЕМО НА КОСОВУ"

Най-очевидната последица от бунтовете през 1981 г. е бурното възраждане на сръбския, македонския и черногорския национализъм. Следвоенната централизирана държава е потискала националните чувства, но ускорената децентрализация след смъртта на Тито създава ситуация, в която сърбите смятат, че вече няма истински представители на „югославските" интереси, които да защитават правата им. На 20 август 1983 г., когато умира Александър Ранкович, десетки хиляди сърби отиват на погребението му, което се превръща в първия масов протест срещу положението на сърбите в Косово и в Югославия като цяло.[1]

Сега вече много висши ръководители на Прищина дават да се разбере, че ще се възприеме по-твърда политика с цел отслабване на напрежението, породено от изселванията на сърби и черногорци от Косово. На среща на местните комунистически ръководители въпросът за миграцията е представен по най-убедителен начин и най-красноречиво илюстриран от Али Шукрия, член на президиума на ЦК на Съюза на югославските комунисти. Той ясно описва лошия социално-икономически климат в провинцията, като казва, че характерното в отношението на косовските албанци е „безразличието и липсата на амбиция", докато за сърбите и черногорците най-типично е чувството на „несигурност".[2] Ръководителите на провинцията умуват по какъв начин да се създаде здрав климат в Косово, за да се задържат в Косово сърбите и черногорците, чиито многобройни оплаквания включват изнасилвания, грабежи и оскверняване на гробове. Фадил Ходжа, който сега е член на югославското колективно председателство, заявява на голям митинг в Косово, че съществуват неоспорими доказателства за „явни и скрити" форми за оказване на натиск върху сърби и черногорци да напуснат Косово, което създава „лош социален климат на взаимно недоверие и нетърпимост между сърби и албанци". Той предупреждава, че ще бъде въведена нова строга политика и призовава към „най-сурови политически, възпитателни и административни мерки".[3] След бун-

[1]Silber and Little, *The Death of Yugoslavia*, p. 35.

[2]RFE, BR/149, 28 June 1983.

[3]Rilinja, 11 June 1982.

товете през 1981 г. косоварските лидери заявяват, че тези мерки действително са били предприети. Али Шукрия призовава албанците да се въздържат в действията си:

> „Коя нация и кой почтен човек може да се гордее с факта, че момичетата от сръбски произход не смеят да ходят на училище, че гробовете са осквернени или че прозорците на църквите са разбити? Как биха се чувствали албанските семейства, ако техните гробове са осквернени и техните религиозни храмове – унищожени?"[4]

Но въпреки силните думи не се предприемат никакви мерки и през цялата 1983 г. сърбите продължават все така да емигрират от Косово, а албанците да се превръщат в мнозинство, което им дава основание за претенции към региона.[5]

По въпроса за високата албанска раждаемост много сърби стигат до хистерия в обвиненията си, че държавата, която отпуска социални помощи и насочва средства към Косово, насърчава албанците да раждат повече деца, за да станат мнозинство; от друга страна, албанците, които са не по-малко гръмогласни по този въпрос, твърдят, че само ако имат големи семейства, могат да отстояват правата си по силата на своята многочисленост. Когато се говори за критиките, отправяни към косовските албанци за „експлозивното увеличаване на раждаемостта" сред тях, един виден хърватин припомня, че „дори сърбите, които живеят в Косово", имат три пъти по-висока раждаемост от сърбите във Войводина. Това важи и за хърватите, които живеят в Босна и Херцеговина.[6] Албанците твърдят също, че нарастването на албанското население в Косово се дължи не на високата раждаемост сред косоварите, а на други фактори, по-специално на миграцията в Косово на албанци от Черна гора, Южна Сърбия, Санджак и особено от Западна Македония, където албанските национални и културни интереси все повече се потъпкват и където е забранено да се издига албанското знаме. Тези албанци идвали в Косово заради по-доброто гимназиално и университетско образование. В преброяването на населението през 1971 и

[4] *Foreign Broadcasts Information Service* (USA), 9 December 1981, p. 16. Изнасилванията в Косово обаче неизменно се извършват от албанци над албанки, макар че броят на тези престъпления е най-нисък в цяла Югославия.

[5] За подробности по една дискусия за различните фактори, свързани с емигрирането на славяни от Косово през този период, в която се стига до заключението, че в 85% от случаите основният мотив за емигриране е дискриминация, а не икономически съображения, вижте M. Blagojevic, „The Other Side of the Truth", in Duijzings, Janjic and Maliqi (eds), *Kosovo – Kosova*, pp. 70–81.

[6] Repishti, *Human Rights in Yugoslavia*, p. 266.

1981 г. албанци и турци убеждават ромите да се обявят съответно за албанци или турци, докато сърбите искат от тях да се обявят за роми (цигани), за да се намали цифрата на албанците в Косово.[7] В статия, публикувана през 1984 г., уважаваният в много страни ромски активист Слободан Берберски отправя обвинение (в типичния за времето политически жаргон), че „албанските националистично-шовинистични, реакционни и контрареволюционни сили, насочени срещу самоуправлението", оказват натиск върху ромите да се обявят за албанци.[8] Той споменава имената на няколко албанци от Митровица и твърди, че по време на преброяването ромите са били заплашвани, че ако не се обявят за албанци, ще ги принудят да емигрират, или че мюсюлманските имами няма да извършват религиозни ритуали, например погребения.[9]

Към средата на това десетилетие увеличаващата се емиграция на сърби и черногорци от Косово се превръща в един от най-неотложните политически проблеми на Югославската федерация като цяло и на провинция Косово и република Сърбия в частност. Сърбите със своята психология на несигурни и безнадеждно отчаяни хора са дълбоко ангажирани емоционално с въпроса за миграцията. Албанизацията на Косово е причина за създаването на сръбско движение, подкрепяно от църквата, която е решена да огласи многобройните неправди, на които са подложени сърбите и черногорците. Сърбите се организират в свой Косовски комитет и започват да изпращат свои представители във федералния парламент в Белград, които протестират срещу лошото отношение на албанците към тях. Съществуват доказателства, че много сърби и черногорци напускат Косово, защото са били подложени на сплашвания, натиск, насилие и други тежки нарушения на човешките права заради народността им.[10] Не може да се каже обаче, че тези прояви са официално подкрепяни от местните албански власти; това са по-скоро действия на екстремистки групи и отделни лица, които искат „етнически чисто", т.е. само албанско, Косово. Има също така доказателства,

[7] Вижте S. Menekshe, „Polozaj Roma u Socijalistickoj samoupravnoj pokrajini Kosovo", *Romano Allav*, no. 1, 1972.

[8] S. Berberski, „Romi i iredenta na Kosovu", Nase Teme, vol. 28, nos 7–8, 1984, p. 1344.

[9] S. Pettan, „The Kosovo Conflict Through the Eyes of Local Rom Musicians", in *Kosovo – Kosova*, p. 151.

[10] За оказвания натиск върху не-албанци в Косово вижте Helsinki Watch and the International Helsinki Federation's report *Yugoslavia: Crisis in Kosovo*, March 1990, pp. 21–25.

че екстремистки настроени комунисти са отговорни за унищожаването на сръбски православни църкви и за упражняването на други форми на преследвания.[11]

Косовските сърби се залавят за неблагодарна работа

По това време сърбите вече правят сериозни усилия да задържат славянското население в Косово.[12] Проблемът, който е в основата на емиграцията, е старият албанско-сръбски антагонизъм. Но както отбелязва един югославски историк, за да се разбере значението на славянската миграция от Косово, въпросът трябва да се разглежда преди всичко в цялостен югославски контекст. Югославската статистика сочи съществуването на една обща тенденция към вътрешна миграция, насочена към национални центрове: сърбите от Босна обикновено се насочват към Сърбия, босненските хървати – към Хърватия, македонските албанци – към Косово, и т.н. Към тази тенденция се натрупват икономически фактори, възникнали от неравномерното развитие на регионите: например целият район на Южна Морава (бедната южна област на „същинска Сърбия", граничеща с Косово) се обезлюдява, тъй като младите и способните хора напускат селата и тръгват да търсят работа в индустриалните градове на север. За петнадесет години от 1978 г. общо около 4,5 милиона югославски селяни напускат земята и щурмуват градовете, където търсят работа. Косово, което е предимно земеделска област, при това най-бедната от всички, естествено е засегната най-силно от този процес.[13]

Междувременно първият организиран протест на сърби от Косово е една петиция, публикувана във вестник „Книжевни новини" на 15 януари 1986 г., подписана от 2000 жители на Косово поле, в която се заклеймяват албанският национализъм и сепаратизъм. Един месец по-късно, на 26 февруари, група от около стотина сърби пристигат в Белград за първата от поредицата тайни срещи през следващите години с политическото ръководство на Сърбия и Югославия.[14]

[11] *From Autonomy to Colonisation: Human Rights In Kosovo*, 1989–1993, International Helsinki Federation for Human Rights, November 1993, p. 10.

[12] Предполага се, че около 26 000 сърби и черногорци са напуснали Косово между 1981 и 1988 г.: J. Gow, *Legitimacy and the Military: The Yugoslav Crisis*, St Martin's Press, New York, 1992, p. 69.

[13] Magas, *The Destruction of Yugoslavia*, p. 63–64.

[14] S. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington, DC, 1995, p. 438.

В началото на 1986 г. цари атмосфера на национална хистерия. Най-силно обаче гласът на протеста отеква в Меморандума на Сръбската академия на науките и изкуствата. Този прословут документ открито поставя така наречения Сръбски въпрос: положението на сърбите в Югославия. Меморандумът е дело на голям брой видни интелектуалци, водени от писателя Добрица Чосич, и е замислен като манифест на сръбската политическа мисъл. В него се твърди, че сръбският народ е останал разединен и разделен в границите на федерацията. Отправя се предупреждението, че в Косово ще има война, ако не се предприемат драстични действия, за да се разрешат посочените от сърбите основни проблеми в провинцията, и се призовава към незабавно ограничаване на автономията на Косово, към прекъсването на всякакви връзки с Албания и всъщност към тотална де-албанизация. Етническата структура на региона трябва да бъде променена в полза на славянското население чрез пренасочване на сърби и черногорци. В Меморандума се потвърждава онеправданото положение на сърбите в Сърбия и особено в Косово, но също така за първи път се споменава за неблагоприятната позиция на сърбите в други югославски републики. Меморандумът има важни последици за бъдещето. В документа се признава, че оплакванията на сърбите в Хърватия и в Босна и Херцеговина са основателни, но важното в този момент е, че най-престижната институция застава на страната на косовските сърби.[15] Така в Меморандума се утвърждава сръбската националистична идея, като се изразява дълбоко недоволство от положението на сърбите в рамките на Югославия и се отправят сериозни критики към конституцията от 1974 г. Меморандумът на Сръбската академия на науките и изкуствата не подклажда национализъм – той само отприщва дълбоко стаени чувства у сърбите, потискани и задълбочавани от комунизма. Академичният трактат е отзвук на онова, което се говори шепнешком в цяла Сърбия.[16]

Друг фактор, който допринася за емиграцията на славяните, освен икономиката, е чувството за несигурност. Няма съмнение, че след 1966 г. привилегированото дотогава славянско малцинство не може да приеме ускорената (но закъсняла) албанизация на косовската администрация, налагането на албанския език, новата национална ориентация в училищата, в културата и в медиите на провинцията, които му изглеждат още по-драматични на фона на бързото

[15] Kostovicova, *Parallel Worlds*, pp. 17–18.

[16] Silber and Little, *The Death of Yugoslavia*, p. 31.

нарастване на албанското население. Югославските и албанските политици явно не могат да предвидят големите проблеми, свързани с такава промяна. Дискриминирането на сърбите в полза на албанците, които преди това са били в неизгодно положение, се възприема от другите национални групи като истинска несправедливост и тяхното чувство на несигурност се задълбочава, колкото повече нараства албанското национално самочувствие.[17]

Докато съдбата на косовските сърби се обсъжда все по-широко, започва третата историческа вълна на славянска колонизация на Косово чрез така наречената Югославска програма за Косово. Тази нова политика, получила вдъхновение и насоки главно от Меморандума на сръбската академия, си поставя за цел да засели сърби в провинцията, за да бъде възстановен етническият баланс. Колонисти са изпратени във всички части на Косово, но главно в областта Дукагин. Макар че новодошлите наброяват само 9000–10 000 души, те са заплатени по-добре, отколкото в Сърбия. Назначени са на работа главно в образователни институции. Съюзът на югославските комунисти все още следва марксистко-ленинския принцип, че всяко възраждане на национализма в социалистическото общество се дължи на икономическо неравенство. Ето защо на Косово се отпускат големи кредити чрез специалния фонд за икономическо развитие, но въпреки това провинцията изостава от другите региони на федерална Югославия. Опитите да се намали пропастта на икономическото неравенство се провалят напълно и вече няма смисъл в Косово да се влагат средства, ако те не се разпределят разумно. Всяка година от университета в Прищина се дипломират 10 000 души, завършили главно специалности по „изкуствата", което е лукс, какъвто едно бедно и слабо развито общество като Косово не може да си позволи. Между 1981 и 1989 г. безработицата нараства от 25 на 57%.

Междувременно засилената социална активност, предшестваща политическата ситуация в средата на 80-те години, предизвиква промени в албанската родова система. Следвоенната политика на правителството, чиято първостепенна задача е ускорената индустриализация, води до бърза урбанизация на цяла Югославия. Повечето села в Косово по това време се самоиздържат почти изцяло от обработването на земя, която е пренаселена. Мнозинството хора произвежда хранителни стоки за собствени нужди, а малкият излишък, който се получава, се продава на местния пазар. В действителност

[17]Magas, *The Destruction of Yugoslavia*, p. 64.

това население живее извън системата. Пренаселените села и възможностите за образование и работа, които градовете предлагат, са причина цели албански задруги да се преместят в покрайнините на малките и големите градове, където се установяват в съседни къщи – ясно доказателство за издръжливостта на тази албанска институция. Тя не се разпада на малки семейни клетки, както става в останалата част на Югославия, а просто се разцепва на по-малки задруги в периферията на градовете, които бързо се разрастват поради изключително високата раждаемост.

В средата на 80-те години в косовските градове масово се появяват цивилни полицаи и се откриват военни пропускателни пунктове, а повечето от осъдените по обвинение в „сдружаване с цел вражеска дейност" според Член 136 от наказателния закон на федерацията са албанци. Макар че демонстрациите през 1981 г. водят до стълкновения със силите на Държавна сигурност, а също и до нанасяне на материални щети, югославските власти сякаш не правят разлика между протестни и мирни събирания и обявяват за престъпно деяние всяка проява на албанска националистична дейност. Някои албанци, преследвани от югославската полиция, бягат в Албания, където на място разбират каква е истинската същност на тамошния режим. Близо половината от тях се озовават в затвори или в лагери, защото са заподозрени, че са югославски шпиони. Един от тях е Букоши, брат на министър-председателя на самообявилата се „република Косово". След като излежава петгодишна присъда в Югославия за политическа дейност, той бяга в Албания, където е осъден на десет години затвор по подозрение в политически шпионаж.[18] Несъстоятелността на тези обвинения разкрива параноята на държавата по това време. Например през ноември 1983 г., двадесет и осем годишният Шериф Аслани от Урошевац е осъден от областния съд в Тузла. Според официалния югославски печат, който отразява процеса, Аслани е обвинен, че докато е бил на гости при брат си в Тузла, е притежавал книгата „Титовистити" от Енвер Ходжа и две цигарета, на които е изписано „Косово – Република". Съдът го обявя за виновен във „вражеска пропаганда" и го осъжда на четири години затвор.[19]

Въпреки тези репресии терористичната дейност на многобройните албански организации – Червен национален фронт (ЧНФ), Косоварски съюз, Движение за Албанска социалистическа република в Югославия и Народно движение за република Косово – продължа-

[18]J. Jensen, „Human Rights Abuse in Kosovo in the 1980s', p. 94.

[19]*Yugoslavia: Prisoners of Conscience*, p. 28.

ва в цяла Западна Европа. През август 1981 г. Муса Хоти, член на ЧНФ, убива в Брюксел Дерич Стоян и ранява Зуко Реджо, служители в югославското консулство. През март следващата година пак в Брюксел в един югославски клуб албанци убиват двама югославяни. На 8 ноември 1987 г. в Щутгарт няколко членове на Народното движение за република Косово правят опит да отвлекат югославския консул Имер Клокчи, но опитът им е осуетен от германската полиция; целта на похитителите е била да принудят югославските власти да освободят Адем Демачи от затвора. През май 1984 г. шестима албанци са обвинени в контрабанден внос на оръжие, муниции и експлозиви в Югославия. Друга група е арестувана през март 1984 г. и е обвинена в извършването на девет бомбени атентата в Прищина между октомври 1982 и март 1984 г. Други групи са обвинени в отправяне на заплахи за въоръжено въстание, ако Косово не получи статут на република по мирен път.[20] На 10 март 1984 г. ТАНЮГ съобщава за сложната ситуация – между 1981 и 1983 г. са разкрити седемдесет и две „нелегални организации с около 1000 членове". Заради слабия централизиран контрол, които тези организации упражняват върху отделните членове и местните подразделения, както и заради сравнително лесния достъп до оръжия в страната, трудно може да се установи дали дадена организация си служи с методи на насилие за постигане на своите цели. В действителност някои групи, действащи под определено име, използват насилие, докато други, действащи под същото име, категорично го отхвърлят.[21]

В Косово много албанци са арестувани по обвинения в контрабанда с оръжие, злато и пари, особено в районите на Буяновац и Прешево. Арести има и за незаконна търговия с наркотици. Албанците очевидно се снабдяват с големи количества хероин, който след това продават в Западна Европа. Онези от тях, които имат югославски паспорти, използват възможността за свободно пътуване и осъществяват връзка с представители на албанската народност в Турция. Част от албанците, които живеят и работят в Западна Европа и Съединените щати, продават наркотици под надзора на албанските разузнавателни служби или с тяхно съдействие. Една част от парите, получени по този начин, се предават на активисти в Прищина, които купуват земя от сръбски собственици, а друга част се изпраща на поддръжници на сепаратистките движения, живеещи в Турция и в Западна Европа. През 1987 г. в Прищина действа тайна лаборатория за производство на хероин. До разкриването ѝ в нея са произведени най-малко 35 килограма хероин, от които 4 килограма са иззети, а почти цялото останало количество е прехвърлено в Мадрид по добре организирани канали. Оттам хероинът е препратен в Палермо и след това – в Съединените щати. По-голямата част от парите от тази операция е използвана от сепаратисти от Прищина по типичния начин – за купуване на земя от сръбски семейства.[22]

[20]Ibid., p. 14.

[21]Ibid., p. 37.

През 1986 г. в Косово и по границите на провинцията са разположени голям брой югославски военни части. По това време въпросът за Косово повече от всеки друг проблем разкрива все по-голямото затруднение, пред което е изправена Югославия, стремяща се да избегне установяване на допирни точки между двете сфери на политическа дейност. От една страна, възникването на все по-ясно изявена обединителна протестна дейност на населението и, от друга страна, политическата борба по въпроса за конституционната връзка между федерално правителство и републикански правителства и отслабването на федералните институции.[23] Контролът над косовските партийни организации вече е поет от ново поколение по-млади и по-високообразовани албански лидери. Следвайки един модел, който може да се проследи в историята на всички балкански държави, косовската интелигенция все повече започва да гледа на себе си като на носител на „националната кауза", отговорна за бъдещето и за съдбата на албанското население в Югославия. Чрез вестниците и политическите организации тези хора стават все по-активни представители и участници в елитните структури и в югославската политическа система като цяло. Албанци и славяни обаче продължават да изпитват дълбоко взаимно недоверие и да подхранват омраза към културните традиции на другите. Всяка от двете групи на косовското общество е научена още от ранно детство да възприема другите като стереотипни образи, които се затвърждават от учители, колеги, от разлики в социалното положение, от религиозни различия и фанатизъм. Това довежда до почти пълното отчуждаване на албанците от самата идея за Югославия.

В края на октомври 1987 г. в Косово са изпратени полицейски сили и армейски части, след като хиляди сърби излизат на улицата в

[22]Дадени пред Интерпол показания от Блача Бежета по време на разпита му, след който той е осъден на десет години затвор. Cover no. 6 – Interpol Documents and Action „Madrid" Internal Security Report 2314.8632 on 15 Dec 1987, pp. 2–5.

[23]Woodward, *Balkan Tragedy*, p. 88.

знак на протест срещу изказването на един албански лидер, който заявил, че случаите на изнасилвания на сръбски жени от албанци щели да намалеят, ако повече сръбкини станели проститутки. Вече видяхме как високата раждаемост сред косоварите постоянно увеличава процента на хората под двадесет и пет години, като по този начин се увеличава и броят на безработните, и как лошото икономическо положение на Косово заедно с почти цялостното албанизиране на провинцията задълбочават чувството за несигурност сред стопяващото се сръбско и черногорско население. Ето какво пише един сръбски историк за Косовския въпрос по това време: „Сега това е въпрос на оцеляване на цялата сръбска нация. На риск е изложена съдбата не на албанския, а на сръбския народ. Положението на сърбите на Балканите е твърде деликатно, за да бъде разглеждано в светлината на сегашните събития. Заличава се историческата памет на цял един народ, руши се самата основа на неговото национално съзнание."[24]

Слободан Милошевич

По това време в Сърбия вече ясно се оформят два полюса: полиберализмът, начело с Иван Стамболич, и по-националистическият и по-консервативен – със Слободан Милошевич. Въпреки близкото приятелство и сътрудничество между двамата в продължение на много години сега в отношението им към засилващия се сръбски национализъм, към работата с партийното ръководство на Косово и към характера и ролята на партията възникват различия. И двамата съзнават колко важно е да бъдат възприети като защитници на косовските сърби. В речите си от април 1987 г. Милошевич се стреми да постави знак на равенство между правата на всеки сърбин и на цялата нация и нейното единство и да представи себе си като покровител на сърбите срещу външни врагове. Сръбското общество поддържа различни съперничещи си политически програми и макар че личната му популярност расте, Милошевич има конкуренти в лицето на много антикомунистически настроени националисти, които в сравнение с него се изказват много по-открито срещу албанците в Косово и в подкрепа на сърбите извън Сърбия.[25] На 24 април 1987 г. Милошевич прави важно посещение в Косово, за да води разговори с местното партийно ръководство. Посещението обаче бележи повратен момент за сърбите в провинцията, които виждат в него знак, че Белград най-после започва да се интересува от тяхното положение. Други, включително и ръководството на албанската партия, смятат, че Милошевич е изпратен да успокои сърбите и да сложи край на техните безкрайни искания и демонстрации.

Милошевич, който до този момент пази явно мълчание по въпроси, свързани с Косово, е посрещнат като герой. С възгласи „Слобо! Слобо!" той е поет от събралото се множество сърби, които имат окаян вид и крещят, че трябва да се вземат мерки срещу ръководството на албанската партия за нападенията над сърби и черногорци. Милошевич е видимо стреснат от гледката, която представлява гневната тълпа, но въпреки това използва случая да каже, че в името на прадедите си сърбите трябва да останат в Косово. В същото време той заявява, че те трябва да участват в широката борба, която се подема в цялата страна. При това посещение Милошевич ясно разбира, че в Косово има възможност да използва явното недоволство на сръбското население, за да осъществи собствените си планове за страната като цяло.[26] Това не е първото посещение на Милошевич в Косово. Само четири дни преди това, на 20 април, той е бил там, за да се срещне с ръководители на комунистическата партия, и е помолен от местни сърби да направи още едно посещение, което да бъде изцяло ангажирано с обсъждане на техните проблеми. През тези четири дни помощниците на Милошевич работят трескаво, за да организират масовите демонстрации, които убедително поставят началото на неговия кръстоносен поход в Косово. Веднага след завръщането си в Белград Милошевич, възползвайки се от огромната народна подкрепа, успява да убеди СЮК да започне да обсъжда Косовския въпрос, за да покаже на ръководствата на другите републики какво в действителност означава положението на косовските сърби за федерацията като цяло. От този момент нататък конфликтът между сърби и албанци няма да има вече идеологически измерения, а ще бъде разглеждан като етнически въпрос. Така Сърбия се насочва към конфронтация не само с албанците, но и с някои югославски републики. През цялото лято косовските сърби са във фокуса на сръбските медии. Телевизионни екипи и журналисти от Белград се втурват да отразяват трудния живот на обсадените косовски славяни. Започват да се носят сръбски национални шапки,

[24]Bogdanovic, *Kniga o Kosovu*, 1985, p. 283.

[25]Woodward, *Balkan Tragedy*, p. 99.

[26]За начина, по който Милошевич планира и манипулира това посещение през април 1987 г., вижте Silber and Little, *The Death of Yugoslavia*, chapters 1 and 2.

дълги коси и бради, навсякъде се пеят народни песни. В цяла Сърбия се организират митинги.[27]

Междувременно намерението за отнемане на автономния статут на Косово е обявено в предложението на Президиума на СФРЮ за конституционни промени от 11 февруари 1987 г. Предложението не е съобразено с факта, че статутът на автономните провинции не може да се разглежда извън цялостната конституционна постановка за федерализма в Югославия. Така въпросът за конституционните промени, обсъждан в този момент, отваря пътя за създаването на силен десен блок, който използва Косово като мощен символ на сръбския национализъм, за да легитимира политическата си реторика. Косово се превръща в обект на конституционния дебат, който водят интелектуалният и политическият елит на Сърбия. През 1987 и 1988 г. цели сесии на Централния комитет на Съюза на югославските комунисти са посветени на този проблем.

В Централния комитет на Съюза на комунистите в Косово чистка е направена в края на 1987 г. На 25 октомври колективното председателство на СФРЮ суспендира правомощията на полицията и на съдебната власт на провинцията и на тяхно място изпраща федерални полицейски части.[28] Един месец след Седемнадесетия пленум на ЦК на СЮК сръбското ръководство организира в Белград митинг, на който се събират 350 000 души. Едно заглавие на всекидневника „Политика" гласи: „Няма сила, която да спре обединяването на Сърбия". На Седемнадесетия пленум на партията Милошевич получава подкрепа да жертва Косово в името на едно формално единство. През лятото на 1988 г. в цяла Сърбия се организират митинги, на които се издигат искания автономните провинции Войводина и Косово да бъдат поставени изцяло под сръбски контрол. С всяка изминала седмица митингите стават по-масови. Сърби и черногорци, развяващи плакати, на които пише „Долу албанският геноцид в Косово", призовават събратята си да тръгнат на поход, за да спасят сърбите в Косово. Никой от ораторите обаче не споменава за голямата катастрофа, връхлетяла Югославия по това време: астрономическата инфлация. Въпреки регионалното самоуправление и добрите отношения със Запада Съюза на комунистите продължава да контролира икономиката на Югославия. Икономическите реформи, целящи създаването на „пазарна икономика", се съпътстват от отрицателен ръст на производството и инфлация от 250%. Един

[27]Ibid., p. 99.

[28]Woodward, *Balkan Tragedy*, p. 88.

белградчанин казва на гост от Англия: „Сега всичките ни пари отиват за храна. Обикаляме от магазин на магазин като цигани."[29]

След ожесточена вътрешнопартийна борба Милошевич взема властта в Съюза на комунистите в Сърбия в края на годината. Той е роден през 1941 в Сърбия и става адвокат през 1964 г. Съпругата му е предан идеолог на марксистката философия. Милошевич работи в държавна компания преди да стане член на СЮК през 1969 г. Няколко години по-късно става директор на голяма банка. Едва през 1984 г. се включва пряко в политиката под крилото на комуниста Иван Стамболич, от когото научава всичко, което може да научи, преди да заеме поста му на председател на Централния комитет на партията, когато Стамболич става президент. Двамата политици влизат в конфликт по въпроса за развихрилия се след албанските бунтове в Косово сръбски национализъм, който Милошевич използва, за да вземе твърдо страната на сърбите в провинцията. В една среща с тях той обвинява албанското ръководство на провинцията и обещава помощ на сърбите. Тази среща води до голяма промяна в политическата личност на Милошевич. Един сръбски журналист казва: „След тази нощ у него внезапно настъпи психологическа промяна. Той изведнъж откри, че има власт над хората."[30]

Победата на Милошевич се дължи на задълбочаващата се несигурност в цялата сръбска партия. Призивът за обединение около един силен лидер допада на много членове на сръбската партия, които искат да задържат политическия контрол над Косово. Милошевич печели огромната си победа с обещанието за силно лидерство в момент на нарастващи икономически трудности и социални вълнения. За първи път след Ранкович се появява партиен водач, който заговаря за сръбските несгоди и напомня на сръбския народ историческата му задача да си върне Косово. Сега в сръбските области на Косово се възцарява атмосфера на напрегнато очакване. Милошевич веднага взема страната на православната църква, което в очите на сърбите му осигурява солидна социална база. Негови снимки започват да се появяват по стените, както и във вестниците и списанията. Националното движение в Сърбия вече е толкова силно, че федералното ръководство не може да му оказва влияние. През октомври 1988 г. партийното ръководство на Войводина е свалено и заменено с хора на Милошевич, готови да осъществят желаните конституционни промени, които ще върнат на Сърбия контрола, който

[29]Moats, „Yugoslavia Lost", p. 298.

[30]M. Rezun, *Europe and War in the Balkans*, Praeger, Westport, CT, 1995, pp. 126–127.

тя някога е упражнявала над автономните си провинции. Така е положена основата за отнемането на автономията на двете провинции, но преди да се направят необходимите конституционни промени, самите провинции трябва да дадат одобрението си, а за тази цел е нужно ръководствата им да бъдат подменени. През октомври са свалени ръководителите на Съюза на комунистите във Войводина, а на 17 ноември се събира комитетът на косовската партия, за да обсъди (т.е. да приеме) подадените под сръбски натиск оставки на председателката Какуша Яшари и на нейния предшественик Азем Власи, който вече е член на федералния изпълнителен комитет на Съюза на комунистите.[31]

Миньорският протест

Сутринта на 17 ноември 1988 г., приключили нощната смяна, миньорите от мината Стари Тръг близо до Митровица, индустриалния център на Косово, излизат от мината, където са работили при 38 градуса горещина, и посрещат мразовитото утро (в Косово вече е паднал първият зимен сняг); събират се с колегите си от дневната смяна и тръгват на 70-километров поход за Прищина. Когато стигат в Прищина, към тях се присъединяват други работници и студенти, а по-късно и ученици, както и хора от по-старото поколение, които се стичат от всички части на Косово (както и от Западна Македония) на петдневен митинг, за да покажат народната решимост. Протестът има две цели: да покаже, че се отхвърлят предложените промени в конституцията на република Сърбия, и да се предотврати принудителната оставка на двамата ръководители на провинцията.[32] На митингите се развяват югославски и албански знамена и се издигат портрети на Тито. Няма призиви за обединение с Албания, нито се споменава за Енвер Ходжа. Един албанец от Печ споделя пред гост от Англия: „Колкото до всички тези истории за присъединяване към

[31]Азем Власи оглавява Социалисския младежки съюз на Югославия през последните години от управлението на Тито. След продължителен престой в Белград той се връща в Косово, където оглавява местния социалистически съюз. През 1981 г. е председател на партийния комитет на Съюза на комунистите в Прищина. Власи – който е един от първите, който нарича албанските демонстрации през 1981 г. контрареволюция, през 1986 г. след партийна чистка застава начело на косовската партия с един по-млад екип. Две години по-късно обаче, след гръмогласна кампания в белградския печат е сменен от Какуша Яшари. През февруари 1989 г. е отстранен от Централния комитет на партията. M. Thompson, A Paper House, p. 135.

[32]Magas, *The Destruction of Yugoslavia*, pp. 172–173.

Албания, аз бях в Албания за десет дни с една моя леля – тя искаше да се види със свои роднини. Боже мой! Никой югославски албанец не иска да живее в Албания. Там нямат нищо!“[33] Миньорите са комунисти от стария тип и продължават да подкрепят партията. Те не са отцепници, а само искат да запазят конституцията от 1974 г. Секретар на партията в провинцията става Рахман Морина, който по настояване на сръбската партия заема поста на Азем Власи. В Съюза на комунистите и във федералните структури остават няколко послушни албанци, а останалите са отстранени.

На сърбите не им е нужно много време, за да се отърсят от нерешителността си към идеята за Югославия и да се опиянят от чувството, че именно те са потискани. Сръбското движение в Косово се използва ловко от новото комунистическо ръководство и всъщност от Милошевич, който лансира своята популистка политика, за да запази старата бюрократична структура, като същевременно я обвърже здраво с преоткритите национални идеи. Бързото разпадане на Югославската федерация обаче показва, че тесните интереси на управляващите комунистически и посткомунистически национални елити прикриват натрупани етнически напрежения, които едва ли може да се преодолеят с демократични средства.[34] Власи е принуден да подаде оставка, защото личността му се свързва с искания за по-голяма автономия на Косово. В началото на 1989 г. Сърбия има четири гласа във Федерацията, която вече съществува единствено на хартия. Буквално цялата албанска общност в Косово е против конституционните поправки. Конституцията е нарушена, а това означава, че е отхвърлен и старият следвоенен ред. Сръбската партия нетърпеливо чака Косовската партия да обяви, че, следвайки „демократическия централизъм“, подкрепя конституционните промени. За да се освободи от Власи обаче, Сръбската партия решава да приеме промените независимо от изказвани отвън мнения. Въпросът се свежда до рецентрализацията на Сърбия. Още от падането на Ранкович сърбите смятат, че постепенно губят статута си не само в Косово, но, което е по-важно, в Югославската федерация като цяло. Те не могат да разберат защо албанците са толкова разтревожени от новите конституционни промени, при положение че „в края на краищата Сърбия получава това, което естествено ѝ се полага“. Сега вече Войводина или Косово не могат да се отцепят. Преди промените те имат възможност да оказват влияние върху сръбската кон-

[33]Moats, „Yugoslavia Lost“, p. 300.

[34]*Kosovo Chronicles*, p. 213.

ституция, но Сърбия не може да влияе на техните конституции.[35]

За конституционните промени действително има законно основание. Според конституцията от 1974 г. Сърбия е малцинство във федерацията, сама срещу останалите седем федерални единици, като двете автономни провинции могат да гласуват срещу нея. Когато тези федерални единици придобиват основните черти на национални държави, сърбите започват да смятат, че са се озовали в парадоксалната ситуация да бъдат принизени в своя статут до национално малцинство в част от собствената си федерална единица, без обаче да се възползват от правата на истинска малцинствена група. Ето защо Милошевич може да използва Косово като най-крещящ пример за сръбския национален упадък в рамките на Югославската федерация. И той прави това, въпреки че сърбите продължават да бъдат пропорционално свръхпредставени в почти всички федерални институции. В същото време албанците сплотяват силите си в своята съпротива срещу ограничаването на автономията на Косово.

Новата 1989 година започва с оставката на правителството на министър-председателя Бранко Микулич – за първи път в следвоенна Югославия правителство подава оставка. Микулич е критикуван за лошо управление на икономиката и за невъзможност да намери работещ модел за разрешаване на Косовския проблем. Обвинен е също, че е използвал политическата си власт за обогатяване на собственото си семейство. Той подава оставка, след като Федералното събрание не одобрява предлаганите строги мерки, които ще доведат до временно съкращаване на обществени средства. Косовският парламент няма друг избор освен да ратифицира поправките в сръбската конституция и съответно да гласува за собственото си разпускане. Това позволява на Сърбия да приеме нова републиканска конституция.

Тази последна стъпка, която албанците в Косово са принудени да направят, поставя ситуацията извън контрол. През февруари 1989 г. животът в Косово е парализиран, тъй като (поемайки отново инициативата) над 1000 албански миньори от големия рудодобивен комплекс Трепча в Митровица обявяват гладна стачка. Те настояват за оставката на трима ръководители на провинцията, наложени през този месец от сръбската партия – Рахман Морина (секретар на партията в Косово), Хусамедин Аземи (секретар на партията в Прищина) и Али Шукрия (член на Централния комитет на партията във Федерацията). Морина, който е и началник на полицията в Косово, е

[35] *Politika*, Belgrade, 25 February 1989.

преминал през Министерството на вътрешните работи в Белград и има опит в изпълнението на различни рутинни задачи, свързани със сигурността. Той е един от малцината албанци в Съюза на комунистите, на когото сърбите могат да разчитат. Той е и един от малкото противници на сепаратистките настроения в албанската общност и след вълненията в Косово през 1981 г. по време на управлението на Власи е назначен за министър на вътрешните работи на провинция Косово. След това става и ръководител на Съюза на комунистите в Косово. Морина е ключова фигура в усилията на Белград да държи размирната провинция под контрол[36] и е мразен като колаборационист, който, вземайки страната на Милошевич в неговата антиалбанска политика, е предал своя народ. Милошевич има нужда от Морина и от шепата „надеждни" албанци, за да наложи политиката си в Косово. Стачкуващите миньори смятат, че трите ръководители се държат прекалено почтително към някои лидери на федерацията и към цялото партийно ръководство на Сърбия.

Стачкуващите са недоволни и от сръбската оценка на петдневните митинги през ноември 1988 г. (в тях участват около 100 000 албанци), представени като „продължение на бунтовете от 1981 г.". Те твърдят точно обратното: демонстрациите са спонтанни, протитовски и не са организирани от албански сепаратисти. Освен това те искат всички конституционни промени за ограничаване на косовската автономия, за каквито Белград настоява, да бъдат демократично обсъдени.[37] По това време косовската партия се е разпаднала почти напълно. Ръководството на федерацията трябва да приеме сръбските предложения за поправки в конституцията и да убеди Власи, Морина и Шукрия да се оттеглят. След осем дни, прекарани под земята, стачкуващите се озовават в атмосфера на нетърпимо напрежение между сърби и албанци. През изминалата седмица животът в провинцията буквално е спрял – албанците напускат работните си места, магазини и училища, за да участват в митингите в подкрепа на миньорските искания. В отговор десетки хиляди сърби излизат на улиците в Белград с искания редът в Косово да бъде възстановен. Сърби и черногорци напускат масово партията, тъй като местните партийни организации престават да функционират, докато албанците остават в нея напълно парализирани. Когато Милошевич идва да говори в Косово, една малка, но ясно откроваща се сръбска група, издига призиви за незабавното арестуване на Азем Вла-

[36] J. Pettifer, *The Independent*, 19 October 1990.

[37] RFE, Special Report/4, 8 March 1989.

си. На следващия ден той е арестуван под предлог, че е насърчавал стачкуващите миньори и е отстранен от Централния комитет на партията. Заедно с него са арестувани всички директори на големи предприятия. Тези арести и атмосферата на страх и насилие, които те създават, бележат края на връзките между сърби и албанци. В провинцията е въведен полицейски час.

В израз на забележителна солидарност и неподчинение албанците на свой ред затварят училищата и магазините си и спират да продават стоките си на пазара. Властите заявяват, че се готви „контрареволюция" и в провинцията е обявено извънредно положение. Стачката в Трепча, която по-късно албанците обявяват за национално въстание, обединява политически цялото албанско население; това е нещо съвсем различно от студентските митинги през 1968 и 1981 г. Въпреки оставката на тримата партийни ръководители, прекратената осемдневна гладна стачка на албанските миньори и частичната мобилизация на армията, напрежението, което остава в Косово, показва основните политически различия между югославското колективно председателство и сръбските лидери, от една страна, и някои лидери от Словения и Хърватия от друга страна.

Сръбските конституционни поправки

Отмяната на автономията на Косово започва с поправките към конституцията на Социалистическа република Сърбия на 28 март 1989 г. Приема се една централизираща по характер конституционна промяна, наложена по юридически път, която разклаща позицията на Косово като една от осемте федерални единици на Югославия. След като е суспендирана дейността на Косовския изпълнителен съвет и на Косовското събрание, провинцията вече не съществува като социално-политическа единица и е лишена от държавни правомощия. Промяната в конституционния и правния статут на Косово е съпроводена със засилени полицейски и юридически мерки от страна на Сърбия. На 3 февруари 1989 г. сръбското Народно събрание приема поправките, които предоставят на Сърбия попряк контрол върху сигурността, съдебната власт, финансите и социалната политика на провинцията. Албанците веднага се противопоставят на тези поправки, които според тях са стъпка към отнемане на правата, дадени им от конституцията от 1974 г., в която те виждат основен гарант на своите национални права. Сърбите, от друга страна, приемат поправките като средство за защита на малцинствата в Косово от „политиката на геноцид на албанските сепаратисти". Сърбите са възмутени от неблагодарността на албанците, които според тях искат и вълкът да е сит, и агнето – цяло.

На 23 март косовският парламент одобрява новата сръбска конституция. Белградските медии съобщават, че „Сърбия възвърна суверенитета си". През това време младите албанци, обзети от мрачни настроения, крачат по улиците на Косово, където тегне атмосфера на тежки предчувствия. Новата конституция определя статута на провинцията като „форма на териториална автономия", която им дава правото да създават свои закони, но с предварителното съгласие на Народното събрание. Южната провинция отново се нарича Косово и Метохия. За основа на конституционния ред в Сърбия се използват принципите, залегнали във федералната конституция от 1963 г., според която правата на провинциите се посочват в конституцията на република Сърбия. Освен това спорните моменти в конституциите от 1968, 1971 и 1974 г. са обявени за невалидни.[38] Като лишават провинциите от тяхната конституционна власт и ограничават законодателната, административната и юридическата им власт, сърбите се опитват да решат проблема с южната си провинция, представяйки го като въпрос на законодателна и административно-изпълнителна дейност на сръбските правни институции. Политическата цел на тази дейност е да се предотврати отцепването на Косово и да се улесни завръщането на сърбите в провинцията.

Федералното ръководство, оглавено от Светозар Маркович, няма друг избор, освен да приеме наложените от Сърбия конституционни промени заради влиянието на сръбската политическа машина във федерацията като цяло. Избухват сериозни бунтове, в които 28 албанци загиват, а много други са ранени. В провинцията е обявено извънредно положение, а спорадичните бунтове продължават. Ръководствата на Словенската и на Хърватската партия правят декларации в подкрепа на протестиращите албанци, тъй като си дават сметка, че конституционните промени може да засегнат и тях. Партийните организации във Войводина, Черна гора и Македония подкрепят Сръбската партия, но Босненската партия запазва подчертано мълчание. Поляризацията във федерацията продължава – около 450 000 словенци подписват петиция в подкрепа на критиките, които отправя републиката им към федералните власти заради специалните мерки за справяне с безредиците в Косово. Този случай

[38] D. Janjic, „Socialism, Federalism and Nationalism", Sociology, vol. XXXIV, no. 3, 1992, p. 319.

предизвиква мигновена ответна реакция в други части на страната. На следващия ден повече от 100 000 души вземат участие в протестни митинги в Сърбия, Войводина, Скопие и Титоград в подкрепа на специалните мерки. За четвърти път от 1945 г. югославските лидери трябва да използват армията за потушаване на размирици в Косово. Споровете продължават и на 1 март Съюзът на сръбските писатели официално прекъсва връзките със словенските си колеги, които „предадоха традиционната дружба между двата народа и взеха страната на враговете на Сърбия."[39] Събитията в Косово получават изненадващо широк отзвук в медиите в Съветския съюз, в чиито съобщения от Югославия започва да се очертава силна просръбска тенденция. В едно предаване на съветската телевизия след внесените от Сърбия конституционни поправки се казва, че докато унгарците от Войводина приемат промените, „албанските националисти им обявяват война". Съветският коментатор продължава: „Въпреки враждебното албанско отношение Сръбското народно събрание приема поправките с подкрепата на върховната власт на Войводина и на Косово и на мнозинството от населението." Отношението на Москва показва, че в този момент тя не вижда надежда за подобряване на отношенията с Албания и смята, че Сърбия е по-подходящият кандидат за ухажване.[40]

По това време на държавно равнище е постигнат известен прогрес в югославско-албанските отношения, които са драматично прекъснати с бунтовете от 1981 г. През 1988 г. е подписана културна спогодба, а през януари 1989 г. заместник-министрите на външните работи на балканските страни се срещат в Тирана – това е първото по рода си международно политическо събитие. То е предшествано от Конференцията на външните министри на балканските държави в Белград през февруари 1988 г. Тогава югославският печат коментира речта на албанския външен министър Реис Малиле, окачествявайки я като „внимателна" и „прагматична", избягваща всякакви спорни въпроси; министърът ловко заобикаля Косовския въпрос, като заявява, че националните малцинства трябва да строят мостове между държавите. Така той повтаря Титовата идея за ролята на малцинствата. Малиле дава интервю за косовския всекидневник „Рилинджа", който излиза на албански език (това се прави за първи път от висш албански представител). В интервюто той казва, че Албания гледа благосклонно на цялостното развитие на отношенията с Югославия. Министърът повтаря твърдението, че малцинствата трябва да бъдат като мостове между държавите, а по отношение на Косово добавя: „Ние не сме искали и не искаме нищо." Това е конкретен отговор на обвиненията, че Албания има териториални претенции към Югославия.[41]

За Албания Белградската конференция е не само въпрос на престиж; тя е много важна за усилията на Албания да подобри отношенията си със съседните държави. На конференцията е постигнато съгласие да не се разглеждат конкретни въпроси, свързани с двустранните отношения, а да се търси обща рамка за сътрудничество. Тази идея е поставена на изпитание, тъй като в Косово следват нови вълнения. Именно правителството в Тирана предлага да се водят разговори за възобновяване на културното сътрудничество, тъй като Тирана е в много по-добри отношения с Белград, отколкото косоварите, и то в момент, когато отношенията между всички югославски малцинства не са обещаващи. Албания не се ангажира с Косово по никакъв начин освен чрез реторика. Сред елита на Тирана (състоящ се предимно от тоски), който определя албанската външна политика, цари атмосфера на тесногръдие, несигурност и консерватизъм по отношение на аспирациите на косоварите. Дълго време Югославия е главен търговски партньор на Албания и тенденцията, която се наблюдава, е към все по-голяма интеграция на рудодобива и електропроизводството. Заводите в Дяковица в Косово получават електроенергия и хромова руда от Албания. Ако се върнем мислено назад, трябва да кажем, че ръководството в Тирана реагира изключително вяло на превратa, който Милошевич извършва в югославската партия – това вероятно се дължи на икономическия провал на Албания, който вече е ясен и за албанското ръководство. Сериозните нарушения на човешките права, съпътстващи тези важни за бъдещето на Югославия събития, се премълчават в интерес на мира и добрите отношения с Белград.

Поредната криза в Косово естествено има неблагоприятен ефект върху югославско-албанските отношения, а оттам и върху балканското сътрудничество, изграждано толкова мъчително предишната година. Албания реагира светкавично и необичайно ангажиращо. В изявление на Фото Чами, дясната ръка на Рамиз Алиа (приемника на Енвер Ходжа), остро се критикува „погрешната политика" на юго-

[39]RFE, SR/4, 8 March 1989.

[40]RFE, BR/62, April 1989.

[41]RFE, BR/36, March 1988.

славските власти към албанското малцинство и се отправя предупреждение, че политиката на Белград не може да не се отрази зле на балканското сътрудничество. Изявлението на Чами предизвиква протестна кампания в цяла Албания в подкрепа на косовските миньори. Югославия реагира на войнствената албанска пропаганда, обвинявайки Албания, че води „двойствена политика", като проповядва добросъседски отношения, а в същото време предприема враждебни действия срещу Югославия. Но, както казва Рамиз Алиа на партийния пленум през 1987 г., „историята е показала, че отношенията с Югославия се определят от вътрешното положение в Югославия и се подобряват или влошават в зависимост от това положение."[42]

Едно от обясненията защо хистеричната пропаганда има толкова голям успех в Сърбия е, че никой в Белград не е посещавал Косово. В Белград всички четат превърнали се в бестселъри книги за трагично-героичното минало на Сърбия, особено книги, в които за първи път открито се поставя въпросът за страданията на сърбите през Втората световна война, причинени им от хърватските усташи и от босненските мюсюлмани. На 28 юни, Видовден[43], сърбите отбелязват 600-та годишнина от първопричината, както те смятат, за всичките им нещастия – разгрома в Битката на Косово поле и последвалите мрачни векове на османско владичество. По това време Косово поле не е нищо повече от един анклав с около 20 000 сърби, заобиколен от предградията на населената предимно с албанци Прищина. В този топъл летен ден войнствено настроените косовски сърби отново издигат лозунги и развяват знамена. Случаят се използва и за организиране на политически митинг, на който се издигат и многобройни портрети на Милошевич, но не и на Тито. По това време на Милошевич се гледа като на първия сръбски ръководител след Втората световна война, който защитава интересите на Сърбия, макар и за сметка на останалата част на страната. В края на краищата от 1974 г. насам конституционните разпоредби задоволяват всички федерални единици с изключение на Сърбия, тъй като узаконяват

[42]RFE, BR/41, March 1989.

[43].Видовден е празникът на Свети Вит, старославянски бог, когото сърбите продължават да почитат и след като приемат християнството. В историческото съзнание на сърбите, както и по традиция, Видовден е денят, в който се отдава почит на легендите за битката на Косово поле, на нейните герои и жертви и особено на сръбската загуба в тази битка. Ето защо този ден заема особено място в сръбската национална и политическа култура.

исканията им за повече права и за независимост от центъра. Това е принципът, за който Югославия твърди, че разрешава националния въпрос, и никой преди Милошевич не се осмелява открито да го оспори. Милошевич се възползва от случая и произнася вълнуваща реч, която е сравнително умерена за агресивен и безкомпромисен политик като него. Речта му не дава на албанците никаква надежда за помирение. В нея открито се нападат сръбските лидери от миналото:

> „Ние загубихме Битката не само заради турското военно превъзходство, но и заради трагичното неразбирателство между сръбските водачи. Това неразбирателство съпътства сръбския народ в цялата му история, включително през двете световни войни и по-късно в социалистическа Югославия, когато сръбското ръководство остава разделено и склонно към компромиси за сметка на народа."[44]

Тази реч внушава на поддръжниците му, че обединяването на Сърбия е осъществено от сегашното ръководство на Сърбия, оглавявано от Милошевич. По-нататък той заявява: „Вече е дошъл моментът, когато, изправени на Косово поле, можем открито и ясно да кажем – стига вече!" От тези думи ясно се подразбира, че сега сърбите са спечелили важна победа в Косово и че тя няма да бъде последна. Ето и заплашителното (и пророческо) заключение: „Днес, шест века по-късно, ние отново водим битки и макар че те са невъоръжени, не можем да изключим възможността и от въоръжени битки."[45] Много югославяни, разбира се, гледат на Милошевич със страхопочитание, убедени, че той се възползва от безсилието на сърбите, като насочва вниманието към техните национални „болки" в Косово. Милован Джилас, запитан какво смята за Милошевич, отговаря:

> „Другите републики виждат в Милошевич един сръбски Тито, взел присърце сръбските, а не ленинските интереси. Той им прилича на сръбски хегемон. Лично аз съм съгласен, че той трябва да уреди отношенията на Сърбия с нейните провинции. Мисля, че е прав в този смисъл и че масовите митинги са нещо положително. Най-накрая един комунист разбира, че абсурдното положение, при което най-голямата нация все още няма правата, предоставени на всички национални малцинства, трябва да бъде поправено."[46]

Точно три дни преди тържествата на Косово поле сърбите имат

[44]RFE, SR/9, 20 July 1989.

[45]RFE, SR/9, 20 July 1989.

[46]Unpublished interview with Milovan Djilas by G. Cirjanic, Belgrade, February 1989.

възможност да демонстрират солидарността си пред най-голямата в света действаща православна църква „Свети Сава“ в Белград. Църквата, чийто строеж е започнал през 1935 г., но преустановен заради войната, изразява чувството на сърбите, че са победители в борбата срещу потисничеството, и е ясен символ на възраждането на православната вяра. Катедралата е издигната на мястото на изгорения от османците гроб на Свети Сава, основател на сръбската православна църква; планът да се построи църква на това място от самото начало се свързва с утвърждаването на сръбския национализъм. След войната църковните власти многократно, но безуспешно искат разрешение от югославското правителство строежът да бъде възобновен, но го получават едва след смъртта на Тито и работата продължава през 1984 г. Православната църква е удовлетворена от новата линия на сръбската партия. Ето какво казва пред чуждестранен журналист един сръбски епископ за Милошевич: „Най-накрая имаме ръководител, който откликва на нуждите на сръбския народ. Сега културата ни може да бъде възкресена, защото това по-младо поколение комунисти в Сърбия имат повече уважение към славата на средновековна Сърбия, отколкото техните предшественици.“[47] Според Радио Любляна тържествата за Косово показват „безспорно национално сплотяване на сърбите, които почитат Милошевич като легендарния крал Лазар“ (който загива в битката на Косово поле). Знак за по-остра конфронтация дава сръбската църква, когато призовава сърбите да се борят не само срещу етническата, но и срещу духовната загуба на Косово.

[47] *The Independent*, London. 9 January 1989, p. 5.

12
СЪРБИТЕ СИ ВЪЗВРЪЩАТ РЕПУБЛИКАТА

През есента на 1989 г. увеличаващата се пропаст между сръбските и албанските общности в Косово се задълбочава още повече – републиканските власти се опитват да наложат свое управление в провинцията чрез централизация на правителствения, политическия и пропагандния натиск, както и чрез засилване на полицейските репресии. Като зловеща прелюдия към предстоящите събития бомбардировачи на югославските военновъздушни сили кръжат над главните косовски градове, чиито улици сега са пълни с военни коли и тежко въоръжени патрули на сръбската полиция. На 30 октомври започва процесът срещу Азем Власи, но той веднага е отложен, тъй като защитата иска (освен всичко друго) да бъдат сменени председателят на съда и прокурорът. Процесът е възобновен на 23 ноември, но отново е отложен, тъй като съдията преценява, че защитата на Власи се нуждае от още време, за да се подготви. В края на краищата делото се гледа при тежки условия – районът на съда е блокиран от танкове, а на чужди дипломати и на правозащитни групи е отказан достъп. Процесът явно се води по политически съображения и от всеобщо желание за отмъщение. При тези обстоятелства Власи не може да разчита на справедлив процес и този факт подтиква към нови безредици из цяло Косово, включително и към седяща миньорска стачка.

С влошаването на междуетническите отношения в Косово се влошават и отношенията между Югославия и другите републики. В Словения и Хърватия печатът нарича процеса срещу Власи „юридически фарс“. Сръбските медии отвръщат с твърдението, че хърватите и словенците не разбират какво всъщност става в Косово, особено що се отнася до положението на славянското население там. Сърбите критикуват особено остро младите словенци, които носят значки с надпис „Аз обичам Косово“, за тяхната „фалшива хуманност“. В известен смисъл тази критика е основателна: избликът на съчувствие в Любляна към косоварите е до голяма степен лицемерен, тъй като повечето словенците имат не по-малко пренебрежително отношение към косовските албанци от повечето сърби, също и от

повечето хървати.[1] Словенците като цяло никога не биха посетили такова „изостанало и примитивно" място като Косово. Те имат подобно отношение и към работещите в Любляна албанци, които смятат, наред с други работници от неразвитите райони на Южна Югославия, за жалки гастарбайтери. Това лицемерие открито се проявява, когато Словения и Хърватия се противопоставят на сръбските искания за реформа на Югославската федерация – отначало прикрито, а след това открито те вземат страната на косовските албанци, защото виждат в тях съюзници в борбата за власт срещу Сърбия. Когато тази борба завършва с тяхното отцепване от федерацията и с разпадането на Югославия, те бързо загубват интерес към Косово.[2]

В началото на 1990 г. започват нови прояви на гражданско недоволство – десетки хиляди албанци излизат на мирни протести в края на януари в подкрепа на косовския партиен лидер Рахман Морина, който отказва да приеме делегация на новосформираната организация на Свободните студенти, отправяща искания за политически реформи в Косово, освобождаване на всички политически затворници в Косово и прекратяване на политическите съдебни процеси. Скоро обаче към протестиращите се присъединяват работници от фабриките и се стига до насилие – албанците нападат влакове, автобуси и коли. Протестите са потушени с не по-малка жестокост от силите на Държавна сигурност, което води до още по-яростни сблъсъци между албански демонстранти и полиция в цялата провинция; резултатът е тридесет и един загинали и стотици ранени. Протестиращите са отблъснати с такава решителност, че улиците бързо се опразват. През април федералните власти прекратяват „специалните мерки" и изтеглят почти всички федерални войски, като оставят сръбските републикански власти да поемат пряк полицейски контрол. Албанските полицаи веднага са отстранени и около 2500 сръбски полицаи от Белград са изпратени в Косово. За да се успокоят

[1]През лятото на 1989 г. бях на гости на хърватско семейство в Далмация и поисках да изслушам една касета с албанска музика, която бях купила предишната седмица в Призрен. Когато видяха касетата, домакините възкликнаха с отвращение: „Тази музика не е хубава, все едно, че е турска. Всички в Косово са албанци и цигани – мръсно място. Защо си ходила там?"

[2]Въпреки предложенията на новосформираното в Загреб Дружество за югославска демократична инициатива Косово да бъде управлявано директно от федерацията, на последния партиен конгрес северните републики принасят в жертва автономията на Косово, за да ограничат Слободан Милошевич, който преследва по-широки цели: да наложи сръбското върховенство, нарушавайки принципите на федерацията.

албанските духове, както и световните медии,[3] Адем Демачи е освободен от затвора на 28 април, след като е прекарал близо двадесет и осем години зад решетките. Демачи, някогашният борец за по-добър живот, сега се е превърнал в духовен патриарх на близо три милиона албанци в Югославия.[4] След освобождаването си той продължава да подчертава необходимостта от мирно решение на сегашната политическа криза, като допуска само прояви на ненасилствена съпротива, и повтаря на всеослушание посвещението на книгата си, която е издал в Прищина през 1958 г.: „Не на онези, които вдигат ръка за престъпление, а на онези, които протягат ръка за помирение".[5] И наистина от пролетта на 1990 г. албанците се отказват от насилието и приемат пасивната съпротива, която се превръща в отличителна черта на следващата фаза от албанското национално движение в Косово.

Сръбската програма за Косово

Един от най-важните държавни документи от този период е Програмата за постигане на мир, свобода, равенство и благоденствие в Косово, приета от сръбското народно събрание на 22 март 1990 г. В името на основната цел – мирното съвместно съществуване на всички етнически групи в Косово – и за да се избегне главната заплаха за постигането на тази цел в лицето на албанския сепаратизъм, Програмата обявява „конкретни мерки за запазване на законовия ред, мира, свободата, равенството и целостта на Сърбия". Проблемът за личните и етническите права е дефиниран като проблем, който има три основни аспекта: гарантиране правата на всички косовски граждани; равноправие на албанците, което включва правото им да следват националната си традиция и да използват религиозното и културното си наследство; и правото на заселване в Косово на сърби и черногорци, принудени да напуснат региона през Втората световна война. Но за да се упражни правото на заселване, трябва да съществуват условия за това. Липсват обаче както политическа воля, така и нужните финансови средства, за да може тази амбициозна и спорна програма да се приложи ефективно. Албан-

[3]Вижте вестник „Гардиън" от 2 февруари 1990 г. за смазването на протестите в Косово.

[4]Адем Демачи получава наградата „Сахаров" за 1991 г. в Страсбург.

[5]Elsie, History of Albanian Literature, vol. II, p. 625.

ците вече не признават властта и легитимността на тези, които я предлагат, а освен това програмата се лансира в момент, когато разделението между двете етнически общности в Косово се е задълбочило.[6]

По това време става известен един от най-странните и мистериозни случаи, съпровождащи вълненията в Косово: прословутото масово отравяне на албански ученици през пролетта на 1990 г. Според албански източници през март и април в различни медицински заведения са наблюдавани и изследвани повече от 7000 случая на невроинтоксикация. Повечето от пострадалите са ученици от първоначалните и средните училища, получили отравяне на дихателните пътища. Албанците твърдят, че невротоксичният газ прониква през вентилационната система в класните стаи, където учат албанските деца. Тези деца обясняват, че са усетили приятна миризма, след което са почувствали гадене, последвано от главоболие, стомашни болки, виене на свят, затруднено дишане, кашлица, болки в сърдечната област и халюцинации. Диагнозата на лекарите е отравяне с невротоксичен газ, а лечението, което прилагат, е преливане на кръв, витамини и успокоителни средства. Международният Хелзинкски комитет за човешки права, който разследва тези случаи, установява, че сръбски медицински лица, придружавани от полицейски служители, са ходили многократно в болницата към католическия манастир в Бинча, където са заведени много деца със симптоми на отравяне. При едно от посещенията си те са задържали монахините и са ги принудили да отпратят децата с такива симптоми. След това са конфискували наличните лекарства под предлог, че манастирът няма официално разрешение да поддържа аптека, и преди да си тръгнат са унищожили част от имуществото на болницата. Сръбските власти отказват да разследват обвиненията за отравяне на деца. Много болници и клиники се охраняват от въоръжена полиция, за да не могат албанците да търсят там лечение за децата си. Според властите те страдат от „масова истерия".[7]

[6]S. Samardzic, *Kosovo-Metohija – Political Aspects of the Problem*, Institute for European Studies, Belgrade, 1995, p. 2.

[7]*Autonomy to Colonisation: Human Rights in Kosovo 1989–1993*, International Helsinki Federation for Human Rights, November 1993, pp. 23–24. Съобщава се за друг подобен случай на масово отравяне в населения предимно с албанци град Тетово през октомври 1996 г., когато стотици албански ученици търсят медицинска помощ заради болки в стомаха и треска.

Автономията на Косово е отменена

Терорът, който федералната полиция налага, се засилва след като словенските и хърватските контингенти се изтеглят и в Косово остават само сръбски части. През юли 1990 г. Белград прави следващата стъпка към лишаване на провинциалното правителство от власт – народното събрание не може да заседава, просто защото членовете му са изгонени от сградата. На 2 юли албанските парламентаристи се събират пред сградата и обявяват суверенна република Косово в границите на Югославската федерация и отцепването на Косово от Сърбия.[8] В отговор три дни по-късно Сърбия разпуска косовското правителство и косовското събрание и сръбското народно събрание поема административната и изпълнителната власт в провинцията, която отново е преименувана на Косово – Метохия. Това решение е подкрепено от председателството на Социалистическа федеративна република Югославия (СФРЮ) на сесията му на 11 юли, като по този начин Косово окончателно е лишено от законова основа на своята автономия, предоставена му от конституцията от 1974 г. Дейността на косовското народно събрание също е преустановена и Белград поема управлението над провинцията, като налага пълен контрол над косовските радио- и телевизионни станции; нито една информационна медиа не предава на албански език. На 7 септември следва обща албанска стачка, а депутатите от разпуснатото косовско народно събрание се събират тайно в градчето Качаник близо до македонската граница. Там те приемат „конституцията от Качаник", която определя „Република Косово" като „демократична държава на албанския народ и на членове на други нации и национални малцинства, които са нейни граждани: сърби, черногорци, хървати, турци, румънци и други, които живеят в Косово".[9]

Този прилив на конституционна дейност продължава, докато най-накрая двете сръбски провинции са определени от приетата на 28 септември 1990 г. сръбска конституция като региони в границата на сръбската република. На провинциите е предоставена обичайната териториална и политическа автономия със собствени закони, с пар-

[8]C. von Kohl and W. Libal, „Kosovo – The Gordian Knot of the Balkans" in R. Elsie (ed.), Kosovo – In the Heart of the Powder Keg, East European Monographs, New York, 1997, p. 85.

[9]За официалното становище по тези въпроси вижте The Kacanik Resolution, *Albanian Democratic Movement in Former Yugoslavia*, Documents 1990–1993, Kosova Information Centre, Pristina, 1993.

ламенти, избрани на общи избори, с изпълнителна и административна власт (Членове 108–112). Етническите малцинства имат следните колективни права: да използват официално майчиния си език (Член 1, параграф 2); да се обучават на майчиния си език (Член 32, параграф 3); да изповядват свободно религията си (Член 41). Монолитното албанско мнозинство на Косово не участва чрез своите избрани представители в създаването на конституцията, така че онези членове на основния закон, които определят конституционния статут на провинцията и статута на албанската общност, не са взети под внимание. Конкретният недостатък на новия конституционен статут на Косово се отнася до политическата воля на албанците да превърнат провинцията в своя държава и да я поставят извън обсега на сръбската власт.[10] Всекидневникът „Рилинджа" с тираж 60 000–80 000 през 1990 г., е сред първите, които изпитват ударите на новото сръбско „извънредно управление". След миньорската стачка в Стари тръг през февруари 1989 г. много от журналистите са уволнени, защото отразяват демонстрациите, и в резултат на това вестникът престава да излиза редовно. На 1 юли 1990 г. заплатите на служителите са замразени и следващия месец вестник „Рилинджа" е закрит – 220 журналисти и 170 души технически персонал остават без работа. Принудително са отстранени от работните им места главните редактори и директорите, а полицията остава в продължение на три дни в печатницата, за да не излизат никакви материали. Преустановени са предаванията на Радио Прищина, на телевизията и на други шест местни радиостанции, които са предавали на албански език. Още 1300 албанци са уволнени и на тяхно място са назначени сръбски радио- и телевизионни служители.

Социални промени при „извънредното" управление

Налагането на „извънредни мерки" в икономическия живот на Косово и последвалите масови уволнения на албанци от работните им места ускорява упадъка на контролираната от сърбите Косовска комунистическа партия и на управляваните от нея профсъюзи. Появяват се нови независими профсъюзи, а през 1990 г. е основано Обединение на независимите профсъюзи на Косово, което да координира тяхната дейност. Първата обществена проява на новата организация е свиканата на 3 септември 1990 г. двадесет и четири часова обща стачка в подкрепа на искането да бъдат върнати на работните им места уволнените албанци. След масовите уволнения една от важните задачи, която Обединението изпълнява, е да осигурява финансова и морална подкрепа на безработните албанци и на техните семейства, които едва се прехранват. Организацията създава фонд, в който всички все още работещи албанци внасят 1% от заплатата си, а частни албански фирми – 3%. Повечето от средствата се набират от албанци и от политически емигранти в чужбина. И Обединението, и неговите членове са под непрекъснато полицейско наблюдение, а техните ръководители и активисти са подложени на постоянни преследвания и често попадат в затвора. В същото време здравното обслужване в Косово е поето от сръбското „извънредно управление" – албанският медицински персонал е освободен и на негово място са назначени сърби и черногорци.

Не остава незасегната нито една област от културния живот на Косово. Театърът в Прищина е подчинен на „извънредното управление" и директорът му, който е албанец, е изгонен от кабинета си от полицията; новият директор е сърбин, репортер от вестник „Единство". Тази смяна на ръководството е предшествана от пропагандна кампания в сръбските медии срещу албанския театър заради една фотоизложба във фоайето на театъра, озаглавена „За демокрация срещу насилието". Албанският балет също е закрит. Ново сръбско ръководство поема местната кинокомпания Косоварфилм. Според косовското Министерство на информацията голямо количество книги, списания и документи са иззети от Националната библиотека, като най-ценните са изпратени в Белград, а останалите – за рециклиране във фабриката за хартия в Липян. И от другите обществени библиотеки са иззети повечето книги на албански език. Почти всички музеи в Косово са затворени, закрити са всички изложби, свързани с албанската култура.

Най-големи са обаче промените в образованието и тези промени ще се окажат пагубни за цяло поколение албански деца и съответно за бъдещето на косовското общество. През август 1990 г. сръбското народно събрание решава да въведе нова учебна програма за всички региони на републиката, включително за Косово, за да бъде стандартизирана образователната система в цяла Сърбия. Новата програма внася големи промени в съдържанието на обучението: броят на часовете по сръбска история и култура е значително увеличен, а преподаването на албански език, история и литература е съкратено до минимум. В песнопойката, използвана в часовете по музика в първи клас, вече има 14 славянски песни и само две албански, а в часовете по физическа култура и спорт популярните

[10]Samardzic, *Kosovo-Metohija*, p. 3.

някога албански танци са пропуснати. С въвеждането на новата програма се налагат и нови правила за прием в училищата, като според предвидените квоти предпочитание се дава на сръбското население. Албанските ученици не могат да се запишат в гимназии, ако не са положили изпити по сръбски език и сръбска литература. Само един малък процент от тях обаче успява да вземе изпитите. През декември 1990 г. войници охраняват входовете на гимназиите в провинцията и не допускат в учебните заведения ученици и учители, които не приемат сръбската учебна програма.[11]

Това внезапно и масирано сръбско настъпление кара албанците да започнат твърде закъснелия процес на себеопознаване. В атмосферата на насилие албанците сплотяват редиците си, като се опитват да сложат край първо на насилието помежду си. Това означава да се откажат от кръвната вражда, неразривно свързана с тяхната традиция, която обикновено се смята за изостанала и примитивна. Просветени студенти и специалисти по албанска история и култура полагат съвместни усилия да се преустанови практиката на кръвното отмъщение, което може да бъде предизвикано от убийството на едно овчарско куче например и да доведе до кръвопролития. Резултатът от продължилата няколко месеца кампания е помиряването на около 2000 семейства, които преди това са били в кръвна вражда помежду си. Около 20 000 мъже, затворени в домовете си (в една вражда неизменно са замесени всички възрастни мъже на семейството), вече могат свободно да излизат. На многолюдни церемонии на открито стотици враждуващи семейства взаимно си прощават и дават клетва да спрат отмъстителните действия. Помиренията не се нарушават, от което властите са недоволни, тъй като виждат в това доказателство за опасно сплотяване.[12]

По същото това време мнозинството албанци в Косово смятат, че трябва да се откажат от ислямското си наследство като първа стъпка към присъединяване към западната цивилизация и към постигане на национално единство. През цялата 1990 г., докато положението в Косово всекидневно се влошава, албанците мюсюлмани

[11]До академичната година 1990–1991 първоначално образование в Косово се получава в 946 училища, в които се преподава на три езика – сръбски, албански и турски. Часовете по албански се посещават от 304 836 ученици, по сръбски – от 42 388, а по турски – от 1890. Средно образование се получава в 83 гимназии, в които учат 69 221 албански ученици, 14 678 сръбски ученици и 389 турски ученици. Висше и полувисше образование се получава в шест полувисши института с двегодишен курс на обучение и в тринадесет университета, където учат общо 6960 албански, 2322 сръбски и 26 турски студенти. Samardzic, *Kosovo-Metohija*, p. 4.

[12]Thompson, *A Paper House*, p. 141.

открито обсъждат идеята за колективно покръстване в католическата вяра. Те питат себе си и приятелите си възможно ли е да се върнат към „вярата на нашите прадеди". Това е период на дълбоко колективно разочарование – преживяване на катарзис след края на комунизма – и на освобождаване от опекунството на самозваното албанско ръководство в Косово.[13]

Освен че трябва да преоценят тези социални въпроси, сега косоварите трябва да проявят политическо отношение към новите конституционни промени и към начина, по който те се прилагат в Косово. В албанското национално движение в Косово настъпва важен политически обрат, когато старите марксистко-ленински партии и организации изчезват от политическата сцена и тяхното място се заема от нови албански партии и лидери. Безусловно най-важната от тези партии е Демократичният съюз на Косово (ДСК), основан на 23 декември 1989 г. Оглавен е от доктор Ибрахим Ругова, който говори тихо, пали цигара от цигара, има дълга, провиснала коса и изглежда вечно изтощен и неугледен. Той е роден през 1944 г. в семейството на заможен селянин от областта Остог; баща му е екзекутиран от партизаните на Тито в хаоса на последните дни от войната като враг на югославската държава. Ругова следва литература в Прищина, става критик и през 1976 г. спечелва стипендия за едногодишно обучение в Париж, където се облича като бохем – със здраво вързаното на шията шалче на червени точки и изпитото лице на гладен човек, външността му напомня за състоянието на народа му по онова време.

Междувременно чистките, предприети от сърбите в търговските и промишлените предприятия на Косово, продължават със закриването на няколко предприятия, част от които вероятно дължат продължителното си съществуване главно на прилаганата в цяла Югославия политика на социалистите, които поддържат живота на непродуктивни предприятия, само за да осигурят работни места. Все пак много от закритите фабрики и заводи в Косово са имали ефективно производство. Онези, които продължават да действат, са поставени под сръбски контрол и се ръководят от сърби и черногорци. Започва и узаконено разграбване на машини, технически съоръжения и финансови средства, съпровождащо бързото сливане на предприятия, които имат производствени дейности в Сърбия. Това ускорява краха на икономиката, който започва с фалита на Косовската

[13]S. Maliqi, „Albanians Between East and West", in Duijzings, Janjic and Maliqi (eds), *Kosovo-Kosova*, p. 119.

банка – 66 000 вложители загубват спестяванията си в чужда валута на обща стойност 98 милиона долара: парите просто са конфискувани от държавната Югобанка в Белград, която отказва да изпълни задълженията си към своя клиент. Скоро след това сръбското народно събрание приема закон, регулиращ съотношението на работната сила на етническа основа, което принуждава предприятията да назначават на работа еднакъв брой сърби и албанци. От всички албански работници се изисква да подписват „декларации за лоялност", за да засвидетелстват верността си към република Сърбия и към Сръбската социалистическа партия; ако не сторят това, губят работата си. Много от тях загубват и апартаментите си и остават без покрив и без социални осигуровки. Повечето албанци отказват да подпишат декларациите и са уволнени. Като се има предвид, че голямото мнозинство от тези работници са мъже, които издържат семейства, може да си представим какви са социалните последици: масовата безработица излага на опасност самото съществуване на много албански семейства, чийто живот започва да зависи от различни прояви на солидарност, от Обединението на независимите профсъюзи на Косово и от местни благотворителни организации като организацията на Майка Тереза.[14]

Сръбско-хърватският конфликт засилва напрежението в Косово

Албанците реагират на своя нов социално-икономически и политически статут, наложен от Белград, като отказват да признаят легитимността и законността на сръбската държава в Косово и създават паралелна нелегално действаща държавна организация. Сръбските власти не могат да попречат на дейността на различни албански политически групи, сред които най-важната сега е Демократичният съюз на Косово – през пролетта на 1991 г. Съюзът има около 700 000 членове и представителства в много от големите европейски градове, особено в Цюрих, Щутгарт и Брюксел. Действащ поскоро като национално движение, отколкото като партия, Демократичният съюз на Косово бързо се превръща в най-многобройната и най-влиятелната организация на косовските албанци. Основателите му са предимно членове на Съюза на югославските комунисти, все хора с проверено и сравнително надеждно комунистическо минало, поради което Белград отначало не вижда в тях някаква особена заплаха. Спокойното отношение към Демократичния съюз на Косово обаче се променя скоро след избухването на войната с Хърватия. От този момент нататък Белград започва да следи дали Демократичният съюз на Косово проявява тенденция към радикални действия, но той остава на пацифистки позиции, което е удобно за Сърбия. Демократичният съюз на Косово бързо измества от сцената групи, които призовават към отхвърляне на сръбската окупация с насилие, и възприема ролята на единствен представител на косовските интереси. През този период Ибрахим Ругова става известен на световната общност като активно действащ правозащитник.

Албанците и сърбите вече взаимно се обвиняват в опити да установят „втори военен фронт" в Югославия. През пролетта на 1991 г. се появяват съобщения, че Югославската народна армия (ЮНА) въоръжава сръбски и черногорски цивилни граждани в Косово. В предаванията си на 20 и 21 май Хърватското радио съобщава, че на сърбите в няколко града са раздадени автомати, които те размахват по улиците. Съобщава се също така, че в Печ полицаи разтоварили два камиона с оръжие и муниции и пред очите на всички ги връчили на сърби; албанските опозиционни партии изтъкват, че раздаването на оръжие се обяснява с решението на сръбското правителство да засили мерките за сигурност в Косово. Сръбското правителство знае за това и на 30 май въпросът за въоръжаването на цивилни лица в цяла бивша Югославия, включително и в Косово, е обсъден на сесия на Комисията по вътрешна политика към югославското народно събрание. По време на дебата двама представители на Косово – Реджеп Хамити и Рамо Алихайдари, съобщават номера на камиона, за който се твърди, че е пренасял оръжие за сърби и черногорци в Косово. И двамата представители заявяват, че в Косово „масово" и „публично" се раздава оръжие на сърби и черногорци. В същото време се говори, че полицията в Косово изземва оръжия – главно ловни пушки – от албанци, дори когато те имат разрешение за тях.[15]

Междувременно разпадането на Югославия е в пълен ход, което кара косоварите да предприемат консолидирани политически действия. През август албанските политически партии в Косово, Македония и Черна гора основават общ комитет под председателството на Ибрахим Ругова за координиране на своите действия, за да изложат общата си позиция пред международната общност. Макар че

[14] I. Rexhepi, „The Province of Poverty", War Report, May 1996.

[15] *Yugoslavia: Human Rights Abuses in Kosovo 1990–1992*, Helsinki Watch, October 1992, p. 52.

Конституцията от Качаник разглежда статута на Косово в рамките на Югославия, отцепването на Словения и Хърватия една година по-късно променя радикално позицията на албанското ръководство. На 22 септември 1991 г. народното събрание на република Косово, както сега косоварите наричат страната си, приема „Резолюция за независимост и суверенитет на Косово". Това решение е подложено на народно гласуване в референдум, проведен тайно между 26 и 30 септември. Гласуването става на открито в селски местности или на закрито в градски жилища, за да се избегне намесата на полицията. Исканото за независимост на Косово получава пълна подкрепа. От 87,01% гласували от всички избиратели в Косово 99,87% се обявяват в полза на независимостта, 164 граждани са против, а 933 бюлетини са невалидни. Приемайки народния вот, косовското народно събрание внася поправки в Конституцията от Качаник и на 19 октомври 1991 г. обявява независимостта на Косово. Доктор Буяр Букоши е избран за министър-председател.[16] Сръбските власти обявяват референдума за незаконен, за неконституционен и за първа крачка към отцепването на провинцията и обединяването ѝ със съседна Албания. С изострянето на конфликта между Белград и Загреб се появяват многобройни съобщения, че хърватски емисари подтикват албанците към бунт. Хърватският президент Франьо Туджман обаче не се ползва със симпатиите на албанците, защото приема плана на Милошевич да се изключат албанските представители от разговорите за бъдещето на Югославия и официално заявява, че Косовският въпрос е вътрешен проблем на Сърбия. Ругова и другите косоварски лидери, които смятат, че в преговорите си с Милошевич Хърватия и Словения са пожертвали автономията на Косово, се отнасят с подозрение към намеренията на хърватите.[17]

Междувременно на косовската образователна система е нанесен пореден удар, когато Белград обявява, че албански студенти няма да бъдат записани в университета в Прищина за учебната 1991/1992 година; всички университетски сгради, общежития, лаборатории и библиотеки се охраняват от въоръжена полиция. Спокойно продължават обучението си обаче около 7000 сръбски и черногорски студенти, както и немалко гърци, които не са успели да влязат в гръцки университети. Скоро след това е приет нов закон за университетите – в Член 10 на закона се уточнява, че обучението трябва да се води на сърбохърватски или на някой от езиците на малцинствата, ако академичният съвет или съответният факултет дадат съгласието си за това.[18] При положение обаче, че членовете на тези съвети се предлагат от сръбските власти и че съставът им е предимно сръбски, малко вероятно е те да дадат такова съгласие. В отговор през ноември 1991 г. албанците създават свой „паралелен" албански университет, който отначало започва да действа на съвсем примитивна основа в сгради, където няма условия за пълноценно и ефективно обучение. След като Европейската общност отхвърля отправеното на 23 декември 1991 г. искане Косово да бъде признато за независима държава, косовските лидери се заемат да консолидират своето „паралелно управление", действащо едновременно с официалното сръбско управление.

След обявената независимост Координационният комитет на албанските политически партии в Югославия, чийто председател е Ибрахим Ругова, приема през октомври 1991 г. политическа декларация, в която се предлагат три възможности за решаване на „Албанския въпрос в Югославия".

1. Ако външните и вътрешните граници на Социалистическа федеративна република Югославия (СФРЮ) останат непроменени, албанците ще поставят искането за статут на суверенна и независима държава, която има право да се асоциира в новата общност на суверенните югославски държави. Етническите албанци в Сърбия, Македония и Черна гора трябва да получат статут на нация, а не да бъдат национално малцинство.

2. Ако бъдат променени само вътрешните граници на СФРЮ, а не външните, албанците ще поставят искането за създаване на Албанска република, включваща, освен Косово, онези територии в централната част на Сърбия, Черна гора и Македония, които са населени с албанци.

3. Ако външните граници бъдат променени, албанците ще обявят чрез референдум или общи избори обединяването на своята територия с Албания и създаването на „неделима албанска държава на Балканите с албански етнически граници", а именно границите, обявени от Първата призренска лига през 1878 г.[19]

[16] D. Kostovicova, *Parallel Worlds*, p. 31. През 1989 г. Букоши е един от учредителите на Демократичния съюз на Косово и негов генерален секретар преди да стане министър-председател. След като завършва медицинския факултет на университета в Белград, той специализира, практикува и преподава медицина в Белград, в Прищина и в Германия. До август 1990 г., когато е уволнен по политически причини, е преподавател в университета в Прищина.

[17] E. Biberaj, *Kosova: The Balkan Powder Keg, Research Institute for the Study of Conflict and Terrorism*, 1993, p. 10.

[18] *Official Gazette of Serbia*, 54/92, 8 August 1992.

[19] P. Simic, *The Kosovo and Metohija Problem and Regional Security in the Balkans*, Belgrade, 1996, p. 13.

С наближаването на зимата последната възможност изглежда доста вероятна. В Хърватия и в сериозно заплашената сега Босна и Херцеговина продължават да се водят тежки сражения. Повечето от изтеглените от Македония части на Югославската народна армия (ЮНА) са пренасочени към Косово и през ноември във всички големи градове на провинцията са разположени артилерийски и моторизирани части на сръбската армия. По албанската граница са разположени сръбски военни сили от запаса. Сега вече между славяни и албанци в Косово има пълно разделение и всички икономически, политически и социални институции са почти изцяло парализирани. Водената в момента политика се проваля, защото е катастрофално неефективна. Повече от една пета от бюджета на банкрутирала Сърбия за 1991 г. отива за полицейско охраняване на някогашната автономна провинция и за подпомагане на новозаселилите се сърби и черногорци, които искат големи обезщетения за тежките условия на живот.[20]

Рухването на комунизма в Албания

До отцепването на Словения и Хърватия, което бележи действителното разпадане на Югославия, албанците все още смятат, че могат да постигнат националните си цели в рамките на Югославия. Едва след като става ясно, че страната се разпада неспасяемо, албанското население заявява волята си да се отцепи от остатъчна Югославия и да се обедини с Албания. Рухването на комунизма в Източна Европа и в Съветския съюз, бързото разпадане на Югославия и новите реформи, които се предприемат в Албания, карат напълно разбираемо много косовари да повярват, че настъпва нов световен ред и че албанският национален въпрос ще бъде разгледан в нова светлина. Правителството в Тирана започва да прави изявления, в които се отправят най-сериозните досега критики към политиката на сръбските управници в Косово. Това обаче се прави повече от страх да не би в страната масово да нахлуят бежанци, отколкото от някакви национални съображения. Албанските въоръжени сили се намират в пълна готовност след някои инциденти между югославски и албански гранични патрули.

Представители на Демократичния съюз на Косово – първата официална делегация на косовари, която посещава Албания – пристигат в Тирана на 22 февруари 1991 г., един ден след събарянето на

[20]Thompson, *A Paper House*, p. 129.

големия паметник на Енвер Ходжа. Следват още посещения на представители на Демократичния съюз на Косово и на други видни косовари и в края на октомври 1991 г. Албания официално признава „Република Косово" за суверенна и независима държавата (Албания е единствената страна, която прави това). Тя се надява, че този жест ще доведе до международно признаване на Косово. Демократичният съюз на Косово създава постоянно представителство в Тирана; Али Алиу, уволнен от сърбите професор в университета в Прищина, става първият косовски представител в Албания. Косоварите имат нереалистични очаквания за политическа помощ от Тирана. В едно интервю Алиу оптимистично заявява:

> „Ние искаме Тирана да приеме Косово не просто като външнополитически, а като национален въпрос. От две години в Косово няма медии. Ето защо трябва да положим максимални усилия албанските медии в Тирана да насочат вниманието си към Косово, така че да бъде информирана цялата нация."

Алиу изказва желание Албания, която оказва помощ в областта на медицината и на образованието, да подслони по някакъв начин хилядите косовари, които бягат от ЮНА:

> „Ние искаме 100 000-те албанци, които дезертират от югославската армия, да знаят, че Албания може и ще им предложи подслон. Ние не искаме нашите момчета да бягат в Западна Европа, искаме те да получат убежище и сигурност тук."[21]

Това безкритично изявление показва, че косоварите очакват от албанците да приемат като своя приоритетна задача албанската национална борба в Югославия. Такова е очакването на повечето косоварски активисти, въпреки че те знаят за ужасното социално-икономическо положение на Албания. Алиу е запитан защо косоварите чакат албанската армия да ги спаси и албанският народ да им даде убежище, след като е добре известна голямата апатия – дори антипатия – към тях в Албания. Алиу отговаря:

> „Истината е, че ние не разбирахме добре какво става в Албания през последните петдесет години. През 70-те години аз бях тук като гост на университета. Никой от нас не разбра докъде се простират теророт и диктатурата. Правителството ни заслепи; ние не виждахме действителността, а само фасадата."[22]

Въпреки всичко повечето косовари са убедени, че бедността в

[21]East European Reporter, March/April 1992, p. 58.

[22]Ibid., p. 58.

Албания е временно явление, което ще бъде премахнато с щедра международна икономическа помощ след очакваната победа в предстоящите първи многопартийни избори в Албания на новосъздадената опозиционна албанска Демократическа партия (ДП). На този етап ДП демонстрира обвързаност с каузата на косоварите и твърди, че дойде ли на власт, ще събори „балканската стена". Като отплата за тези стимулиращи изявления ДП получава значителна материална помощ от косоварската диаспора.

Драматичните политически промени в Албания по онова време се следят с жив интерес от косоварските емигрантски общности, които започват да събират средства за ДП. В Германия и Швейцария са закупени необходими за кампанията леки коли и факсмашини, които са изпратени на ДП преди изборите през март 1992 г. Емигрантите са важен фактор по това време и идеята за „обединена Албания" получава много по-голям отклик в Ню Йорк, отколкото в Албания. В Америка има между 350 000 и 400 000 албанци; лидерите на тези общности огласяват широко Косовския въпрос. През 1986 г. конгресменът Джоузеф Дио Гуарди основава Албанско-американска гражданска лига, чиято цел е да обедини различни влиятелни групи на американски албанци в кампанията им за подкрепа на албанците в Югославия и да постави пред американския конгрес въпроса за нарушаването на човешките права в Косово.[23]

Косоварите вярват, че едно демократично правителство в Албания ще използва новата власт и енергията си за благото и развитието на Косово. Водачът на ДП доктор Сали Бериша заявява пред свои поддръжници, че „ДП няма да спре борбата, докато не осъществи голямата си мечта да обедини албанската нация".[24] В този деликатен момент това изявление звучи предизвикателно, но Бериша е въодушевен и окрилен и като много европейски политици смята, че след като три от бившите югославски републики са признати от международната общност, и редът на Косово скоро ще дойде. Още в първоначалната си програма от 1990 г. ДП обявява, че една от целите ѝ е „демократичен" съюз с Косово. Като повечето албанци Бериша смята, че историята дава шанс на нацията да се обедини. Тъй като е от племето геги и има тесни роднински връзки с много косоварски семейства, Бериша отдава по-голямо значение на обединяването с Косово, отколкото много други политици тоски.

[23]След създаването ѝ в Лигата възникват много спорни въпроси и тя не може да изпълнява ролята, предвидена от основателите ѝ, макар че в Американския конгрес има силно косоварско лоби, водено от сенатора Робърт Доул.

[24]BBC/SWB, EE/1336, B/3, 23 March 1992.

Междувременно войната в Югославия се води все по-интензивно и косовските албанци са все така задължени да служат дванадесет месеца в ЮНА, без право на освобождаване по религиозни причини или на алтернативна гражданска служба. Офицерите на ЮНА винаги са се отнасяли с подозрение към албанските войници, но през 1991 г., когато югославската война започва, повечето албанци отказват да служат в армията. За да избегнат военната повинност, хиляди мъже бягат в чужбина или се укриват в Косово, заради което полицията постоянно прави проверки, за да ги открие. Други преминават в Албания, като се насочват направо към Тирана, където отначало присъствието им оказва драматичен ефект. Тъй като ситуацията в Косово е трудна и непредсказуема, косоварите искат да си осигурят положението в Албания. Заедно със завръщащи се от Америка албански емигранти те започват да развиват свой бизнес, подпомагани от големите си семейства, които използват връзките си с чужбина, за да гарантират икономическите им интереси. Макар че разполагат със скромни суми в твърда валута, косоварите бързо установяват контрол върху няколко сфери от икономическата дейност и по-специално върху вноса на коли, търговията с наркотици и контрабандата с оръжие. Емигрантите от Косово носят известна отговорност за спираловидното нарастване на престъпността и за разширяване на кръга от мафиотски дейности, които буквално процъфтяват в Албания през първите години на прехода.

Междувременно положението в бивша Югославия рязко се влошава след януари 1992 г., когато международната общност признава независимостта на Хърватия и Словения. Това директно води до ескалация на конфликта в Босна и Херцеговина. Сърбите веднага засилват контрола в Косово и в края на януари в Тирана е организиран голям митинг в подкрепа на косоварите. Израз на еуфорията и надеждата, които сега мобилизират косоварите преди първите многопартийни избори в Албания, дава националистично настроеният косоварски академик Реджеп Кося, който присъства на събрание на Албанската академия на науките в Тирана в началото на февруари 1992 г. Той обяснява на събралите се академици и политици символичното значение на посещението си в Албания и в „свещената земя", както сам се изразява. В изказването си Кося припомня историческите амбиции на съседите на Албания да разделят албанската нация:

> „Ние [косоварите] идваме в земята на нашите мечти и идеали, в земята на нашите символи и апостоли на Албания, където са Круя и Вльора, където са гробовете на Скендербег и Наим Фрашери. Ал-

банската бедност има дълбоки корени и е резултат от историческа несправедливост към албанския народ. Съседните страни се опитват да ни попречат да намерим решение на нашия национален въпрос; Сърбия, Черна гора, Гърция, а сега и Македония са си поделили нашата територия. Враговете ни от 1878 г. и от 1912–1913 г. са ни врагове и сега. Но сега нито нашата позиция в света, нито тяхната е такава, каквато е била преди 115 години или преди 80 години. Те не са в благоприятно политическо положение като някога. С правилното решение на албанския въпрос разединението на албанците – една от най-големите несправедливости в Европа – ще бъде премахнато."[25]

Това изказване отразява романтичните и нереалистични представи на много косовари за Албания и особено преобладаващото убеждение, че сега съществува исторически шанс албанският национален въпрос най-накрая да бъде решен. Косоварите като цяло вярват, че победата на ДП в предстоящите избори в Албания ще им спечели международна подкрепа и разбиране на трудното им положение. През март 1992 г., когато победата най-накрая е спечелена и Сали Бериша е избран за президент на Албания, албанската диаспора по света приветства събитието като триумфален успех за цялата албанска нация. След рухването на еднопартийната система албанският народ постига, макар и за кратко време, духовно обединение. „Няма Албания без Косово, и обратно", съобщава официалната албанска осведомителна агенция.[26] На митингите на ДП призивите не закъсняват. „Да премахнем границата, разделяща албанци от албанци" е ясен повик за национално обединение, който хвърля в ужас международната общност, чиито усилия да не допусне войната да излезе извън Босна и да избегне ново прекрояване на границите печално се провалят. Слепи и глухи за тревогите на света, косоварите се надяват, че международната общност ще помогне на Албания с големи финансови инжекции и по този начин ще я превърне във важен участник в международните преговори.

Тази надежда отеква отвъд Атлантическия океан – „Косово печели с Бериша", гласи едно заглавие в албанско-американския седмичник „Илирия" от 20 юни 1992 г. Убеждението, че една политически и икономически стабилна Албания може да направи много повече за Косово, е изказано и от Ибрахим Ругова веднага след изборната победа на ДП в интервю за „Гласът на Америка": „Тази победа е важна за албанците в Косово, защото Албания ще се появи като авторитетна страна на международната сцена. Тя ще укрепне икономически и естествено ще има по-голяма възможност да помогне на общата албанска кауза."[27] След като поема президентския пост обаче и се сблъсква с катастрофалните икономически проблеми на Албания, Бериша трябва бързо да преосмисли приоритетите си. Освен това, когато Албания се включва в трудните преговори, свързани с югославския конфликт, върху Бериша се оказва силен натиск да овладее националистическите настроения, като в замяна на това получава обещания за финансова помощ. Така Тирана възприема позицията, че албанско-югославската граница не трябва да бъде насилствено променяна.

[25] *Albanian Telegraph Agency*, 9 February, 1992.

[26] Ibid., 22 March, 1992.

Косоварите консолидират своята паралелна държава

Междувременно военното присъствие в Косово нараства, подсилено с нови казарми, с формирането на нови сръбски нередовни части и с допълнителна мобилизация на сръбски офицери от запаса. На сърбите и черногорците се раздава оръжие, а много млади албанци са принудени да влязат в армията и са изпратени да се сражават в други части на Югославия. Появяват се нови гранични пунктове, на Косово се налага истинска блокада и движението на албанците е строго ограничено. През април господин Вукович, който отговаря за прилагането на сръбските „извънредни мерки" в провинцията, открива регистрационен център в Гранд хотел в Прищина за набиране на доброволци за „сръбската национална гвардия" и за „Белите орли" на Воислав Шешил, председател на сръбската Радикална партия, обвинен в едни от най-тежките престъпления в Хърватия. На стратегически места в Прищина, като покрива на Гранд хотел, хотел „Божур" и други сгради, са разположени снайперисти. Въпреки тази си дейност Шешил е назначен за професор в Юридическия факултет на университета в Прищина. Тигрите, друга полувоенна групировка, водена от Желко Ражнятович, известен като Аркан, става все по-активна в Косово. Ражнятович, включен по-късно в списъка на военнопрестъпниците в Босна и Херцеговина, е известен като лидер на голям престъпен синдикат в Белград и е търсен от Интерпол за престъпления, извършени в Западна Европа. Косоварските ръководители предприемат отчаяни опити за получаване на международно признание, като посещават редица европейски столици. През март 1992 г. „министър-председателят" Букоши посещава Копенхаген, Виена и Хелзинки, а „заместник-министър пред-

[27] Ibid., 24 March, 1992.

седателят" Нике Геловши посещава Ватикана. Единственото, което и двамата получават, са неясни похвали за „мирния подход" на косоварите и уверения, че „Косово не е забравено".

В усилията си да консолидират самообявилата се „Република Косово" и да се представят пред международната общност като единна и обединена минидържава, която е в процес на изграждане, албанските политически партии в Косово организират на 24 май 1992 г. парламентарни и президентски избори. Предизборната кампания се води във вестници и списания, които излизат на албански език, в албанската програма на Радио Загреб и на закрити събрания в цяло Косово. Самите избори, които сръбските власти обявяват за незаконни, се провеждат в общи линии без сръбска намеса, макар че на много места бюлетините и други изборни материали са конфискувани, а някои членове на избирателни секции са арестувани.[28] Изборите се наблюдават от осем групи по мониторинг от Съединените щати и Европа. Използва се смесена избирателна система: в парламента има 130 места и 100 души са избрани чрез пряко гласуване, т.е. по мажоритарната система, а останалите 30 – по пропорционалната система. Демократичният съюз на Косово, най-голямата опозиционна партия, печели повечето от местата, които са разпределени, както следва: 96 за Демократичния съюз на Косово, 5 за представители на мюсюлманските славяни[29] и 29 за представители на други албански партии и за други независими кандидати.

Остават 14 места, които според процента на косовското население и пропорционалното разпределяне на парламентарните места се полагат на сърби и черногорци; те се пазят за представители на

[28]В изборите през май 1992 г. участват следните политически партии: Демократичен съюз на Косово; Парламентарна партия на Косово; Социалдемократическа партия на Косово; Земеделска партия на Косово; Албанска християндемократическа партия на Косово; Републиканска партия на Косово; Албанска републиканска партия; Партия на националното единство; Либерална партия на Косово; Албанска народна партия; Албанска националдемократическа партия; Национален фронт; Съюз на албанската демократична младеж; Албанска партия за демократичен съюз; Албанско народно движение; Движение на зелените в Косово; Зелена партия на Косово; Партия на демократичното действие (мюсюлманска партия); Турска народна партия. Към изброените партии трябва да се добави Народно движение за република Косово, организация, която е активна в чужбина, но има и много поддръжници в Косово. Данните са взети от Хелзинкски комитет за Косово, 15 април 1993.

[29]Повечето от косовските не-албански мюсюлмани живеят в районите на Печ, Исток, Призрен и Драгаш. Тези в Печ и Исток са дошли от региона Санджак в Сърбия и Черна гора и ги наричат мухаджири. Местните мюсюлмани на Косово живеят главно в Призрен и Драгаш. През 1991 г. в Косово има около 40 000 мухаджири и 50 000 местни мюсюлмани.

тези общности, които отказват да ги заемат.[30] В президентските избори единственият кандидат Ибрахим Ругова, представител на Демократичния съюз на Косово, е избран за президент на „Република Косово" с 99,5%. Макар че все повече политически лидери и интелектуалци се оплакват, че Демократичният съюз на Косово монополизира политическия живот, никой не може да оспори сериозно позицията на Ругова. Така паралелната държавна структура на косоварите е изградена. Но в хода на този процес косоварите значително променят своята национална цел. Отначало албанците се борят за запазване на автономията, предоставена от конституцията от 1974 г., но след като Сърбия отменя автономията на Косово, се появява нова цел – Албанска република в рамките на Югославия. Разпадането на Югославия обаче налага ново преформулиране на националната цел – така най-накрая се появява самообявилото се „суверенно и независимо Косово."[31]

Въпреки голямата подкрепа, с която се ползва, новоизбраният парламент всъщност не се събира нито веднъж – отчасти заради бруталната намеса на сръбската полиция. Ако обаче се беше събрал, парламентът щеше да се легитимира и да постави в неловка ситуация международната общност, която не може официално да го признае. Албанските законодатели започват да се срещат на малки групи, за да координират политическите си действия. Естествено вниманието продължава да бъде насочено към отношенията с ДП в съседна Албания, където еуфорията от победата още не е стихнала. През юли се провежда среща на албански висши служители и косоварски лидери по въпроси на икономическото сътрудничество, което показва, че идеята за постепенно обединяване все още е на дневен ред. Албанският министър-председател Александър Мекши

[30]Резултатите са следните: Демократичен съюз на Косово – 574 755 гласа (76,44%); Парламентарна партия на Косово – 36 549 (4,86%); Земеделска партия на Косово – 23 682 (3,15%); Албанска християндемократическа партия – 23 303 (3,10%); независими (непартийни) кандидати – 24 702 (3,29%). Други партии, участвали в изборите, получават по-малко от 1,87% и не могат да се включат в пропорционалното разпределяне на местата в парламента. В изборите участват албанци, мюсюлмани, турци, роми, хървати и малък брой сърби и черногорци. Местата в парламента са заети, както следва: Демократичен съюз на Косово – 96; Парламентарна партия на Косово – 13; Земеделска партия на Косово – 7; Албанска християндемократическа партия – 7; Независими (непартийни) кандидати – 2. Мюсюлманският етнос има четирима депутати (според процента на населението и пропорционалното разпределение на местата); един кандидат на мюсюлманския етнос печели в прякото гласуване. В състава на новия парламент има двама депутати с турска етничност, спечелили като кандидати на Демократичния съюз на Косово.

[31]Kostovicova, *Parallel Worlds*, p. 32.

приема Ругова, когато излъченият от Демократичния съюз на Косово президент се среща за първи път с членове на новото правителство на ДП. В разговорите се обсъждат главно възможности за сътрудничество между Албания и Косово във всички области, но особено в образованието; постига се съгласие от Косово да бъдат изпратени специалисти, главно университетски преподаватели по философия, право и социология, в албанските факултети, където тези специалности са напълно изопачени и политизирани. Мекши, който не е в състояние да помогне на Косово нито във финансово, нито във военно отношение, може само да изтъква непоколебимата подкрепа на правителството си за каузата на косовската независимост.

Към края на годината последиците от масовите уволнения на албанци от всички области на обществения живот и на икономиката на Косово стават още по-тежки. Около 750 000 души остават без социални осигуровки и са лишени от безплатни медицински услуги в държавните болнични заведения. За онези, които не могат да си позволят медицински грижи в държавните или в частните клиники, единствената алтернатива са „паралелните" здравни центрове. По това време в Косово има 166 такива центрове или клиники, в които работят без заплащане албански медицински служители, уволнени от предишните си работни места. Повечето от тези клиники са напълно неподходящи за медицинска практика, тъй като в тях няма санитарни удобства, а някои дори са без течаща вода. Макар че частни благотворителни дружества или международни хуманитарни организации оказват помощ и доставят оборудване и медикаменти, това съвсем не е достатъчно. Така медицинското обслужване е крайно ограничено заради хроничния недостиг на лекарства, включително най-основните, и на медицинска техника. Освен това сръбските власти постоянно заплашват „паралелните" клиники със закриване, а персоналът е подложен на системен тормоз. Трябва да отбележим обаче, че албанците провеждат изцяло погрешна здравна политика в Косово до 1989 г., когато всичко е под техен контрол. Според един американски лекар, който работи в Косово, албанците насочват усилията си към осигуряване на сложна и скъпа апаратура, например скенери, вместо да предприемат практически действия, както успешно се прави в Китай, където лекарите ходят по селата и практикуват проста, но ефективна превантивна медицина. Албанците смятат, че сега сърбите оказват натиск върху тях, като не им предоставят усъвършенствана апаратура.

В средата на 1992 г. в Косово има 170 000 сърби и черногорци,

които съставляват 9% от населението на провинцията.[32] Макар че Косово продължава да бъде най-силният символ на сръбския национализъм, славяните отдавна са загубили демографската война за Косово – в демографско отношение албанците са на път да създадат „етнически чисто" Косово.[33] Обзети от все по-голямо отчаяние, сърбите създават в Прищина „сръбски блок за колонизиране на Косово" с цел да се окаже силен натиск върху правителството за ускоряване на повторното колонизиране на провинцията. В усилието си да промени етническото съотношение в региона Белград предлага кредити, жилища и работни места (там, където е възможно) на сърби и черногорци, които искат да се заселят в Косово. До март 1992 г. обаче предложението е прието от само от 3000 сърби, повечето от които са от малобройното славянско население на Албания.

През лятото на 1992 г. славянската и албанската общност в Косово живеят при апартейд, без да общуват помежду си, открито проявявайки взаимна враждебност. Сега Демократичният съюз на Косово настоява, че суверенните права на албанците може да бъдат гарантирани само когато Косово получи държавен статут, но политиците в Белград, макар че виждат опасността от насилие в Косово, не могат да превъзмогнат накърнената си национална гордост и да приемат, че сърбите са загубили Косово не само демографски – те могат да упражняват контрол над провинцията единствено чрез жестоки полицейски репресии и военна сила. Малцина са онези сърби, ако изобщо има такива, които са готови да започнат преговори за Косово, за да ограничат загубите на Сърбия, и да приемат исканията на албанците за самоопределение. Макар че финансовите разходи за упражняване на контрол в Косово не могат да бъдат точно изчислени, предполагаемата сума, изразходвана от Сърбия от 1989 г. за поддържане на „мира" в Косово, е 6 милиарда долара. Въпреки

---

[32]През 1992 г. буквално цялото хърватско население на Косово заминава за Хърватия главно поради страх и несигурност, предизвикани от войната в Хърватия, както и заради заплахи от въоръжени местни сръбски екстремисти. Повечето от тези косовски хървати са насочени към изоставени сръбски села в Западна Славония. (За подробности около масовото напускане на хървати от Летница, малък хърватски анклав в Косово, вижте Ger Duijzings, „The Exodus of Letnica – Croatian Refugees from Kosovo in Western Slavonia", *Narodna unijetnost*, 32/2, str. 129–152, Zagreb, 1995.)

[33]Последните точни данни за броя на албанците в Югославия са от 1981 г., тъй като преброяването на населението през 1991 г. е бойкотирано от албанците. За подробно статистическо изследване на демографското и на социално-икономическото положение в Косово вижте S. Bogoslavljevic, „A Statistical Picture of Serbian-Albanian Relations" in *Conflict or Dialogue: Serbian-Albanian Relations and integration of the Balkans*, Subotica, 1994, pp. 17–29, and H. Islami, *Kosova dhe Shqiptaret*, pp. 30–53.

сериозните икономически трудности няма никакви признаци, че сърбите си дават сметка колко висока е цената на упражнявания от тях контрол в Косово.[34]

Докато албанците разгласяват наследствените си права в Косово, давайки илирийски имена на хотели, например „Дардания" в Печ, сякаш искат да кажат „Ние сме дошли тук първи",[35] сърбите започват да сменят албанските имена на улиците в косовските градове с имена, свързани със сръбската история и култура. В същото време албанците продължават политиката на ненасилствена съпротива, породена от военната им слабост. Ето как обяснява това тогава Ибрахим Ругова:

> „Ние нямаме войска като словенците и хърватите. Всичките ни оръжия са иззети от сръбската полиция. Не можем да изчислим точно сръбското военно присъствие в провинцията, но знаем със сигурност, че то е смазващо и че ние няма с какво да се бием срещу танковете и другото модерно оръжие на сърбите. В същност сърбите само чакат повод да нападнат албанското население и да го унищожат. Ние сме убедени, че е по-добре да не правим нищо и да останем живи, отколкото да бъдем избити."[36]

Демократичният съюз на Косово си остава движение, вместо да се превърне в политическа партия, и поради тази причина не успява да се развие в напълно демократична структура.

[34]Biberaj, *Kosovo: The Balkan Powder Keg*, p. 20.

[35]M. Moats, „Yugoslavia Lost", p. 295.

[36]I. Rugova, *Impact International*, 10 April – 7 May, 1992, p. 10.

13
НИТО МИР, НИТО ВОЙНА

В средата на 1992 г. атмосферата в Косово е изключително напрегната, всички граждани изпитват несигурност и страх от неизбежен конфликт. Все пак, докато в западните републики войната продължава, Косово успява да поддържа относителен мир, главно заради опасенията на лидерите и на сръбските, и на албанските общности, които са наясно, че дадат ли воля на враждебните си чувства, насилията ще станат още по-големи, отколкото в Босна, а това ще се окаже фатално за интересите и на двата народа. Ето защо въпреки взаимното недоверие и дълбоко нарушените връзки сърбите и албанците от Косово внимават да не предприемат действия, които неизбежно ще провокират конфликт. Така най-сериозният етнически проблем в Югославия остава извън гражданската война в Югославия, но отношенията между двете общности остават замразени както никъде другаде.[1]

Ибрахим Ругова, безвластният лидер

През лятото на 1992 г. правителството на Великобритания и Организацията на обединените нации организират международна конференция в Лондон с амбициозното намерение да постигнат спиране на етническото прочистване в Босна и връщане на насилствено завзета територия от новосъздадената (27 април 1992 г.), но непризната държава Югославия, която се състои вече само от Сърбия и Черна гора. Албанските представители на Косово са недоволни, че макар и поканени в Лондон, им е отредено място на наблюдатели, а не на участници. Целият нов политически елит на Косово пристига в Лондон, но вместо в залата, трябва да стои в едно странично помещение и да се задоволи да следи от телевизионния екран как протича конференцията. Това е дълбоко унижение за един народ, убеден, че страданието му е съизмеримо със страданието на босненските мюсюлмани. Единственият конструктивен резултат от конференцията, който засяга Косовския въпрос, е решението в Косово, Войво-

[1]P. Simic, *The Kosovo and Metohija Problem and Regional Security in the Balkans*, Belgrade, 1996, p. 3.

дина и Санджак да бъдат изпратени като наблюдатели представители на правозащитни организации и да се проведат разговори по въпроси, свързани с образованието. Може би заради изолацията, в която са поставени, косоварите имат нереалистична представа за ролята си на международната сцена. Когато отиват в чужбина, особено във Вашингтон, Бериша и Ругова получават уверения, че на Косовския въпрос ще бъде отделено централно място, но в повечето случаи той се обсъжда само мимоходом – в разговори, засягащи двустранни отношения. Албанските медии отдават прекалено голямо значение на посещенията на Ругова в западни страни и представят тези посещения като знак, че Косово е признато за независима държава, макар че Ругова винаги пътува като представител на неправителствена организация.

Въпреки че на конференцията в Лондон Ругова действително разговаря с новоизбрания и реформистки настроен югославски министър-председател Милан Панич, не се постига нищо конкретно. Панич може публично да се ангажира с подобряване на положението на косовските албанци и с отваряне на закритите училища и болници, но в същото време той твърдо подчертава, че „Косово принадлежи на Югославия“ и че той ще полага усилия за възстановяването на всички права на косоварите, но те трябва да се включат в политическия живот на Югославия, т.е. да участват пълноценно в предстоящите югославски избори. По въпроса за Демократичния съюз на Косово обаче и Панич, и Милошевич имат еднаква позиция – и двамата не са готови да обсъждат искането за самоопределение. През октомври 1992 г. в Белград започват разговори между албанска делегация, водена от Фехми Агани, и сръбския министър на образованието Ивич за отваряне на закритите албански училища и на университета. Въпреки че Белград е приел албанското искане за диалог по въпросите на образованието на всички равнища, до споразумение не се стига заради сложните косовски проблеми и необходимостта от вземане на политическо решение преди това. И двете страни признават, че е много трудно да се възприеме прагматичен подход към проблема, без това да се отрази на бъдещия статут на Косово, тъй като въпросът за статута на Косово и въпросът за образованието на албански език са неразривно свързани.

Междувременно косоварските лидери продължават политиката си на мирна съпротива в атмосфера на все по-голямо напрежение. Тъй като мнозинството от албанското население не е въоръжено, лидерите искат на всяка цена да избегнат кръвопролития, каквито се извършват в Босна. Докато Желко Ражнятович–Аркан – най-известният лидер на военизирана групировка, обикаля градовете в компанията на своите бодигардове, вързлуващите в Косово сръбски полувоенни части вербуват нови членове и увеличават присъствието си в региона. Аркан използва главно страха на сръбското малцинство в Косово от албански бунт, за да си осигури подкрепа за програмата за етническо прочистване, чиято цел е да повери в сръбски ръце контрола над големите промишлени предприятия в Северно Косово, оловните мини в Трепча и завода за феросплави и никел в Глоговац. За да постигнат целта си, хората на Аркан дават да се разбере, че трупат оръжие в близост до тези предприятия и ги крият в сръбски православни манастири или в съседни манастирски земи – по-точно в Дявиц, исторически църковен и манастирски комплекс в отдалечен провинциален район, близо до Глоговац, в Самодръжа, близо до Митровица, и в Грачаница, недалеч от Прищина. По това време местни албанци съобщават за оживена дейност на ловни дружини и за тясно сътрудничество между правителствените сили за сигурност, командвани от местни сърби, и военизирани групировки в околностите на манастира в Печ. Президентът Слободан Милошевич, който се страхува от евентуална реакция на международната общност, все още успява да държи под контрол своя главорез Аркан.

Големият успех на сръбските крайно националистични партии на изборите през декември 1992 г. всява страх сред някои групи на косовското албанско население. Макар че Социалистическата партия на Милошевич печели 47 места във федералния парламент, 33 места получава Радикалната партия, водена от крайния сръбски националист Воислав Шешил, който по време на предизборната кампания настоява за изгонването на всички албанци от Косово, като казва, че ако не се подчиняват на сръбското управление в Косово, те трябва да отидат да живеят в съседната нова демократична Албания. Основната опозиционна коалиция ДЕПОС печели само 21 места. Както се очаква, косовските албанци бойкотират сръбските избори въпреки призивите на международната общност да гласуват за Милан Панич, който обещава да възстанови правата на албанците и да води преговори за някаква форма на автономия за Косово. Това дразни много сърби, които не одобряват намесата на Панич във въпроси, свързани с Косово, тъй като според тях тези въпроси трябва да се разглеждат от сръбските, а не от федералните власти.

Онези косовари, които препоръчват албанците да участват в изборите, са изключени от Демократичния съюз на Косово като пре-

датели; обяснението на Демократичния съюз на Косово за неучастие в декемврийските избори е следното:

„Резултатите от изборите в Сърбия и Черна гора потвърдиха нашите предвиждания, че Милошевич и Шешил ще спечелят и че вотът на албанските избиратели няма да повлияе на крайния резултат, тъй като Милошевич ще изброи толкова гласове, колкото му трябват, по същия начин, по който печата толкова пари, колкото му трябват."[2]

В действителност обаче единият милион албански гласове без съмнение биха могли да провалят Милошевич, но по това време косоварските лидери, както сами признават, искат Милошевич да остане на власт. Ако Сърбия не бъде сочена с пръст като най-лошата, а те като добрите, защото са антисръбски настроени, малко вероятно е да постигнат целите си. За тях би било катастрофа, ако един миротворец като Панич възстанови правата им, тъй като тогава няма да имат друго основание, освен чисто политическо, да настояват за промяна на границите.[3] Въпреки че има други сръбски политически партии, като сръбското Движение за национално обновление на Вук Драшкович и Радикалната партия на Воислав Шешил, с много по-силни и крайни позиции за Косово от партията на Милошевич, албанците отказват да участват в изборите, но след това се оплакват, че ги представляват лица, които не са официално избрани, както и военни престъпници.

Междувременно войната в Босна не показва признаци на утихване. В резултат на това Косово – известно като най-несигурния регион, с най-големи нарушения на човешките права в Европа – заприличва на мирен оазис в сравнение с босненската касапница. В съобщение на международното седмично издание на вестник „Политика" (19–25 септември 1992) се твърди, че Турция снабдява Косово с оръжие през България и Скопие; оръжието се складира главно в населените с албанци градове Тетово и Гостивар в Западна Македония и оттам се пренася тайно през планините в Косово. На сръбската читателска публика се обяснява, че албанците се бият редом с хървати и мюсюлмани срещу сърбите. Факт е също, че много албанци се записват в хърватската и в мюсюлманската армия с надеждата, че ще успеят да се отцепят от Сърбия, която се е изтощила от войната в Босна. Според един наблюдател „албанците се записват в хърватската армия доброволно и със собствено оръжие. Добре известен факт е, че много изявени албански офицери с висок ранг преминават в хърватската армия и допринасят за победите на Хърватия срещу сръбската армия."[4] Пропагандната машина на Демократичния съюз на Косово отвръща със статии, озаглавени „Косовските сърби искат да се бият като доброволци в Хърватия."[5]

[2] *Bulletin of the Ministry of Information of the Republic of Kosovo*, no. 67, 29 December 1992.

[3] *New Statesman and Society*, 5 March 1993, p. 13.

Въпросът за албанското обединение

Макар че в края на 1992 г. албанците трябва временно да „замразят" идеята за национално обединение, те са убедени, че началният процес на обединение вече е започнал и че албанската нация е постигнала, по думите на президента Бериша, „духовно обединение". Въпреки че е изправен през изключително сериозни вътрешни проблеми, Бериша открито се изказва в подкрепа на косоварите, благодарение на което Косово не убягва от вниманието на международната общност и светът вижда, че е изграден обединен албански фронт. Но положението в Босна става все по-неуправляемо и Западът засилва натиска върху Тирана да признае неприкосновеността на границите със Сърбия и Черна гора. Международната общност настоява Бериша да не допусне разпространяването на войната на Балканите и да проявява сдържаност въпреки влошаващото се положение на албанците в Косово. Бериша си дава сметка, че всяка стъпка към насилствена промяна на границите и създаване на обединена Албания ще доведе до кървава баня и страната му ще се лиши от цялата чуждестранна икономическа помощ, от която отчаяно се нуждае.

Въпреки това въпросът за албанското национално обединение продължава разгорещено да се обсъжда от албански националисти и интелектуалци. За разлика от Ругова, чиято умерена позиция очевидно все още се подкрепя от мнозинството косовари, видният косовски учен Реджеп Кося, който не се обвързва с нито една политическа партия, става говорител на все по-увеличаващата се част косовари, които стигат до заключението, че албанци и сърби трябва да се разделят. Кося публично критикува Ругова, че с политиката си на мирна съпротива е довел албанците до задънена улица.[6] Първият признак, че Бериша изпада в немилост пред косоварите, се

[4] Behar Zogiani, „Granic's Pro-Serbian Position on Kosovo", Bujuku, Tanjug, 27 February 1996.

[5] *Bulletin of the Ministry of Information...*, no. 77, 5 February 1993.

[6] Biberaj, *Kosova: The Balkan Powder Keg*, p. 14.

забелязва в началото на 1993 г. През февруари Кося написва едно доста невъздържано открито писмо до Бериша, обвинявайки го в „дискредитиране на нашия [косоварския] исторически образ и в отхвърляне на нашите идеали", което е симптоматично за разнопосочните становища по албанско-косоварския диалог.

Неприятностите идват, след като в едно интервю пред вестник „Буйку" Бериша заявява, че „Идеята за Велика Албания не се обсъжда сериозно в албанските политически кръгове." Кося реагира, като обвинява Бериша

> „... в смесване на термина „Велика Албания" с „Автентична Албания". Албания и Косово не могат да бъдат наречени Велика Албания. Има обаче, г-н президент, една автентична Албания... една самобитна Албания... една истинска Албания. Вие омаловажихте жертвите, направени от всички онези албански историци, учени и писатели, които страдаха в сръбските затвори в името на Автентична Албания и Република Косово. Вие казахте, че „Албания не иска и няма да иска никакви промени на границите". На пръв поглед това изглежда разумно и разбираемо. Албания е член на ООН и на Конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа и трябва да се съобразява с международните правила и разпоредби. Но като президент вие не говорите от свое име, а от името на историята и на бъдещето. Албания никога не е приемала съществуващите граници и винаги е напомняла на международната общност, че тези граници са несправедливи, защото разделят албанската земя. Тези граници минават през сърцето на албанския народ. Като президент Вие трябва да познавате историята на собствения си народ и да не забравяте 1912 година. Никой от нас няма моралното право да говори от името на бъдещите поколения."

Бериша реагира гневно в открито писмо, публикувано в „Зери-и-Популит" и „Буйку", в което обвинява Кося, че е „радикал": „Косовският въпрос никога не може да бъде решен чрез тероризъм. Албанското движение в Косово бележи успехи именно благодарение на цивилизованите и нетерористични методи." Албания няма да допусне насилствена промяна на границите, заявява той и добавя: „Всякакви други идеи, които тласкат към насилие, ще узаконят насилието и агресията на Балканите и ще доведат до истинска трагедия за Балканите и за Албания."[7] Впечатляващото в това твърдение е, че противно на всички факти, Бериша, а вероятно и други, смятат, че албанското движение в Косово е „успешно".

През първите години на националния конфликт в други части на

[7] *Illyria*, 3 February, 1993, p. 5.

2

Югославия албанското ръководство в Косово има едно предимство – партийните чистки на албански комунисти през 80-те години изиграват ролята на антикомунистическа революция за албанските националисти като Ибрахим Ругова. Сръбската политика на отхвърляне на албанските искания за автономия и на противодействие на косоварските бойкоти след 1988 г. главно чрез отстраняване от високи длъжности на целия политически, икономически и културен елит води до силно сплотяване и изграждане на паралелни структури около антисръбската идея и Ругова. Но това единство не може да се поддържа при новите условия – Югославия се разпада, заклеймяването на Сърбия от международната общност дава възможност за пълна независимост, а търпението бързо се изчерпва, защото целите не са постигнати. Нарастващото недоволство от международните преговори, в които албанците не получават право да участват пълноценно – през 1993 г. в Женева, а преди това в Лондон – нарушава равновесието в Движението на Ругова и вездите започват да се наклонят в полза на войнстващите радикали, които искат решение на проблема с военни средства. Животът на умерените албанци е изложен на риск.[8]

Политиката на ненасилие на Демократичния съюз на Косово сега се оспорва от нововъзникнали радикални групи, като водената от Решат Нурбоя група в Печ, която настоява за по-активни прояви на съпротива. Подобни искания се отправят и от други групи, които си дават сметка, че положението на повечето косовски албанци става все по-тежко и че не се прави достатъчно, за да се привлече вниманието на международната общност към тяхната съдба. Време е за действие. На 24 май Адем Демачи обявява гладна стачка в знак на протест срещу унищожаването на „Рилинджа" и закриването на всички албански медии. „Ще умра за свободата на словото!", заявява предизвикателно Демачи.[9] „Адем Демачи не трябва да умре!", гласят заглавията на информационния бюлетин на Демократичния съюз на Косово.[10] Когато новината за гладната стачка се разпространява, косовари в Холандия, Швейцария, Норвегия, Германия и САЩ също обявяват гладни стачки, което прави ситуацията неясна и дори абсурдна. Разбира се, никой от тях не умира от гладна смърт и тази псевдопроява на национална солидарност бързо приключва.

През първата половина на 1993 г. в Женева периодично се водят

[8] Woodward, *Balkan Tragedy*, p. 35.

[9] *Bulletin of the Ministry of Information...*, no. 109, 31 May 1993.

[10] Ibid., no. 110, 4 Jine 1993.

разговори по въпроси на образованието в Косово (присъстват представители и на федералните, и на сръбските власти), но резултати не са постигнати. Разговорите би трябвало да се ограничат до политиката на образованието, но излизат извън тази тема и обхващат по-важни политически въпроси като автономията. Постига се съгласие да се предприемат последователни действия. Първата стъпка е прагматичен подход към спешни и неотложни въпроси, без това да оказва влияние върху двете страни в решаването на по-общи проблеми. Но въпреки явно добрите намерения и обещаващото начало разговорите прекъсват, когато започва обсъждането на различните учебни програми на сръбските и на албанските училища и на положението на албанците. Нарушен е формàтът на разговорите, които са замислени като средство за подобряване на общия политически климат, за да може най-накрая да започне диалог за окончателно решаване на въпроса за статута на Косово.

Емиграция на косовските албанци

Междувременно все по-голямото присъствие на крайно националистични полувоенни формирования засилва емиграцията на косовските албанци. Макар че повечето емигранти продължават да търсят убежище в Западна Европа, все по-голям брой отиват в Албания, където до 1993 г. са се установили 25 000 косовари. Въпреки опасностите, които крие преминаването на несигурната косовска граница, където от началото на конфликта в бивша Югославия напрежението постоянно се увеличава, всяка нощ малки групи младежи се придвижват мълчаливо по скрити в горите планински пътеки, използвайки се от сръбските граничари, които стрелят без предупреждение. Със задълбочаването на конфликта в Босна албанските войници продължават да дезертират от Югославската народна армия (ЮНА) и да бягат в Западна Европа, където търсят политическо убежище, обяснявайки, че ако се върнат в Косово, ще ги вземат в армията и ще ги изпратят да се бият в Босна. До 1993 г. около 400 000 албанци напускат бивша Югославия и се отправят към следните страни: Германия (120 000), Швейцария (95 000), Швеция (35 000), Австрия (23 000), Белгия (8000), Франция (5000), Дания (5000), Италия (4000), Норвегия (3500), Великобритания (3000), Холандия (2000), Финландия (600) и Люксембург (200); Хърватия приема около 40 000 албанци, Словения – 15 000, и Република Албания – 25 000. Значителен брой емигрира в САЩ по причини, които вече споменахме, и се вли-

ва в редиците на старата диаспора.[11] Някои албански младежи, преследвани от сръбските военни власти, намират убежище в бившата югославска Македония, където почти всички албанци имат роднини в Косово. Албанците наричат това масово заминаване на младежи „безшумно етническо прочистване". В същото време македонските лидери са сериозно притеснени да не би в страната да нахлуе голям емигрантски поток след бъдещ конфликт в Косово; те и без друго са изправени пред трудната задача да овладяват напрежението от етническите различия у дома си и да поддържат единството и стабилността между „македонските" славяни и албанците. През есента на 1992 г. членове на групата наблюдатели в Македония към Конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа наблюдават засилена дейност по границата със Сърбия при Табановце и Сопот и по границата с Косово при Блаце. И на трите пункта се строят временни жилища, които да приютят очакван поток от бежанци.[12] Всички наблюдатели смятат, че ако в Косово избухне война, в Македония масово ще нахлуят етнически албански бежанци. Освен това наблюдателите смятат, че ако Република Македония не получи голяма икономическа помощ, една такава бежанска вълна може не само да срути икономиката, но и да дестабилизира правителството и да доведе до социален катаклизъм.[13] Македонските ръководители, от своя страна, се страхуват, че ако в Косово пламне война, северозападният район на републиката ще се превърне в коридор за прехвърляне на оръжие и войска.

Влошаване на социално-икономическото положение

През зимата на 1993 г. условията на живот в Косово стават нетърпими. Магазините са почти празни, а населението все повече е подложено на различни форми на жестоки репресии. С увеличаването на сръбското военно присъствие ситуацията започва да напомня за война. Летището в Прищина е превърнато във военна база, самият град е обграден с танкове, а няколко албански начални училища са превърнати в общежития на сръбската армия и на все по-много-

---

[11]H. Islami, „Kosova's Demographic Ethnic Reality and the Targets of Serbian Hegemony", *Kosova Historical/Political Review*, no. 1, 1933, p. 33. Преди войната в Белград има около 100 000 албанци. През 1977 г. те са по-малко от 20 000.

[12]CSCE Secretariat Communication, no. 282, Prague, 16 September 1992, p. 7. CSCE-CPC Vienna, 21 September 1992.

[13]Ibid., p. 15.

бройните полицейски части, разположени сега из цяло Косово. Почти всеки ден над градове и села кръжат самолети, а нощем се чува картечна стрелба.

Колонизационната програма, която се изпълнява системно, вече е обхванала почти целия обществен сектор и местната администрация. Извършва се приватизация, като предприятията се продават на Белград, за да не могат работилите в тях албанци да станат акционери. Сръбските закони разрешават създаването на частни печатници и издателства, но за албанците на практика е много трудно да се възползват от това. Макар че през 1992–1993 г. се появяват няколко вестника и списания на албански език, издаването им спира поради липса на средства. А получаването на разрешение за ново издание е толкова продължителна и бюрократична процедура, че малцина са готови да я предприемат.

От май 1990 г. съдебната система в Косово се намира почти изцяло под сръбски контрол, а през 1993 г. повече от 300 от общо 500 албански съдии, прокурори и други висши служители в системата са уволнени и на тяхно място са назначени около осемдесет сърби. Сръбският парламент назначава 168 съдии за Косово, от които само 25 са албанци по националност; от тях само 16 са готови да встъпят в длъжност, а останалите отказват. Полицията прави разследвания, без да е упълномощена за това от съответните съдебни власти, а процесите често се използват, за да бъде потвърдена присъда, определена от други инстанции. В много случаи наказания се налагат без процес, а под форма на административни решения, взети единствено по политически съображения. При положение че толкова много от новите съдии са назначени заради етническата им принадлежност и лоялността им към политиката на Белград, косовската съдебна власт не може да бъде смятана за независима: идеята за справедлив процес е отхвърлена.[14]

След като сърбите превземат здравеопазването, албанското население започва да избягва болниците със сръбска администрация и особено гинекологичните, педиатричните и хирургичните отделения. Албанките не искат да раждат децата си под наблюдението на сръбски лекари и около 85% раждат без всякаква професионална медицинска помощ. Като се имат предвид ниският стандарт на живота и лошата хигиена, това води до увеличаване на смъртността сред майките и новородените. Рисковите бременности се диагностицират твърде късно или изобщо не се диагностицират. Годишно в

[14] *From Autonomy to Colonisation: Human Rights in Kosovo*, p. 56.

Косово се раждат 55 000 деца и случаите на заболявания от детски паралич, тетанус, както и инфекциозните заболявания като цяло се увеличават. Повечето косовски деца не са имунизирани срещу болести, тъй като според широко разпространеното убеждение сръбските ваксини са направени така, че да причиняват стерилитет, което е част от плана на Белград за намаляване на високата раждаемост на албанците. Ето защо въпреки призивите на ръководството на Демократичния съюз на Косово родителите да ваксинират децата си, детската смъртност в Косово, която е около 5,5 на сто, продължава да нараства.

По същото това време в Косово не може и дума да става за образование. Стотици хиляди албански деца са лишени от нормално интелектуално развитие, тъй като сръбските власти засилват контрола върху образователната система. Насред чакълестите улици на Прищина деца на училищна възраст играят карти или продават цигари. Макар че в началните училища все още се преподава на албански, всички гимназии и университети следват програмата на сръбски език, наложена от Белград. Сърбите нехаят за обявения от албанците бойкот на образованието. Назначеният от Белград министър на образованието в Косово Миодраг Дуричич заявява: „Проблемът е, че албанците не признават Сърбия или Югославия; програмата е на сръбски за цяла Сърбия. Албанците трябва да приемат сръбската програма, защото Косово е административен район на Сърбия.[15] През 1994 г. около две трети от 450-те хиляди албански ученици в Косово учат в частни домове, в църковни сгради, в ресторанти и дори в гаражи. Учебниците и учебните материали не достигат, тъй като сръбската полиция ги конфискува при периодичните си обиски на „незаконните" училища. Макар че косовското правителство в емиграция създава национален фонд за поддържане на паралелна образователна система, то осигурява само около 30% от необходимите средства. По това време финансовото положение на Демократичния съюз на Косово е тежко, тъй като все повече хора отказват или не успяват да дадат лептата си от 3 или 5%. В резултат на това учителите получават нередовно мизерни заплати, а твърдението на косовското правителство, че успешно осъществява паралелно управление, започва да звучи доста несериозно. Все повече млади албанци не са склонни да продължават да учат в рамките на тази система, понеже „паралелните" училища издават дипломи, които не се признават нито от сръбските, нито от други учебни власти.

[15] Author's interview, 5 August 1994.

Тъй като все повече албански деца не получават средно или висше образование, родителите започват да се тревожат за последиците от това през тези решаващи за децата им и за бъдещето на Косово години.

От 1991 г. жизненият стандарт на албанското население в Косово и на сръбското малцинство (макар и в по-малка степен, но следвайки същата тенденция) непрекъснато спада. Според благотворителната организация на Майка Тереза броят на нуждаещите се семейства през 1992 г. е 43 320, през 1993 г. – 45 835, а през 1994 г. – 57 353. Организацията изчислява, че едно семейство обикновено наброява 6,52 души, което означава, че през 1994 г. повече от 370 000 души, или около 20% от албанското население на Косово разчитат изцяло или частично на хуманитарна помощ. В същото време става ясно, че финансовата подкрепа, предоставяна от работещи в чужбина роднини, намалява по две причини. Първо, албанците в чужбина се сблъскват на място с все повече икономически проблеми и, второ, вече не могат да превеждат пари на семействата си у дома заради наложените от ООН санкции. Албанците се страхуват също, че ако пренесат парите в брой, те ще бъдат конфискувани от полицията на границата или че ще им бъдат отнети паспортите.[16] Режимът на вода и на електричество, особено през зимата, допринася за общото влошаване на жизнения стандарт. Според данни на един швейцарски доклад по-тежко са засегнати градовете и районите, населени с албанци, отколкото областите, в които живеят голям брой сърби. Например докато електрозахранването в едно градче с голям процент сръбско население никога не е прекъсвано еднократно за повече от три часа, в албанската част в центъра на Прищина ток няма по осемнадесет часа. Други населени места, чиито жители са повечето албанци, например Малишева, понякога остават без електричество седмици наред. Когато навън температурата е минус 20 градуса, а за отопление се разчита предимно на електричество, лесно може да си представим последиците.[17]

Осигуряването на жилища също се превръща в сериозен проблем в Косово. В бивша Югославия повечето апартаменти са строени от държавата. Разходите по строителството на жилища се поемат от предприятията, които след това дават под наем апартаментите на своите служители или ги продават. Работниците могат да живеят в апартаменти, които са собственост на предприятието, докато работят в него, или, ако желаят, могат да купят жилището на сравнително ниски цени и то да стане тяхна частна собственост. Когато се въвеждат „извънредните мерки", повечето албанци са уволнени и изхвърлени от апартаментите си. В същото време жилища се дават на сърбите, които запазват правото да ги купят от държавата. Сръбските власти започват безогледно да нанасят финансови щети на косовските албанци, от което се обогатява сръбската държава. През последните пет месеца на 1994 г. от отделни лица неправомерно са иззети 229 096 германски марки и значителни суми в други чужди валути. Само през ноември сръбската финансова полиция конфискува 1415 милиона динара (приблизително 1 милион германски марки), собственост на албански бизнесмени от Печ, Исток, Дечани и Клине.[18]

Белград, който безспорно отнема политическата свобода на косоварите, в същото време, без да си дава сметка, създава икономически стимули за някои от тях. Много албанци използват масовите уволнения, за да се организират не само политически, но и икономически, и една значителна част от уволнените в действителност се облагодетелстват от това положение. Тук трябва да отбележим и допълнителния фактор, че рухването на комунизма, а с него и зле функциониращата държавна икономика, отваря икономическо пространство. Онези, които имат връзки или първоначален капитал, започват малък бизнес, особено в областта на търговията, услугите и занаятите. Веднага са регистрирани няколко стотици коли, автомобили, камиони и микробуси, които заливат града и задръстват улиците (двойно повече са онези, които започват да се движат без регистрация). Подобен процес се наблюдава с откриването на хиляди малки пазари и поддържащи ги търговски мрежи, където доставките на стоки са напълно приватизирани. Туристически агенции никнат като гъби, защото едно семейство може да се издържа само от комисиона за продадени билети. Бързо се появяват кафенета, ресторанти и други заведения. Много чиновници откриват, че притежават скрити заложби за бизнес и не съжаляват, че са загубили работата си, която им носи по 100 долара на месец, след като виждат, че могат да изкарват три пъти повече и да трупат значителни печалби. Същото обаче не може да се каже за славянската общност в Косово. Докато албанците търсят различни източници на доход, сърбите

[16] *Repatriate the Expellees?*, Organisation Suisse d'Aide aux Refugies (OSAR), Zurich, 6 February 1995, p. 12.

[17] Ibid., p. 13.

[18] Ibid., p. 10. За пълен анализ на сериозните нарушения на човешките права в Косово през този период вижте докладите на Амнести Интърнашънъл: *Yugoslavia: Ethnic Albanians – Trial by Truncheon*, February 1994, както и други доклади, публикувани през 1994 г.

продължават да работят в администрацията или в западащи предприятия, поддържани с държавни субсидии. Междувременно държавата обеднява все повече от войната и от наложените санкции и когато си дава сметка колко висока е цената да се поддържа апартейд в Косово, премахва финансовите привилегии на косовските сърби. Според данни от един доклад[19] през пролетта на 1994 г. тяхната средна месечна заплата, която през 1990 г. по време на „триумфалното" присъединяване на Косово е била 400 долара, става 12 долара. Косоварите издържат на сръбския икономически натиск главно благодарение на здраво изградената кланова система и на изключително високата национална солидарност.

Поява на албански съпротивителни групи

По това време много радикални групи дават знак за себе си. През пролетта на 1993 г. една организация, наречена Народен фронт на република Косово, разпространява листовки, в които се призовава да бъдат отстранени от водещи позиции онези албанци, които са изоставили идеята за обединена или Велика Албания. Друга организация – Народно движение за освобождение на Косово – раздава листовки с призиви за народно въстание в цяло Косово. През май в град Глоговац двама сръбски полицаи са убити от въоръжени албанци, а през октомври официално се съобщава за съществуването на албанска съпротивителна група: сръбският вестник „Единство" пише, че в Дечани е открита вражеска формация – Народно движение за освобождение на Косово – чиито членове са арестувани (4 октомври 1993 г.). Съобщенията за извършени насилия от албанци зачестяват, но ръководството на Демократичния съюз на Косово постоянно отрича съществуването на косоварски военни сили. Отхвърля и твърденията, че паралелното правителство има министерства на отбраната и на вътрешните работи. Въпреки това все повече съобщения, позоваващи се на албански нелегални източници, разкриват, че в Косово има двустепенна организация, състояща се от специални сили и от армия, които получават средства от дребния бизнес, от контрабанда и търговия с наркотици и от албанци, живеещи в чужбина. Парите се използват за покупка на оръжие от черния и от международния пазар и за поемане на разходите на разузнавателните служби. Смята се, че косовските специални части се обучават в два лагера на албанските въоръжени сили близо до градовете

[19]S. Maliqi, *War Report*, April/May 1993, p. 14.

Кукъси и Тропоя. Косоварите преминават незаконно в Албания в района на планината Проклетие, който югославските гранични патрули трудно охраняват. Косоварската армия, наброяваща общо 40 000 войници, е организирана в четири полка от по 10 000 души, разположени около Качаник, Призрен, Прищина и Подуево.[20]

Макар че през януари 1993 г. неколкостотин млади косовари живеят във военни лагери в край Лабинот, Кукъси и Тропоя в Северна Албания, цитираното по-горе съобщение, от което се разбира, че косоварите възнамеряват да се откажат от досегашната си пасивна позиция, предизвиква яростна реакция от страна на албанското правителство, чийто говорител Генче Поло гневно заявява:

> „Ние категорично отхвърляме твърдението, че специални части на Косово се обучават в лагери на албанските въоръжени сили. И много бихме се изненадали, ако изобщо съществуват някакви „косовски специални сили". Отправяме покана към чуждестранните журналисти да дойдат в Албания, за да се уверят, че албанското правителство и албанският народ наистина не искат, нито се готвят за военно решение на косовската криза."[21]

В действителност албанското правителство не иска да признае, че армията му не е в състояние да окаже никаква помощ на косоварите. Бойните оръжия и муниционите не достигат, а бойният дух е нисък след толкова години на застой.

В случай на конфликт косоварите смятат да изтеглят войските си в планините покрай югославско-албанската граница, откъдето да водят партизанска война и да се отбраняват, докато западните съюзници и по-специално американците им се притекат на помощ. Тогава косоварската армия ще предприеме широкомащабни акции, оказвайки подкрепа по суша на международните сили. Предполага се, че съпротивата на сръбските полувоенни формирования ще бъде пречупена със съвместните действия на косоварите, на части от редовната албанска армия и на западните съюзници. Всяка съпротива, оказана от югославската армия, ще бъде преодоляна от международните сили. Поне такива са очакванията.[22] След изборната по-

[20]A. Vasovic, „Kosovo – Braced and Armed for Confrontation", *War Report*, January 1993, p. 19. Вижте също статията на F. Schmidt, Transition, 3 November, 1995, в която се описват скалъпените процеси срещу албанци, обвинени, че работят в „Министерството на отбраната и генералния щаб на армията на република Косово".

[21]War Report, February/March 1993, p. 19. Вижте също съобщението на Албанската телеграфна агенция от 13 декември 1992 г., в което се отричат твърдения, направени във вестник „Таймс" от 9 декември 1992 г., че Албания струпва военни сили на границата с Косово.

[22]Vasovic, „Kosovo – Braced and Armed for Confrontation", p. 19.

беда на Милошевич през декември предишната година американският президент Джордж Буш напомня на сръбския президент, че не бива да допусне войната да обхване и Косово, защото „В случай на конфликт в Косово, предизвикан от действия на сърби, САЩ ще имат готовност да използват военна сила срещу сърбите в Косово и в самата Сърбия."[23]

Междувременно косоварите отново бойкотират югославските избори през януари 1994 г., което води не само до оставането на Милошевич на власт, но и до избирането на крайни сръбски националисти като прословутия Аркан за депутати от Косово. (Албанците от Южна Сърбия обаче участват в изборите.) От 24 депутати, избрани от Косово, 21 са от управляващата Сръбска социалистическа партия, двама от крайно националистическата Радикална партия на Воислав Шешил и само един от Демократичната опозиция. Тъй като албанците бойкотират изборите, депутатите представляват сръбските интереси. Мюсюлманите, наброяващи около 60 000 души, основават своя Партия на демократичното действие, която също не участва в изборите; не участва и Турската национална партия, представяща турското малцинство от около 12 000 души.[24] Някак парадоксално е, че албанският бойкот на многопартийните избори в Сърбия през 1990, 1992 и 1993 г. в действителност укрепва властта на основните сръбски партии. Този упорит отказ на косоварите да участват в електоралния процес кара международните наблюдатели да се чувстват безпомощни, тъй като те са убедени, че проблемите на Косово не могат да бъдат решени, без да се развиват демократичните институции на Сърбия, т.е. без политическото участие на албанското население в политическия живот на Сърбия и на Съюзна република Югославия.

На изборите от 1992 г. Сръбската социалистическа партия печели 13 мандата в Прищина с 42 396 гласа; Радикалната партия получава 5 мандата с 18 735 гласа и т.н. Ситуацията се повтаря на изборите през декември 1993 г., когато водещата Сръбска социалистическа партия печели общо 21 мандата (Радикалната партия получава две места, а коалицията на опозиционните партии – едно място). Макар че някои видни албански интелектуалци от Косово, включително Шкелзен Малики, приканват поотделно албанците да участват в сръбските избори, само две албански партии извън Косово (Партията на демократичното действие и Демократическата партия

[23]*New York Times*, 28 December 1992.

[24]I. Berisha, „Pristina's One Party Rule", *War Report*, February 1994, p. 12.

на албанците) се включват в изборите и спечелват два мандата в сръбското събрание. Ако албанците от Косово бяха упражнили електоралните си права и в републиканските, и във федералните избори, те можеха да разчитат на победа в 24 от общо 29 общини на провинцията и да получат най-малко 24 места в републиканския и 12 места във федералния парламент. Тъй като водещите сръбски партии щяха да загубят съответния брой места, участието на албанците в изборите би променило значително съществуващия политически баланс в страната,[25] но както вече споменахме, Демократичният съюз на Косово няма никакво желание да съдейства за процеса на демократизация в Сърбия. Сръбските репресии и влошаването на отношенията между двете общности само засилват решимостта на албанците да не се задоволяват единствено с борбата за човешки права. Това кара мнозина от тях да повярват, че не им остава нищо друго, освен да настояват за териториални права. Освен това самата Сърбия не печели от конфликта. Докато албанците продължават да бойкотират всички избори, демокрацията, която мнозина смятат за предпоставка за решаването на всички спорове в републиката, няма да възтържествува.[26]

Разногласията в косоварските редици се задълбочават

През цялата 1994 г. повечето международни наблюдатели на събитията в Косово са убедени, че ако репресиите не спрат, Косово ще се взриви. Общото мнение е, че политиката на Ругова на мирна съпротива и паралелно управление дава възможност на сърбите да упражняват ефективен контрол в Косово и принуждава косоварите да емигрират, в резултат на което положението в провинцията остава стабилно. Ругова, който разчита, че международната общност ще осъзнае справедливостта на албанската кауза в Косово, не успява да промени положението и това води до засилване на напрежението в Демократичния съюз на Косово и в другите по-малки партии, особено в Селската и в Либералната партия. През есента на 1994 г. разногласията в Демократичния съюз на Косово между хардлайнерите, които искат пълна независимост на Косово, и умерените, които искат автономия в рамките на една нова Югославия, се задълбо-

[25]P. Simic, *The Kosovo and Metohija Problem*, p. 14.

[26]Woodward, *The Balkan Tragedy*, p. 341.

чават. Това е първият открит конфликт в Демократичния съюз на Косово от създаването му, а причината за него е все по-ясно изразеното несъгласие на някои косовари с контрола, който Съюзът упражнява върху местното правителство. Разделението между умерените и „независимите" не само в Косово, но и сред цялата косоварска диаспора, особено в САЩ, Швейцария и Германия, се задълбочава през октомври 1944 г., когато редица видни членове на Демократичния съюз на Косово, известни с умерените си възгледи, се оттеглят.

Това се наблюдава особено ясно в Тирана, където Антон Колай, заместник-председател на Демократичния съюз на Косово, оглавил консулството на Косово, остро критикува косовския министър-председател Буяр Букоши за искането му за автономия. Скендер Зогай, представителят на Букоши в Тирана, е отстранен от Колай, който твърди, че Букоши не е упълномощен да говори от името на мнозинството косовари, докато живее в изолираното си „феодално владение" в едно село край Щутгарт. Колай напада и организацията на Букоши в Тирана, отправяйки обвинения за лошо политическо ръководство и злоупотреба с финансови средства за Косово. Хората на Букоши, разбира се, отхвърлят тези обвинения, но повечето лидери на косоварската диаспора вземат страната на Колай. Ситуацията става напрегната и възцарилата се атмосфера на страх и подозрителност издига стена на мълчание във всички централи на Демократичния съюз на Косово, където представителите на организацията бързат да се присъединят към една от двете страни. Косоварите демонстрират все по-голяма готовност за промяна в ръководството – все повече подкрепа получават хора като Шкелзен Малики, Ветон Сурои, Махмуд Бакали (бивш лидер на комунистическата партия) и Фехми Агани. Искането на автономия все още е равнозначно на политическо самоубийство в Косово. Основният въпрос обаче, който сега се обсъжда, е ситуацията в самата Албания. Промяната в политиката на Сали Бериша, който под натиска на САЩ също приема идеята за автономия на Косово, предизвиква възмущение. Бериша като Рамиз Алиа преди него постоянно призовава да се прекрати посегателството над човешките права на албанците, но не иска никаква промяна на международните граници.

Макар че Ругова и Букоши трябва официално да следват линията на Бериша, косоварското ръководство предприема трескава серия от дипломатически совалки – на 24 октомври Адем Демачи се среща с правозащитни групи в Швейцария, а на 2 ноември Ибрахим Ругова води разговори в Женева с двамата съпредседатели на Международната конференция за бивша Югославия лорд Дейвид Оуен и Торвалд Столтенберг. Ругова представя на съпредседателите позицията на албанците по една резолюция за Косовския проблем: „Независимо и неутрално Косово, отворено и към Албания, и към Сърбия, е оптимално решение за всички в региона." Оуен и Столтенберг дават станалия вече задължителен отговор, че международната общност не е забравила Косовския въпрос и одобрява политиката на ненасилие, водената от косоварите.[27] Единственото, което Оуен и Столтенберг могат да предложат на Ругова, е съдействие за подновяване на диалога по въпросите на образованието. Следващата седмица Ругова заминава за Холандия и Белгия, за да се срещне с правозащитни групи, а други двама депутати от Демократичния съюз на Косово заминават за Канада, където имат срещи в Министерството на външните работи. На 22 ноември Ругова е в Берн, където се среща с швейцарския министър на външните работи, а в началото на декември е в САЩ, за да се срещне с висши държавни служители. В средата на декември се връща в Бон, за да води разговори с германския външен министър Клаус Кинкел. Във всички тези срещи косоварите получават едно и също обещание – подкрепа за продължаване на борбата им с мирни средства и посредничество за диалог с Белград.

По това време политическият живот на косовските албанци вече е изцяло доминиран от Демократичния съюз на Косово, а по-малките политически партии са изолирани. Решаването на проблемите на икономическото и социалното развитие е отложено, докато бъде постигната главната цел – освобождаване от сръбското колониално господство. Би могло да се спори дали Демократичният съюз на Косово носи цялата вина за липсата на политическа опозиция – например представителите на Съюза отхвърлят сътрудничеството с други по-малки партии като безполезно. Така или иначе Демократичният съюз на Косово прави всичко възможно да изолира другите политически партии. В името на оцеляването на някои по-малки партии Демократичният съюз на Косово се съгласява да участва в създаването на Съвет на политическите партии на Косово, който да координира действията на политическите партии в едно движение за национално освобождение. Демократичният съюз обаче използва Съвета за собствени цели, особено за да си осигури международна подкрепа, като по този начин осуетява възникването на национално движение на по-демократична основа.[28] Вече става все по-ясно, че

[27] *Bulletin of the Ministry of Information...*, no. 194, 7 November 1994.

[28] Berisha, „Pristina's One Party Rule", p. 12.

Демократичният съюз на Косово няма никаква ясна стратегия освен да бойкотира официалните институции и всички електорални процеси с надеждата, че най-накрая международната общност ще го признае.

С продължаването на войната в Босна и Херцеговина външните сили стават все по-склонни да приемат становището, че републиките са отделни държави. Следователно Косово е неделима част от Сърбия и е под нейна вътрешна юрисдикция. Международната общност има две причини, поради които настоява за териториалната цялост на Босна. Едната причина е да се гарантират европейската сигурност и стабилност, като се спазват решенията от Хелзинки за съществуващите граници, а другата причина е ограничаването на конфликта. Евентуалното разделяне на Босна и Херцеговина ще доведе до ефекта на доминото и до разпространяването на войната в съседни райони. Например, ако босненските сърби създадат национална държава и международните посредници приемат този принцип, каква легитимност има тогава твърдението на Милошевич, че Косово и Войводина са част от Сърбия? Кой принцип тогава ще въздържа радикалните сили от двете страни на националния конфликт във всеки регион (сърбите, които искат да се съблюдават границите на републиката, и албанците и унгарците, които искат независимост) да не се впуснат във война?[29] Така Ругова като Бериша трябва да направи тактическо отстъпление, съобразявайки се с балканските реалности. От този момент нататък на Демократичния съюз на Косово започва да се гледа като на организация, водеща до голяма степен безрезултатна правозащитна кампания, представена като политическа борба. Резултатът от това постепенно нарастващо недоволство от мирната политика на Ругова е, че все повече млади косовари започват да търсят решение чрез насилие.

С всеки изминал месец напрежението в Косово нараства. Ситуацията става особено напрегната през август 1995 г., когато около 200 000 хърватски сърби пристигат в Сърбия, след като Хърватия насилствено реинтегрира населената със сърби област Крайна. Макар че в Косово са изпратени хиляди от тези бежанци, повечето млади мъже веднага се връщат в Сърбия, а в провинцията остават само жени, малки деца и възрастни хора. Официалният аргумент за изпращането на бежанците в Косово вместо в големите обезлюдени области на Южна Сърбия е, че бежанците от Крайна ще допринесат за подобряването на националната структура на Косово (сега сръбското население е само 6%) и че постигнатият баланс ще предотврати евентуален национален конфликт в бъдеще. В началото на октомври 1995 г. броят на сръбските бежанци от Крайна и Войводина, заселени в Косово, достига 16 000 души. Независимо от това, въпреки протестите на Демократичния съюз на Косово, че Белград се опитва да промени етническото равновесие в Косово и прилага старата си политика на заселване на сърби и черногорци, сравнително малкият брой на новите сръбски заселници не може да се отрази сериозно на демографското превъзходство на албанците. Но капацитетът за поемане на нови бежанци на практика е изчерпан, тъй като сърбите от Крайна не са първите пришълци, които идват отвън. Много от новодошлите всъщност са албанци. Бежанците от първата вълна, отприщила се през 1991 г., са предимно албанци и мюсюлмани, родени в Косово и отишли в Словения и Хърватия през 50-те и 60-те години по икономически причини. Те се завръщат през 1991 г. в началото на войната и родните им ги поемат. Те не могат да получат статут на бежанци, тъй като едно от най-важните условия за получаването на такъв статут е месторождението. Тъй като тези хора са родени в Косово, те не могат да бъдат приети като бежанци и затова не получават хуманитарна помощ.

Според Ружица Симич, секретар на Червения кръст на Косово, броят на „новите" бежанци (тези от Крайна) е 6000–7000 души. Има и около 4000 регистрирани сръбски бежанци от Босна, пристигнали преди това в Косово. През лятото на 1992 г. в Косово вече са се установили неколкостотин сръбски бежанци, като 700 души са настанени в почивни домове близо до Дечани. Освен бежанците, облагодетелствани по това време от конфискуваните албански земи и сгради са и сръбските войници. Конфискувани са големи парцели земя в Глобочице (област в Качаник близо до македонската граница), по-точно в Джемал Зека, където армията започва да строи военни съоръжения, и в Поношец край албанската граница, където са разположени сръбските войници от запаса.[30] Много от бежанците страдат от хронични заболявания, които водят до висока смъртност; очаква се случаите да се увеличат през студената зима, характерна за Косово, но много необичайна за Крайна, където климатът е мек. Червеният кръст полага огромни усилия да предотврати хуманитарна катастрофа, много частни лица оказват помощ, доставяйки храна и облекло и предлагайки подслон на бежанците.[31] Въп-

[29]Woodward, *Balkan Tragedy*, p. 330.

[30]*Dismissal and Ethnic Cleansing in Kosovo*, International Confederation of Free Trade Unions, Brussels, October 1955, p. 6.

[31]Kosovo Report by the EU Humanitarian Office, ECHO, Belgrade, 9–30 August 1995, pp. 1–12.

реки страховете, че пристигането на бежанци в района на Призрен ще доведе до прояви на насилие, сръбските и албанските общности все пак проявяват солидарност, която може би се дължи на сравнително космополитния характер на Призрен в сравнение с други косовски градове и на произтичащата от това толерантност на жителите му. Държавни предприятия, частни фирми и отделни лица изпращат храна и облекло; същото правят и членове на албанската общност, които предлагат храна и пари. Няколко албанци предлагат да приютят бежанци в къщите си, а един албанец дори иска да предостави 5 хектара от земята си на семейство бежанци.[32]

Междувременно международната общност със своята нерешителност и колебливост се проваля печално в опитите да сложи край на кръвопролитията в Босна и Херцеговина. Като нация албанците са силно разтревожени от неспособността на света не само да спре войната, но също и да потърси сметка от Белград за нарушаването на човешките права. Макар че косоварите постоянно се опитват да интернационализират своя проблем, след първоначално изразената подкрепа в чужбина за албанското национално движение в Косово, международната общност променя позицията си и започва да твърди, че всеки опит на провинцията да се отцепи със сила от Сърбия и остатъчна Югославия ще доведе до разширяване на конфликта първо в съседна Македония (активизиране на албански политически партии в граничния район се наблюдава от началото на 90-те години), а след това и в други съседни страни. Като има предвид всичко това, президентът Милошевич, който посещава Косово на 20 юли 1995 г. – това е първото му посещение от три години – изрича думи на помирение. Той заявява увереността си, че Косово ще стане „район на взаимно разбирателство, на сътрудничество и мирно съжителство". Това не е знак за станала по чудо метаморфоза, знак, че Милошевич се превръща от ястреб в гълъб; тази промяна по-скоро е продиктувана от необходимостта Милошевич да се представи като отговорен член на международната общност, който поддържа мирния процес в Босна. По време на посещението му става ясно, че Сръбската социалистическа партия не е искрена в решението си да преговаря с косовските албанци и че е малко вероятно да се постигне разбирателство между Ругова и Милошевич. На митинг в Митровица Милошевич ясно показва, че възнамерява да внесе разединение между косоварите и тяхното политическо ръководство, призовавайки към политика на „национално равенство", в която „всеки

[32]Ibid., pp. 12–19.

гражданин ще бъде равноправен". Той увещава албанците да се разграничат от политическите си лидери и да подкрепят сръбската администрация. Когато посещава металургичния завод в Трепча, той изказва „дълбоко задоволство" от завръщането на 1200 албанци, обявили бойкот на завода след отмяната на автономията през 1989 г.[33]

През октомври светът е оптимистично настроен, че войната в бивша Югославия е към своя край. Косоварските лидери също се надяват, че въпросът за статута на Косово ще бъде решен в рамките на цялостното мирно уреждане на проблема за бивша Югославия, но преживяват тежко разочарование: подхранваните отвън надежди за разрешаването на косовската криза рухват, защото международната общност иска да получи подкрепата на Белград за постигане на мирно споразумение за Босна. След като в Дейтън е постигнато такова споразумение, международната общност не променя становището си, че сръбско-албанският конфликт в Косово трябва да бъде уреден в рамките на Сърбия и остатъчна Югославия.[34] В Дейтън, където най-накрая се стига до мирно споразумение за Босна, босненските сърби получават своя република в рамките на федерация Босна и Херцеговина, а вдигането на санкциите на ООН срещу Сърбия и Черна гора не се обвързва с решаването на Косовския въпрос, който вече се разглежда като въпрос за искане на автономия и за спазване на човешките права. За независимост на Косово изобщо не се споменава.[35]

Така косоварите са изненадани и горчиво разочаровани от резултатите на Дейтънското споразумение, в което за Косово не се споменава нищо конкретно, освен че се отбелязва решението на Съвета за сигурност на ООН да не отменя изцяло санкциите спрямо Белград, докато сръбските власти не предприемат сериозни мерки по Косовския въпрос. Сега вече за всички е ясно, че докато в Косово има относителен мир, международната общност ще се въздържа от всякакви съществени промени. Чувството на косоварите, че са предадени, се засилва, когато албанският президент Сали Бериша взема страната на Запада и подкрепя становището, че Албанският въпрос трябва да бъде решен в рамките на Сърбия. Бериша, който по това време получава много похвали от ООН и НАТО за сдържаната си политика по албанския национален въпрос, призовава местните косоварски лидери и Белград да започнат разговори. Така ко-

[33]F. Schmidt, „Strategic Reconciliation in Kosovo", Transition, 25 August 1995, p. 19.

[34]Simic, *The Kosovo and Metohija Problem*, p. 5.

[35]Kostovicova, *Parallel Worlds*, pp. 56–57.

соварските лидери, избирайки ненасилствената съпротива, не постигат нищо. Унижението, на което са подложени, е голямо, но още по-голямо е отчаянието на народа им.

В свое изявление от 31 октомври 1995 г. косоварският „министър-председател" Буяр Букоши отправя заплашително предупреждение: „Нека да се знае, че всичко започва от Косово и ако на нашия въпрос не се погледне с нужното внимание и с дълбоко разбиране и ако не се окаже силен международен натиск върху Белград, перспективите са много мрачни." И продължава:

> „Във връзка с това позицията на правителството на република Косово е следната. Първо, макар че приветства като израз на добра воля решението да се постави Косовският въпрос като условие за реинтегрирането на Белград, правителството на Републиката смята, че предвид историческото минало и сегашните обстоятелства, автономията не е справедливо и постоянно решение за Косово и затова не може да бъде прието. В този смисъл правителството потвърждава позицията си, че е подчинено единствено на пряката воля на населението на Косово за независима република и ще работи за постигането на тази цел. Министрите на Европейската общност се ангажират „да съблюдават международно признатите граници на Федерална република Югославия". Правителството на Косово смята, че нито самообявилата се „Федерална република Югославия", нито нейните граници са международно признати. Ние категорично потвърждаваме, че само волята на народите в този регион ще определи границите на останалата територия от бивша Югославия и само тогава светът ще може да признае или да благослови една съществуваща реалност. Косово с неговите очертани граници е реалност, която трябва да бъде призната. Колкото по-скоро тази реалност бъде разбрана, толкова по-добре."

Тонът, с който говорят косоварските ръководители, става все по-гневен. В края на 1995 г. настроенията срещу подхода на Ругова се засилват – важни речи произнася Адем Демачи, а Реджеп Кося дава дълго интервю в списание „Интервиста". И двамата изразяват ясно мнението, споделяно вече от повечето косовари, че политиката на Ругова не е постигнала нищо. Ръководството на Демократичния съюз на Косово е обвинено в неотстъпчивост и в действия, които са в ущърб на косоварската кауза, а постоянните твърдения на Ругова, че международната общност заема „твърда позиция" по Косовския въпрос, вече се приемат като напълно неверни.

14

„ВСИЧКО ЗАПОЧВА ОТ КОСОВО И ВСИЧКО ЩЕ СВЪРШИ С КОСОВО"

След подписването на Дейтънското споразумение косоварите, отритнати и унижени, са принудени да преоценят политическата си позиция. Давайки си сметка, че пасивната политика по време на югославската война ги е лишила от участие в мирните разговори, много млади албанци вече не са склонни да се примирят с „неприемливото" решение за статута на Косово – с други думи с решението Косово да остане автономна провинция в рамките на нова Югославия. Това е също толкова неприемливо и за косовските сърби, защото означава връщане на омразната конституция от 1974 г.

Апартейд в Косово

Макар че в началото на 1996 г. някои албанци и сърби все още работят заедно, повечето хора живеят напълно разделено – посещават различни барове и ресторанти, сърбите пътуват с влакове, албанците – с автобуси. За албанците е недопустимо да поддържат официални контакти със сърбите в Косово и Демократичният съюз на Косово използва авторитета си, като поставя в изолация онези, които нарушават това неписано правило. Само неколцина видни интелектуалци могат да се явяват на официални разговори със сърби, без да се страхуват, че ще бъдат публично заклеймени. Някои албанци споделят, че са получавали предупреждения от членове на Демократичния съюз на Косово да избягват всякакви връзки със сърби. Не всички албанци са членове на Демократичния съюз на Косово и не всички членове на Демократичния съюз на Косово одобряват такава строги забрани, но повечето албанци като повечето сърби предпочитат контактите с другата общност да се осъществяват от политическите лидери.[1] За албанците, особено за младежите под двадесет години, сред които почти никой не говори или не разбира сръбски, Белград е просто столица на чужда държава, чиито полицейски и армейски части са временно разположени в Косово

[1] Julie Mertus, „A Wall of Silence Divides Serbian and Albanian Opinion on Kosovo", *Transition*, 22 March 1996, p. 49.

като окупационни сили, които се издържат от огромните данъци, събирани от полулегалната търговия на една икономически съсипана страна. Двете общности остават взаимно подозрителни към своите стремежи; утвърждават се стереотипите, страховете и омразата. Докато в началото на 90-те години срещу албанците се предприемат открити репресии, след 1995 г. повечето полицейски акции се извършват нощем и в отдалечени селски райони. Ето защо случайният посетител и особено чужденецът остава с впечатлението, че в големите косовски градове е спокойно.[2]

След срещата в Дейтън обаче в цяло Косово и сред голямата косоварска диаспора се долавя ясно изразена тенденция към отхвърляне на мирната политика на Ругова. Както вече споменахме, такива настроения е имало и преди, но те постепенно стават по-силни и по-организирани. Повечето косовари смятат, че статуквото в Косово вече не може да се запази. Изпълнени с гняв и разочарование, те смятат, че международната общност не обръща внимание на тежкото им положение и че сега, както и в миналото, някой се разпорежда със съдбата им, без да ги пита. Въпреки безбройните твърдения на Демократичния съюз на Косово и на правозащитни организации за извършени нарушения на човешките права, международната общност продължава да загърбва въпроса за самоопределението на Косово и да твърди, че това е вътрешен проблем на остатъчна Югославия. Нарастващото отчаяние и безпомощността, които вече ясно се виждат сред жените и възрастните хора, кара албанското съпротивително движение да замени ненасилствената политика с по-настъпателна стратегия. Промяната е ускорена от серия бомбени атентати, извършени в средата на февруари 1996 г. едновременно срещу пет лагера на сръбски бежанци в различни градове на Косово. По това време в Косово са заселени около 10 000 сърби от Хърватия.

Отговорност за атентатите поема нелегалната група Национално движение за освобождение на Косово, която заявява, че това е само началото на нейната кампания. Тези атентати са последвани от серия „предварителни опити" на друга нелегална група – Армията за освобождение на Косово (АОК), която се подготвя за партизанска война и извършва нападения над сърби. Макар че много подробности около двете партизански групи остават неясни, служите-

[2]Една интересна последица от поляризацията на косовското население е променено отношение на двете общности към ромите в Косово: албанците вече не ползват услугите на ромски музиканти, а на албанци, които не са толкова добри музиканти, докато сърбите канят роми вместо албанци на сватбени тържества.

ли на Държавна сигурност твърдят, че ядрото на Армията за освобождение на Косово и на по-малката организация Национално движение за освобождение на Косово се състоят от наемници, воювали с мюсюлманите срещу босненските сърби във войната в Босна и Херцеговина. Много от бунтовниците, които очевидно се ползват с организираната подкрепа на няколко хиляди поддръжници, са обучени в Албания, Иран и Пакистан.[3] По всичко личи, че и двете групи са добре обучени и добре въоръжени с автоматично оръжие, експлозиви и високоусъвършенствана комуникационна техника. Освен че получават пари от многобройната и богата косоварска диаспора в Западна Европа, според някои съобщения тези организации редовно се финансират от войнствени ислямски групи в Близкия изток. Командирите на АОК са бивши редовни и запасни офицери и подофицери от ЮНА и от териториалните военни части за отбрана. Макар че нямат тежки оръжия, на този етап групите са добре въоръжени с минохвъргачки и с автоматични и полуавтоматични оръжия.

Що се отнася до европейските медии, те широко разгласяват, че албанците започват да прибягват към насилие. Спорадични терористични действия са извършени предишната година и броят на въоръжените нападения срещу сръбски полицаи и сръбски войници значително се увеличава, но в общи линии тези акции остават неотразени от медиите. Най-сериозното нападение е извършено през април 1995 г. на албанско-косовската граница, когато група от трима албанци, въоръжена с автоматично оръжие и гранати, напада сръбски граничен патрул, като убива един граничар и ранява тежко други двама. За този инцидент в Косово изобщо не се съобщава, за него не се споменава и от печата в Албания, макар че в района на Кукъси всички знаят за случилото се. Причината или мотивът е отмъщение за убийството на двама млади албански учители точно една година преди това. Най-сериозният инцидент в Косово става през август 1995 г. в Дечани, където въоръжени мъже нападат сръбски полицейски участък, като хвърлят бомба в сградата, а след това стрелят с автоматично оръжие, сериозно ранявайки двама души. Важното при тези инциденти е, че те изискват висока степен на организация. Предишните акции се изразяват главно в стрелба по отделни сръбски полицаи или в хвърляне на гранати по полицейски коли, а за извършителите обикновено се смята, че са хора, които търсят отмъщение. Нападенията на гранични патрули и на полицейски участъци изискват далеч по-внимателно планиране и по-добра организация.

[3]Вижте New York Herald Tribune, 17 February 1997.

Армията за освобождение на Косово излиза на сцената

Косоварите се разочароват още повече, когато през април 1996 г. новата държава Югославия е призната от няколко страни – членки на Европейската общност. Буяр Букоши обявява тази стъпка за преждевременна и оскърбителна за албанците и твърди, че тя разклаща доверието в косоварското ръководство и в неговите усилия да избегне избухването на конфликт в Косово. Сега Ибрахим Ругова се озовава във все по-трудна ситуация. Макар че е получил много похвали от международната общност, политиката му на ненасилие остава все така невъзнаградена; той вече се е уморил и оттеглил и бързо губи доверието на своите все по-гневни и разочаровани поддръжници. Може би ще успеем да разберем колко дълбоко измамен се е почувствал Ругова след Дейтън, като си припомним оптимизма му през 1991 г., когато обяснява на един английски журналист политиката на ненасилие на Демократичния съюз на Косово, представяйки я по-скоро като търпение, отколкото като пацифизъм: „Нашата политическа тайна е смесица от традиционно и съвременно мислене. Воюването винаги е било крайно средство за албанците. Сега научаваме, че и съвременна Европа предпочита ненасилието."[4]

Убийството на осем души в края на април 1996 г. може да бъде изтълкувано като реакция на признаването на Югославия от Европейската общност и като начало на една внимателно обмислена стратегия за дестабилизиране на Косово. В деня след като сърбин застрелва албански студент, в районите на Дечани и Печ в Южна Сърбия се извършват серия от нападения, в които са убити шест сърби, а много други са ранени. При едно от нападенията в кафене в Печ жертвите са цивилни лица, а при други – полицаи. Внезапно зачестилите прояви на насилие предизвикват напрежение в целия регион и за да успокоят обстановката, международните наблюдатели призовават за диалог между сръбските и албанските ръководители, като апелират и към двете страни да проявят сдържаност и да избягват провокациите. Първоначалната реакция на Белград е да засили полицейското и военно присъствие по улиците на Косово, което води до още по-голямо негодуване сред албанците.

Отначало никоя група не поема отговорност за нападенията, но по-късно в писмо до Албанската секция на Би Би Си Армията за освобождение на Косово поема отговорността за убийствата на сърбите в Дечани и Печ. В писмото се заявява, че „партизански отряд

[4]M. Thompson, *A Paper House*, London, 1992, p. 139.

на АОК е предприел въоръжено нападение срещу сръбските агресори" и че организацията „води борба за освобождението на Косово, която ще продължи до пълна победа". Макар че няма съмнение коя е организацията и автентично ли е писмото, за което много албанци твърдят, че не е написано от албанец, насилието продължава през последните дни на април с експлозии в призренското предградие Душановац и по шосето между Вучитрън и Митровица. Преобладаващото мнение е, че която и организация да е извършила убийствата, целта да се засили напрежението в Косово и да се насочи вниманието на международната общност към региона е постигната.

Официални източници на Демократичния съюз на Косово упорито отричат, че знаят за съществуването на Армията за освобождение на Косово или на Националното движение за освобождение на Косово, и приписват нападенията на крайни сръбски националисти, целящи да принудят албанците да се откажат от пасивната си позиция, което ще бъде основание за допълнително засилване на военните мерки в Косово. Югославският печат обаче твърди, че терористичните действия са организирани от висши дипломати в албанското посолство в Белград „под прекия контрол на президента Сали Бериша" с цел да се дестабилизира ситуацията в Косово. Според Белград две са основните цели, които преследва тази нова албанска кампания на насилие. Първата е да се разиграе националистическата карта в предстоящата предизборна борба на Бериша. Ако това действително е така, то е крайно неефективно: през пролетта на 1996 г. Косовският въпрос не се обсъжда почти никъде в Албания, тъй като по това време албанците са изцяло ангажирани със собствените си проблеми, свързани с безработицата, високата престъпност и корупцията. Втората цел е по-правдоподобна: да се осигури предварително силна позиция в евентуални бъдещи преговори за статута на Косово.

Много косовари вече сериозно се опасяват, че след Дейтън ще се вземе прибързано решение за Косово, и са категорични, че трябва да се избегне всякакъв компромис, удобен за международната общност, но не и за самите албанци. В Дейтън става ясно, че няма да бъде приета никаква промяна на границите. Косоварите смятат, че това е лицемерна позиция, тъй като Дейтънските мирни споразумения позволяват на босненските сърби да имат отделна сръбска република и дори предлагат възможности за федеративни връзки със Сърбия. Защо тогава албанците да нямат своя косовска република в рамките на Югославия при същите условия? Аргументът на

албанците (от морална гледна точка) е следният: босненската държава е съвсем нова и наложена със сила, което е довело до международно признание, докато косовската държава съществува като териториална единица, макар че не е република; следователно албанците не бива да бъдат ощетявани, само защото досега не са отстоявали исканията си със сила.[5] Става така, че единственият най-важен урок, който косоварите научават в Дейтън, е, че босненските сърби извличат полза от въоръжената борба и че благодарение на нея тяхната република, макар и частично, е призната. Много албанци се убеждават, че международната общност разбира само езика на въоръжения конфликт, а не езика на ненасилието.

Адем Демачи, водач на Парламентарната партия на Косово (ППК), основен съперник на Демократичния съюз на Косово, и председател на Съвета за защита на човешките права и свободи в Прищина отхвърля с раздразнение твърденията на международната общност, че няма да допусне никаква промяна на границите: „Аз мисля, че границите са променени. Това, което сега се твърди за границите, е абсурдно, тъй като Югославия вече не съществува. Всички нейни граници са унищожени и не може да се прилагат различни критерии – да се променят някои граници, а други да не се променят."[6] В пространно интервю за косоварското списание „Коха" тогавашният британски посланик Айвър Робъртс обяснява международната позиция по Косово в светлината на Дейтънското споразумение:

> „С Дейтънското споразумение всички страни приеха едно решение и това, към което ние сега се стремим, е постигането на подобно решение за Косово, което неизбежно означава компромис и от двете страни, гъвкавост и държавническо изкуство. Трябва да намерим начин да открием пресечната точка между искането на косовския народ за самоуправление и съблюдаването на международните граници, определени от Хелзинки... Албанците може да кажат: „Но ние не приемаме тези граници" и аз ги разбирам. Но трябва да заявя, че това не се подкрепя от международната общност. Това е една реалност, с която трябва да се живее."[7]

Така международната общност се опитва да гарантира териториалната цялост на Югославия и самоопределението на албанците, като изисква и от сърби, и от албанци да намерят пресечна точка. Това обаче е трудно, тъй като търсенето на пресечна точка започва с предпоставката, че Косово е съставна част от Сърбия. Знаем как

[5]Duizings, *Janic and Maliqi* (eds), Kosovo/Kosova, p. XXI.

[6]D. Gorani, „The Key is Belgrade", *War Report*, May 1996.

[7]Koha, 6 November 1996.

Великите сили определят границите, с които Косово е предоставено на Сърбия, знаем също, че от страна на международната общност няма желание за преоценка на нейни предишни решения; в същото време има консенсус, че сърби и албанци трябва да намерят компромисно решение. Естествено е албанците да задават въпроса, защо международната общност не може да преразгледа решенията, които е взела през 1913 и 1918 г. Големите сили винаги проявяват нервност, когато се предложи промяна на границите. Създадено е впечатлението, че споразумението от Хелзинки не допуска промяна на границите, но това не е така; документът от Хелзинки не допуска използването на сила за промяна на границите. Но промяна по общо съгласие е теоретично възможна и много вътрешни граници в Източна и Централна Европа и в бивша Югославия стават международни граници през 90-те години главно по пътя на постигнат консенсус.[8]

Подписването на Дейтънското споразумение води не само до поголямо радикализиране на младите албанци; то тласка и към търсене на по-реалистични решения, подобни на решенията за Босна и Херцеговина. През 1996 г. някои албанци и по-специално Адем Демачи започват дискретно да търсят решение в рамките на днешна Югославия, т.е. „независимо и суверенно" Косово в рамките на нова федерална Югославия като компромисно решение или временно уреждане на въпроса, така че да се запази териториалната цялост на Югославия. Планът на Демачи възражда старата идея не за Югославска федерация, а за Балканска федерация – *Балкания*, чието ядро се състои от трите републики Сърбия, Черна гора и Косово, към които останалите бивши югославски държави могат да се присъединят по-късно.[9]

Други предложения за решение на Косовския въпрос правят сръбското Движение за обновление на Вук Драшкович, което се обявява за предоставяне на широка автономност, Националистическата партия на Воислав Кощуница, която подкрепя ограничена местна децентрализация, и Демократическата партия на Зоран Джинджич, която предлага определена форма на регионално управление.[10] Раз-

[8]Sir Reginald Hibbert, „Response to Ivor Roberts on Kosovo", *Albanian Life*, no. 62, winter 1997.

[9]Kosovo-Kosova, p. XX.

[10]За пет възможни решения на Косовския въпрос: 1. Разделяне на територия; 2. Балканска конфедерация; 3. Югославска миниконфедерация; 4. Специална автономия; 5. Европейски мирен корпус), вижте Alberto l'Abbate, *Kosovo: Awar not Fought*, Dipartimento di Studi Sociali, Universita degli Studi di Firenze, 1996.

бира се, тяхната основна цел е да атакуват Милошевич, който не успява да разреши този проблем. Междувременно югославската Обединена левица, водена от съпругата на Милошевич Мира Маркович, заема по-умерена позиция, като нарича албанците „граждани", а понякога дори прави предложения за предоставяне на автономия. Милошевич има две основни възможности: или да предостави гаранции за правата на албанците в рамките на Сърбия/Югославия, или да раздели територията на етнически принцип. Така или иначе вероятността Косово да бъде разделено, без това да е съпроводено от сериозни местни и регионални конфликти, е малка. Има се предвид и фактът, че аспирациите на албанците в Македония за обединяването на албанските земи ще нараснат и това ще доведе до създаването на нови и дестабилизиращи регионални съюзи. Процесът обаче вече е узаконен, поне в Босна. След Дейтън териториалното разделяне изглежда правдоподобно. Главната цел на Милошевич е да не допусне Сърбия и федерацията да отслабнат от предоставянето на истинска автономия или независимост, което за него би имало висока политическа цена.[11]

Ескалацията на насилието в Косово тревожи албанците в съседна Македония.[12] „Ако в Косово избухне война, ние не можем просто да седим пред телевизора и да гледаме какво става", казва Минду Таци от Партията на демократичното благоденствие в интервю за Ройтерс (16 май 1996) и добавя: „Това е борба на всички албанци." Таци признава, че и в Косово, и в Македония има албански организации, които оказват въоръжена съпротива срещу сръбското управление, но заявява, че неговата партия няма никакви контакти с тях и че те не представляват организирана сила. Но и той, и други албански политици изразяват тревога, че много младежи ще се присъединят към тези групи, ако Македония и Сърбия продължат да отхвърлят исканията на албанските малцинства за по-голяма автономия и равноправно положение. „И тук, и в Косово албанските лидери удържат фронта срещу насилието и призовават за мирен диалог, но нашата политика не води до резултати и хората започват да търсят други отговори", заявява Арбен Джафери, председател на Партията на демократичното благоденствие.[13] Междувременно насилието продължава. В нощта на 29 май 1996 г. в град Глоговац двама сръбски

[11]D. Janjic, „Towards Dialogue or Division?", War Report, May 1996.

[12]Според официални данни етническите албанци съставляват 23% от двумилионното население на Македония, макар че някои албанци сочат цифрата 40%.

[13]Reuters, 16 May 1996.

полицаи са убити, а други петима са ранени при неясни обстоятелства, заради което албанците са подложени на още по-масирано преследване от силите за сигурност.

Влошаването на положението през юни води до откриването на Информационна служба на САЩ в Прищина, чиято задача е да потвърди изискването на Държавния департамент към Белград за постигане на значителен прогрес в разрешаването на Косовския въпрос, преди да бъдат отменени „външните" санкции, наложени на Югославия. На церемонията при откриването на Информационната служба Джон Корнблум, главен американски преговарящ за бивша Югославия, заявява, че целта на Центъра е да запознае хората с обществото и културата на САЩ и че създаването на такава служба е поредното „доказателство за постоянния американски интерес и загриженост за хората от региона". Делегация на американския комитет в Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ) прави мониторинг на ситуацията в Косово, а американски служители водят разговори с местни сръбски и албански лидери, призовавайки и двете страни да се успокоят и веднага да пристъпят към сериозни преговори. Отначало изглежда, че Демократичният съюз на Косово ще се опита да манипулира новия Информационен център. На 11 юни „министър-председателят" Буяр Букоши заявява по албанската телевизия:

> „Правителството на Косово смята, че откриването на центъра е много важно и се надява, че той не само ще наблюдава и информира, но ще играе и друга роля, по-значителна и съществена от наблюдателската. И точно нея ние трябва да подкрепяме. С помощта на нашите приятели и чрез сътрудничество с центъра трябва да дадем възможност на Американската информационна служба в Прищина да изиграе точно тази роля."

Повечето сърби обаче виждат в откриването на Американския център поредното отстъпление на сръбските власти.

Реакцията на косовските сърби след влошаването на ситуацията

За сърбите, а може би и за албанците, които сигурно ще получат по-малко, отколкото искат, най-вероятната последица от решаването на Косовския въпрос ще бъде тежка загуба. Ето защо сръбското население е обзето от тревога и изправено пред дилемата: дали да

остане в Косово, или да напусне. Безпокойството се дължи и на несигурното бъдеще – ако заминат, няма ли да имат дори по-тежка съдба от съдбата на сънародниците си от Хърватия и Босна и Херцеговина? Косовските сърби естествено са забелязали безразличието, с което са посрещнати бежанците в Сърбия, особено от официалните институции, и желанието им да се върнат там, откъдето са дошли.[14] Белградските сърби имат крайно отрицателно отношение по Косовския въпрос, защото са убедени, че не е възможно сърби и албанци да живеят заедно. Косовските сърби обаче изтъкват някои положителни черти на албанците и знаят от опит, че в миналото двете общности са живели в разбирателство. Белградчани смятат, че сръбското население на Косово е живяло прекалено дълго сред мюсюлмани. В разговор със сръбския си хазяин една английска учителка, която работи по това време в Прищина, разпитва за проблемите на сърбите, които напускат Косово. Хазяинът обяснява: „Те отиват в Кралево и Крагуевац и хората там ги наричат с обидни думи, защото са от Косово. Казват им, че са мръсни и ги наричат мюсюлмани. Много от тях се връщат. Там не се чувстват у дома. Те са косовари."[15]

Макар че повечето от войнствено настроените косовски сърби са гласували за Милошевич с надеждата, че той ще осигури бъдещето им, сега те се чувстват изолирани и се страхуват, че Белград ще изостави Косово по същия начин, по който една година по-рано изостави сърбите от Крайна. Албанската програма, ако бъде приложена, ще се отрази фатално на сръбското малцинство. Независимо от всичко това в Косово пристига нова група сърби от района Бихач в Северна Босна; групата се състои главно от млади, калени във войната мъже, натрупали в разгара на босненската война много пари от търговски сделки с Фикрет Абдич, влиятелен бизнесмен на Бихач. След Дейтънските споразумения тези сърби, някои от които са търсени за военни престъпления, се установяват край населения със сърби град Косово поле, близо до Прищина. Местните сърби разумно избягват контакти с невъздържаните и непредсказуеми в поведението си пришълци. По на юг, в самия Призрен малката сръбска общност (9% от населението на града, което наброява 56 000 души) очаква с примирение и страх нови албански прояви на отмъщение.

Косовските сърби продължават да продават имотите и къщите

[14]M. Karan, „Facing Reality", *War Report*, May 1996.

[15]Moats, „Yugoslavia Lost", p. 296.

си на албанци, привлечени от високите цени, които им се предлагат. През 90-те години сръбски купувачи и албански продавачи намират начини да заобикалят юридическите прегради, издигнати през 1989 г., за да се попречи на сърбите да продават недвижима собственост на албанци. Сърби и албанци дори са готови да сключват фиктивни бракове, за да преодолеят спънките. На сесията си през август 1996 г. общинските власти на Исток (Западно Косово) вземат решение да обявят имената на онези „непатриотични" сърби, които през изминалата година са продали земята си на албанци, като за участък от 100 квадратни метра са получавали по 30 000 германски марки. Общината установява, че някои „висши военни служители от този район, бивши и настоящи министри, висши чиновници и бизнесмени са участвали в продажби на земя, купувана от албанци, чрез фалшиви ипотеки и без официално прехвърляне на собствеността..."[16] Много сръбски висши служители в Косово поддържат търговски връзки с албански бизнесмени – купуват бензин, цигари и твърда валута.

Преминаването на Косово под контрола на Белград носи на косовските сърби единствено икономически затруднения. Косовският държавен сектор – техният основен работодател – е засегнат най-тежко от международните санкции, докато частният сектор, който е предимно в албански ръце, остава като цяло незасегнат. Повечето сърби в Косово обедняват, но не само заради санкциите. След разпадането на бивша Югославия Сърбия се заема да довърши всички проекти, които федерацията е финансирала в Косово. Те включват фабрики, селскостопански обекти, училища и болници. В края на 1996 г. 273 проекта остават недовършени. Много от по-новите проекти на Сърбия като строеж на жилища за завръщащи се сърби чакат да бъдат завършени, но предвидените за тях средства са изразходвани. Същевременно след масовото разграбване на фабрики, мини, предприятия и банки голяма част от наличното имущество е съсипано. Пари, десетки тонове мед, 300 килограма злато и дори офистехника изчезват, след като косовските предприятия са поети от сърби.[17] Все повече албански младежи напускат Косово, което е добре дошло за Белград – това означава, че в региона няма потенциал за създаване на опозиционна армия, а също, че няма нужда да се обучават и въоръжават албанци в ЮНА. Но неуспелите опити да бъдат привлечени славяни, които да поемат задълженията на увол-

[16]Tanjug news agency, Belgrade, 13 August 1996.

[17]Kostovicova, *Parallel Worlds*, p. 46.

нените албанци, водят до това, че сърбите се опитват да върнат на работа албански инженери и мениджъри в такива важни отрасли на икономиката, като металургията и рудодобива.

След разпадането на федерацията сръбската православна църква започва да развива трескава дейност, издигайки църкви и манастири в почти всички градове на Косово. Край развалините на църквата „Свети Архангели" в Призрен се строи нов манастир, а в стария сръбски квартал на града местни сърби, подпомогнати финансово от Белград, реставрират с любов една малка църква. В Прищина е построен голям храм в университета, а друга църква е издигната в центъра на града. Това обаче е един отчаян жест, тъй като потенциалните енориаши на тези нови религиозни центрове намаляват, а монахините и свещениците остаряват. Отмяната на визовите ограничения през април 1996 г. за косоварите, които искат да минават границата при Морина за Албания, се приема от много наблюдатели като стъпка на Белград към премахване на ненужните ограничения, наложени на албанското население. В същото време търговията процъфтява, тъй като всеки ден хиляди албанци, получили лесно визи, влизат в Косово от албанския град Кукъси, за да купуват и продават стоки в Призрен. За призренските сърби обаче безпрепятственото преминаване на границата при Морина е зловеща прелюдия към онзи страховит ден, в който градът им най-накрая ще се слее с Албания.

Докато сърбите в далечен Белград настояват за незабавно ликвидиране на „албанските терористи и сепаратисти", сърбите, които живеят в Косово, се чувстват все по-застрашени от новата настъпателност на албанците. В отговор на нападенията на Армията за освобождение на Косово през август висши военни от ЮНА упорито повтарят, че Югославия няма никога да се откаже от Косово. Генерал-лейтенант Душан Самарджич, командващ Трета армия, заявява пред новото офицерско попълнение:

> „Това е повратен момент за Югославия и ние трябва да покажем на света нашата военна сила и мощ. Целостта на Косово – Метохия е заплашена от албански отцепници, действащи с подкрепа от чужбина. Нашите предци и потомци няма никога да ни простят, ако оставим люлката на сръбската култура в чужди ръце."[18]

[18]Tanjug news agency, Belgrade, 26 August 1996.

Критиките към Демократичния съюз на Косово се увеличават

През 1996 г. в Косово има повече от петнадесет албански политически партии. За Белград това е удобно, тъй като фракционизмът води до препирни, раздори и обвинения между албанците. Както казва един косовар, „Слава богу, че в Косово има сърби, иначе щяхме взаимно да се разкъсаме." По общо мнение политическият живот в Косово трябва радикално да се демократизира. Тъй като косоварският парламент така и не се конституира, а новите парламентарни избори, които трябва да се проведат на 24 май 1996 г., така и не се провеждат (и парламентът, и изборите са предвидени в Конституцията от Качаник), паралелната държава и косоварското национално движение като цяло се озовават под тоталния контрол на Демократичния съюз на Косово. Никоя друга косоварска политическа партия не може да представи национална програма, различна от програмата на Демократичния съюз на Косово, или да поеме ролята на сериозна политическа опозиция. Ръководството на Демократичния съюз на Косово е подложено на все по-остри критики заради липсата на градивност, заради склонността му да монополизира властта и заради бюрократизирането на албанското движение, при което се стеснява пространството за критика и диалог.

Най-гръмки атаки срещу Демократичния съюз на Косово отправя Адем Демачи, който разбива всички илюзии за паралелната държава, като заявява, че демокрацията в Косово е карикатурна, и осъжда превръщането на Демократичния съюз на Косово от албанско национално движение в политическа партия, властваща над партийния живот в Косово. Според Демачи това води до огромна загуба на енергия в една борба за власт в Косово, каквато всъщност не съществува. Демачи не пести критиките и към паралелната държава и нейната образователна система. Той казва, че такава държава е само бледа сянка на онова, което претендира, че представлява; обучението в гаражи, тавани, мазета и частни домове означава само, че децата не скитат по улиците.[19]

Така или иначе обаче съществуването на „паралелната" държава е замислено да продължи не повече от две години. Косоварите смятат, че е необходимо да се лишат от училища за кратко време и това е ясно изразено още през пролетта на 1991 г. в едно интервю на Зенун Челай, журналист и секретар на Съвета за защита на чо-

[19]Kostovicova, *Parallel Worlds*, p. 20.

вешките права и свободи в Прищина: „Сръбските училищни власти искат албанците да спрат да ходят на училище и тъй като ние сме в състояние на необявена война – окупирани сме от външна сила, каквато са сърбите – албанците са готови да загубят една или две години от училище."[20] Критиците на Ругова твърдят, че албанците повече не могат да приемат неговата политика и че е нужна по-активна съпротива. Освен острите критики, които отправя към ръководството на Демократичния съюз на Косово заради нерешителността му, Демачи препоръчва активни форми на съпротива, но нито веднъж не стига до призив към въоръжена борба. Той изтъква, че албанците трябва да оказват по-голям натиск, ако искат другите да се отнасят сериозно към тях, и че за да постигнат целите си чрез масиран протест, ще трябва да дадат големи жертви.[21]

Демократичният съюз на Косово упорито отхвърля кандидатурата на Адем Демачи за председател на косовския парламент. На въпроса, откъде идва тази съпротива, Демачи отговаря:

> „От ръководството на Демократичния съюз на Косово! Разбира се, че само компетентни хора трябва да се кандидатират. Нямам никакви илюзии, че дори ако ръководството не беше против, всичко това може да свърши за 24 часа. Конституирането и организирането на парламента обаче съвсем съзнателно се бави. Има хора, които не искат парламентът да функционира, защото им е по-удобно да използват властта си за манипулативни цели, искат да продължат да импровизират и да не позволят властта да се упражнява там, където действително трябва да се упражнява – в самия парламент."[22]

Макар че Демократичният съюз на Косово все още има голяма подкрепа, той до известна степен се е отчуждил от инакомислещите, които се противопоставят на политиката му и се опитват да приложат други стратегии. Демократичният съюз на Косово освен това поставя на изпитание търпението на много международни посредници. Ето какво казва Айвър Робъртс за непреклонността на косоварското ръководство:

> „Бих искал с моите аргументи да постигна по-голям напредък в убеждаването на доктор Ругова. Той отстоява възгледите си с настоятелността и убедеността на академично настроения човек. Аз съм различно скроен, подготвен съм за дипломация, а там няма абсолютни неща. Има идеи и политика, която човек следва, но понякога в преговори не можеш да получиш, каквото искаш, и затова трябва да си поставиш по-малки цели. Има една английска поговорка – „Не се отказвай от хубавото, ако не можеш да получиш най-хубавото."[23]

[20] *East European Reporter*, vol. 4, no. 4, spring/summer 1991, p. 20.

[21] *War Report*, May 1996, p. 4.

[22] *War Report*, May 1996, p. 4

В края на юни 1996 г. при нова серия от нападения срещу сръбската полиция в районите на Подуево и Косовска Митровица двама полицаи са убити, а няколко други – тежко ранени. И този път се смята, че нападенията, извършени с автоматично оръжие и ръчни гранати, са дело на Армията за освобождение на Косово. Убийствата хвърлят в страх цяло Косово и малцина се осмеляват да излизат от къщите си, и то само в големите градове. Мюсюлманският празник Курбан байрям, по време на който хиляди хора са пълнели улиците и кафенетата, се чества само в домашна обстановка. На сесия на долната камара на югославския парламент вътрешният министър Вукашин Джоканович заявява:

> „Албанското сепаратистко движение в Косово се стреми да поддържа напрегната атмосфера и да създава ново напрежение. Стабилизирането на ситуацията не е в интерес на сепаратисткото движение, особено като се има предвид позицията на международната общност, че Косово е вътрешен проблем на Сърбия."

Но търпението на всички страни започва да се изчерпва. На една пресконференция разгневен представител на Сръбската демократическа партия обвинява властите, че водят „щраусова политика" в Косово: „Още колко полицаи трябва да бъдат убити в Косово", пита той, „за да реши Милошевич косовския проблем?"

По това време Милошевич все още не може да преодолее кризата, предизвикана от кампанията през месец май за отстраняването на управителя на Националната банка на Югославия Драгослав Аврамович. Тази кампания съвпада с недоволството на Черна гора от Белград. Милошевич, който вижда, че опитите му да поддържа здрав федерален съюз са заплашени с провал, е особено недоволен от черногорския президент Момир Булатович за първоначалната му подкрепа на Аврамович. Парламентаристите от черногорската Демократична партия на социалистите (ДПС), заедно със сръбските опозиционни партии, подкрепят Аврамович и по този начин застрашават коалицията между управляващата СПС (Социалистическа партия на Сърбия) и ДПС. Така или иначе преди последните маневри срещу Аврамович ДПС се споразумява със СПС да гласува за неговото отстраняване, като в замяна на това Черна гора ще получи федералния контрол върху митниците. Говори се, че освен още някол-

[23] Koha, 6 November 1996.

ко подобни сделки, на Черна гора е отправено директно предупреждение за военни действия, ако не подкрепи Милошевич. Като се има предвид всичко това, не е изненадващо, че Аврамович е отстранен след вот на недоверие.

Белград не предприема никаква инициатива, а ситуацията в Косово става все по-сложна и опасна. Косовските славяни, решени да избегнат съдбата на сърбите в Босна и Хърватия, се мобилизират в стремежа си да запазят Косово в границите на Югославия, а в същото време албанците, които живеят в Южна Сърбия, настояват за самоопределение и обединение с Косово.[24] Напрежението се засилва в средата на юни след една реч на председателя на Сръбската академия на науките Александър Деспич, който заявява, че Косовският въпрос е „най-важният стратегически проблем за бъдещето на сръбския народ". Той хвърля в ужас слушателите си, като казва, че поради голямото демографско превъзходство на албанците в Косово, вероятно е настъпил моментът за „мирно и цивилизовано" отцепване на региона от федерацията.[25] Деспич развива въпроса за албанския демографски взрив, като обяснява, че албанското население е по-младо и по-годно за военна служба, затова около 23% от сръбските войници са от албански произход. Скоро става ясно, че с откровеното си, но реалистично изказване Деспич е сложил пръст в раната. Съюзът на югославските комунисти веднага подлага на критика неговата „безразсъдна" позиция, обявявайки я за „безотговорна" и опасна за междуетническите отношения в Косово. Демократичният съюз на Косово обаче приветства идеята на Деспич, а заместник-председателят на организацията Фехми Агани заявява пред независимия сръбски вестник „Наша борба": „Това изявление се възприема от албанците като доказателство, че сръбската националистична агресия е победена." Сърбите, които живеят не само в една държава, продължават да бъдат дълбоко разделена нация, а самата Сърбия след войната се озовава в парадоксалната ситуация да бъде предимно многоетническа държава. Това е причината за хистеричната реакция към високата албанска раждаемост:

[24]На 13 август 1996 г. една политическа партия, представляваща етнически албанци в Южна Сърбия, изпраща „меморандум" до водещи международни институции и политици, в който насочва вниманието към положението на албанското малцинство под сръбско управление. Партията призовава към обединяване на региона с Косово.

[25]За албанската реакция по въпроса за прираста на албанското население вижте H. Islami, „Demographic Reality of Kosovo, Conflict or Dialogue" in *Serbian-Albanian Relations and Integration of the Balkans*, Subotica, 1994, pp. 30-53.

въпросът за демографията на Косово е табу за албанците – както за католиците, така и за мюсюлманите. Раждането на много деца, освен че има много други предимства, се приема като гаранция за албанското (противопоставено на сръбското) бъдеще на Косово.

Произнесената в Академията на науките реч предизвиква тревога сред наплашеното сръбско и черногорско население, което смята, че Белград се готви да се откаже от него. Няколко хиляди сърби се събират в манастира в Грачаница на среща, организирана от новосъздаденото Сръбско съпротивително движение, и настояват за постигане на вътрешен консенсус и за ясно формулиране на националните интереси, преди да се предложи каквото и да е решение на Косовския проблем. Макар че президентът Милошевич отклонява поканата да изрази лично становището си за Косово, срещата започва с предварително подготвено обръщение към него, прочетено от писателя Ачо Ракочевич:

> „След като видяхме какво преживяха нашите братя в Крайна, ние не искаме да споделим тяхната съдба. Говори се, че Косово ще бъде дадено на албанците или разделено между Сърбия и Албания. Ето защо сърбите и черногорците искат да знаят дали в Дейтън не е решено нещо, за което ние нямаме представа. Сърбите от Косово няма да тръгнат безропотно към смъртта, те искат да знаят какво ги очаква."

Участниците в срещата избират временен комитет, който трябва да координира дейността, докато учредителното събрание на Съпротивителното движение (запланувано да бъде свикано през есента) избере новото ръководство. Управляващата Социалистическа партия на Сърбия бързо осъжда по сръбската телевизия Съпротивителното движение, като го обвинява, че поставя въпроса за бъдещето на Косово, за да трупа евтини политически дивиденти преди изборите във федерална Югославия, които ще се проведат през есента. Въпреки всичко Съпротивителното движение получава силна подкрепа от крайно националистическата опозиция в Белград и от босненските сърби в Пале – всички те са много недоволни от метаморфозата на Милошевич, който от „военен диктатор" се превръща в балкански „миротворец".

Споразумението за образованието

Междувременно между Белград и Прищина се води сериозен диалог за образователната система в Косово. На 2 септември 1996 г. се получава един от най-обнадеждаващите сигнали: Милошевич и

Ибрахим Ругова подписват споразумение за нормализиране на образованието на албанските деца и на студентите в Косово, които получават възможност да се върнат в държавните средни училища и в университетите през новата учебна година. В действителност обаче двамата лидери не се срещат – споразумението е подписано от Милошевич в Белград и от Ругова в Прищина. Постигнато е съгласие да се назначи комисия, която да контролира прилагането на споразумението и успешното му изпълнение. Споразумението за образованието се посреща с огромно облекчение не само в Косово и в Белград, но и в чужбина. Сръбският министър-председател Мирко Марианович заявява пред сръбското радио:

> „Правителството на република Сърбия приветства това споразумение и гледа на него като на важна хуманитарна стъпка, която гарантира, че албанските деца в Косово повече няма да страдат от негативните последици на политическите различия."[26]

Председателят на провинциалния комитет на Сръбската социалистическа партия за Косово Воислав Живкович е по-язвителен в оценката си на споразумението. Той заявява, че то „показва колко нереалистични са били плановете на албанските екстремисти, които искат албанците от Косово – Метохия да живеят в гето".[27] В Прищина споразумението се приветства като решение на един от най-важните проблеми на косоварите. Така или иначе, текстовете, изпратени на двете страни, не са съвсем еднакви, както показват противоречивите реакции. Истинските проблеми около образованието – финансирането и учебните програми – не се разглеждат. Според ТАНЮГ „По силата на споразумението албанците се съгласяват да приемат учебната програма, която се прилага в цяла Сърбия."[28] Косоварският представител Абдул Рама заявява: „Албанската страна е съгласна на този етап да не обсъжда финансирането на образователната система в Косово", а заместник-председателят на Демократичния съюз на Косово Фехми Агани изтъква, че споразумението не означава, че албанците приемат сръбската образователна система, те само ще продължат обучението си в истински училищни сгради: „Ние запазваме нашата система", заявява той. Буяр Букоши реагира предпазливо на споразумението: „Постигнатото съгласие трябва да бъде приветствано като жест на добра воля от страна на албанците и като надежда, че техните училища ще бъдат отново от-

[26]BBC, *Summary of World Broadcasts*, EE/2708 A/11, 4 September 1996.

[27]Ibid.

[28]Ibid.

ворени. Ще бъде грешка обаче да подхранваме наивно някаква еуфория, но можем да говорим за умерен оптимизъм. Опитът ни е научил, че Сърбия подписва споразумения с лекота и с още по-голяма лекота не ги спазва, дори ако те са постигнати с посредничеството на Съвета за сигурност на ООН."[29] В случая Споразумението за образование се оказва поредно отвличане на вниманието. Нито едната, нито другата страна имат намерение да го прилагат; ясно е, че става дума за тактика на отлагане – и двете страни искат международната общност да види, че правят поне помирителна стъпка към мирно разрешение на конфликта.

1997 година започва заплашително – на 17 януари избухва бомба в колата на ректора на университета в Прищина, сърбина Радивое Папович. Ректорът и шофьорът му са сериозни ранени. Този кървав акт, който напомня колко несигурен е регионът, внася още по-голямо напрежение в отношенията между двете общности. И албанските, и сръбските опозиционни партии твърдят, че експлозията е дело на тайната полиция на Милошевич, защото са убедени, че всеки път, когато е изправен пред криза, Милошевич отклонява вниманието, като създава напрежение в Косово. Този инцидент става, докато сръбската опозиционна коалиция „Заедно" продължава уличните си протести срещу фалшифицирането на изборните резултати от изборите в Сърбия през ноември предишната година.[30] Увеличава се броят на убитите албанците, заподозрени в „колаборация" със сърбите. След бомбената експлозия в Прищина в град Подуево е убит от неизвестен нападател етническият албанец Малич Сехоли, общински съветник от Сръбската социалистическа партия. Според семейството му в последно време той получавал анонимни телефонни обаждания и писма със заплахи, че ще бъде убит. През май АОК поема отговорност за убийството на един албанец в село Ложице близо до Клина заради неговото „добре известно и открито сътрудничество със сръбските окупационни сили". В изявлението си АОК предупреждава международната общност „да не използва Албанския въпрос като разменна монета, както е правила в началото на века". В Прищина обаче мнозина тълкуват категоричния тон на изявлението на АОК като предупреждение и заплаха по-скоро за самите косовски албанци, отколкото за сърбите или за международната

[29]*Bulletin of the Ministry of Information of the Republic of Kosova*, no. 277, 9 September 1996.

[30]През декември 1996 г. мисията на Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа установява, че сръбските власти са фалшифицирали изборните резултати в четиринадесет градове, където печели опозицията.

общност. Този модел на поведение напомня твърде много за поведението на ИРА в края на 60-те години, когато организацията утвърждава присъствието си в Лондондери и Западен Белфаст – сплашването на местното католическо население е предупреждение да не се отклонява от „пътя към Обединена Ирландия".

Хърватското население на Косово също е силно разтревожено от ескалацията на насилие в региона и бърза да замине за Хърватия. На 22 март 1997 г. 65 хърватски семейства от Косово заминават за Хърватия, където се установяват да живеят постоянно. Семействата са получили разрешение от хърватското Министерство за възстановяване и развитие да се настанят за няколко години в изоставените къщи в село Киштане във вътрешната област Задар. В края на май още 70 семейства от общо 270 се заселват в Киштане. Изселването на хърватите продължава през цялата 1997 година: през 1990 Летница на около 12 километра от Косовска Витиня, на македонската граница, има близо 5000 жители, но през ноември 1997 те са само 650. Според Гега Матич, един от старейшините на общността, „условията за живот са непоносими. Хърватите изминават пеша 12 километра до Косовска Витиня, за да получат медицинска помощ, защото от 1991 г. в местната болница са настанени войници на югославската армия. Но най-големият проблем е безработица." Подобна е ситуацията и в други населени с хървати села в провинцията. Между 1990 г. и ноември 1997 г. населението на Сасаре се стопява от 2800 на 280 души; на Вернез – от 1500 на 500 души, а на Вернаокол – от 1300 на 120 души. В Янево, най-голямото хърватско село близо до Прищина броят на изоставените къщи нараства.

Косоварите наблюдават вълненията в Албания

През март 1997 г. опасно несигурната ситуация в Косово е засенчена от събитията от другата страна на границата. Албания внезапно се взривява от анархия и хаос, предизвикани от гнева, избухнал при рухването на финансови пирамиди, в които почти всяко второ семейство загубва дългогодишните си спестявания. Когато протестите прераснат в хаотичен антиправителствен бунт, косоварите изпадат в дълбок смут. Чувството на отчаяние и несигурност получава израз в използвания от тях драматичен език. „Надежда няма, злата царица на безнадеждността и хаоса царува над албанската земя", гласи водещата статия на албанския седмичник „Зери", който излиза в Прищина. Редакторът Блерим Шала пише:

> „Вълненията в Албания отслабват психологически позицията на косовските албанци в преговорите. Тези вълнения показват, че в Сърбия все още има по-големи възможности за реформи, отколкото в Албания. След случилото се в Албания става ясно, че решаването на Косовския въпрос трябва да се търси в преговори между Сърбия и косовските албанци, а не в Албания или някъде другаде."[31]

Заместник-председателят на Парламентарната партия на Косово Байрам Касуми заявява в телевизионно предаване в Белград: „Косовските албанци преживяват кризата в Албания като своя лична драма."[32]

Косоварите наблюдават с ужас как албанци нападат албанци. По въпроса, кой е виновен за кръвопролитията, мненията се разделят. Макар и неохотно, мнозинството косовари признават, че президентът Сали Бериша и кабинетът на министър-председателя Александър Мекши са главните виновници за хаоса, но други смятат, че албанските опозиционни партии са „предатели на националната кауза" и са манипулирани от чужди медии. Трети обясняват анархията (страната изпада в такова състояние за втори път през последните пет години) с „албанския манталитет" и с вековните противоречия в страната. Официално косоварските лидери отричат, че събитията в Албания ще се отразят на тяхната борба за човешки права, но неофициално изказват тревога, че действията им ще бъдат още повече затруднени от бунтовете в Албания. Въпреки общото становище, че кризата в Албания се отразява зле на Косово, различно е отношението към родината майка на онези, които подкрепят Бериша и поведението му, и на поддръжниците на албанската политическа опозиция. Ругова е обвинен, че взема страната на воденатa от социалистите опозиция, когато призовава за нова конституция и нови парламентарни избори в Албания. Някои наблюдатели в Косово смятат, че Ругова иска да си разчисти сметките с Бериша, който след като загубва подкрепата на американците, започва да пледира за радикализиране на албанското движение в Косово. Към края на 1996 г. пропагандната машина на албанския режим явно оттегля безусловната си подкрепа за Ругова и застава на страната на Демачи. Така косоварите губят силната психологическа подкрепа на Албания, но както казва заместник-председателят на Демократичния съюз на Косово Фехми Агани, „албанското движение в Косово

[31] Associated Press wire service, APO (AP online), 21 March 1997.

[32] Tanjug News Agency, Belgrade, 15 March 1997.

възникна и оцеля без помощта на Албания."[33] Така мечтата за обединяването на всички албанци помръква.

Югославската война отлага решаването на Косовския проблем, но благодарение на нея в провинцията се поддържа относителен мир. Безспорно е обаче, че максималистичните цели и на сърби, и на албанци не могат да бъдат постигнати без война. Крайната цел на албанците е „независимо и суверенно Косово", но САЩ и Европейският съюз ясно заявяват, че за международната общност единствено приемливият статут на Косово е политическа автономия с гарантирани права на малцинствата. Самата дума „автономия" обаче се възприема негативно и от сърби, и от албанци: за албанците тя означава по-малко от това, което искат, а за сърбите тя крие опасността от завръщане към конституцията от 1974 г.[34] Мирно решение на Косовския въпрос може да бъде постигнато само чрез силен и неотслабващ международен натиск. Съединените щати постоянно отправят превантивни заплахи, като предупреждават Белград, че няма да допуснат сърбите да предприемат военна кампания и етническо прочистване в Косово. Тези предупреждения обаче може да се приемат сериозно от Белград, само ако са съпроводени от конкретни планове за възмездни мерки, както и от политическа воля за прилагането им. Един от механизмите за упражняване на международен натиск е „стената от външни санкции", посочена в Дейтънското споразумение. По силата на тези санкции Югославия е изключена от такива международни институции, като ООН и Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа. Но още по-тежко наказание за Югославия, чиято икономика е в тежък упадък, след като международната общност я осъжда за войната в Босна, е лишаването ѝ от помощ от Международния валутен фонд, Световната банка и Европейската банка за възстановяване и развитие. Освен изискването за диалог за мирно решаване на въпроса за статута на Косово, условията, които поставя международната общност, включват оказване на съдействие на Военния трибунал на ООН, както и свобода на печата.[35]

Хаосът в Албания кара американците отново да настояват косоварите да се откажат от плановете си за провеждане на „паралелни" парламентарни избори на 24 май. Американският помощник държавен секретар Джон Корнблум, които все още е пратеник на Балканите, посещава Косово на 12 април, придружен от приемника си Робърт Гелбард, и отново заявява на Демократичния съюз на Косово и по-специално на доктор Ругова, че Косово е и трябва да остане част от Сърбия. За разлика от друг път той е по-прям по този въпрос и в Косово това се тълкува като реакция на хаоса в Албания и на заплахата за стабилността на региона. Американците оказват силен натиск върху косоварите, защото смятат, че е по-конструктивно те да участват в сръбските избори и защото не искат „паралелната" държава да бъде напълно узаконена.

С постоянните си искания за независимо Косово ръководството на Демократичния съюз на Косово подхранва сред поддръжниците си нереалистично високи очаквания, че в края на краищата независимата държава Косово ще получи международно признание. Неспособността на Демократичния съюз на Косово да осъществи дори частично амбициите си води до това, че все повече косовари се убеждават, че и международната общност, и Ибрахим Ругова поддържат статуквото в Косово. Опасенията се потвърждават в началото на май, когато Ругова отстъпва пред молбата на Джон Корнблум за отлагане на „паралелните" президентски и парламентарни избори. Решението му възмущава косоварската опозиция, която иска да се представи като обединена сила пред света, особено на фона на все по-задълбочаващото се разделение между албанците в самата Албания. Според Парламентарната партия на Косово (ППК) „това е възможно най-лошото решение за албанците в сегашния момент. Отлагането на изборите разчиства пътя за разцепление в албанското политическо движение в Косово."[36] Лулета Пула-Бекири, лидер на фракцията на хардлайнерите в Социалдемократическата партия на Косово, отрича, че решението на Ругова се основава на общо споразумение между албанските партии, и заявява, че с отлагането на изборите Ругова показва незачитане на искането на косовските албанци да проведат своите избори преди парламентарните и президентските избори в Сърбия, насрочени за края на годината.[37] Албанските анализатори в Прищина смятат, че Ругова и Демократичният съюз на Косово ще победят в изборите фракцията на Демачи и затова мотивите за решението му не са ясни, при положение че мнозинството косовари настояват за избори през май. Бел-

[33] *War Report*, April 1997, p. 9.

[34] Ivor Roberts, *Koha*, 6 November 1996.

[35] Aryeh Neier, „Impasse in Kosovo", New York Review, 28 August 1997, p. 51.

[36] V.I.P. Daily News Report, issue no. 1002, Belgrade, 2 June 1997.

[37] Ibid.

град тълкува отлагането като положителна стъпка към включването на косоварите в политическия живот на Сърбия. Точно това иска международната общност.

Междувременно ситуацията в Албания продължава да се влошава. Югославската армия трябва да провери сигурността на косовско-албанската граница, откъдето албански гранични части бягат и оставят границата неохранявана; югославската армия е особено разтревожена, че косовари преминават границата, за да грабят оръжие и други военни съоръжения. Белград взема мерки, като разполага допълнителни войски по косовско-албанската граница и като арестува много албански младежи по подозрение, че са членове на Армията за освобождение на Косово. В началото на юни 19 албанци са изправени пред областния съд в Прищина по обвинение, че като членове на АОК подготвят „терористични действия .. с цел разпадането на Югославия", и получават тежки присъди. Никой от обвиняемите не отрича обвиненията.[38] Повечето заявяват, че не признават „съда на окупаторите, а само съда на независимо Косово." И добавят: „Ние не сме терористи, ние сме народни борци за освобождението на Косово."[39] Пред сградата на съда се събират повече от 20 000 албанци от всички райони на Косово, но те скоро са разпръснати от тежко въоръжена полиция.

С напредването на лятото АОК предприема все повече нападения срещу сръбската полиция и срещу албанци, за които се смята, че са „колаборационисти" (Демократичният съюз на Косово ги нарича хора на сръбския режим), особено онези, които са се присъединили към Сръбската социалистическа партия (ССП). АОК започва открито да призовава албанците да окажат финансова подкрепа на организацията. През последните години няколко албанци са приети в Сръбската социалистическа партия, след като тя основава свой общински съвет в Косово. По повод на това председателят на общинския съвет на Сръбската социалистическа партия Камил Гаши заявява пред ТАНЮГ, че интересът сред албанците към неговата партия е

> „израз на тяхното желание да участват активно в политическия живот на Сърбия, за да допринесат за по-бързото решаване на проблемите в собствената им страна. Не трябва заради това, че сме станали членове на ССП, да ни наричат „предатели" на народа. Именно ние, социалистите и ръководството на ССП, подехме инициатива за по-бързото решаване на многобройните икономически и социални проблеми. Това е в интерес на хората от тази област, които са предимно албанци, наети на работа от „Фероникел" и от други предприятия, или работещи в здравните заведения и държавните институции."[40]

Това е открит намек за неспособността на Демократичния съюз на Косово да обвърже социално-икономическите въпроси с политическите. Фактът, че албанците мислят за присъединяване към Сръбската социалистическа партия – организация, която за мнозинството олицетворява колониалната експлоатация и потисничеството – е доказателство, че поне някои косовари вече са разбрали, че Демократичният съюз на Косово не прави нищо, а само претендира, че управлява една въображаема, илюзорна държава. Когато много косовари остро осъзнават истината за положението, в което се намират, една малка част от косоварското общество постепенно започва да се завръща в руслото на доминирания от Сърбия икономически и обществен живот на Косово, а друга част от по-млади и по-войнствено настроени косовари се обявява за по-агресивни, но не и насилствени действия. Представителите на тази група споделят крайното убеждение, че косовската криза не може да се реши по друг начин освен чрез насилие и твърдят, че трябва „да се освободят от Сърбия" или да останат завинаги нейно „поробено" малцинство. До 1990 г. мнозинството косовари са съгласни да живеят в автономна провинция в границите на Югославската федерация, но днес едва ли има някой, който ще приеме такова решение.

Едно погребение

Първата публична изява на АОК е в началото на декември 1997 г., когато трима маскирани членове на Армията за освобождение на Косово, въоръжени с автомати, пристигат неочаквано на погребението на един албански учител, убит от сръбските сили за сигурност. Под аплодисментите на 20 000 опечалени единият от въоръжените мъже заявява: „Сърбия избива албанците. Армията за освобождение на Косово е единствената сила, която се бори за свободата на Косово. Ние ще продължим борбата."[41] Посланието е много

[38]За подробно описание на „Показните процеси в Прищина" вижте War Report, October 1997, p. 6.

[39]V.I.P. Daily News Report, issue no. 1002, Belgrade, 2 June 1997.

[40]Tanjug, Belgrade, 8 February 1996. Гаши е убит от АОК през ноември 1997 г.

[41]*Daily Telegraph*, 2 December 1997.

ясно: ние съществуваме, не ни пренебрегвайте! Както казва един косоварски активист,

„Няма нищо внезапно, чудно или изненадващо в появата на АОК – в момент, когато за седемгодишното косоварско движение може да се каже, че се е провалило, без да е постигнало никакви конкретни резултати; в момент, когато международната общност омаловажава и сериозно пренебрегва албанския фактор, като го принизява до проблем на малцинствата и иска той да бъде решен в нелепите граници на Сърбия. Когато единственият начин, по който Сърбия разговаря с албанците, е чрез насилие и престъпност, никак не е чудно, че част от хората решават да сложат край на тази агония и да вземат в свои ръце съдбата на Косово и на неговия народ."[42]

[42]Luljeta Pula-Beqiri, *Bulletin of the Ministry of Information of the Republic of Kosovo*, no. 321, 7 December 1997.

SELECT BIBLIOGRAPHY

Aldiss, Brian, *Cities and Stones: A Traveller's Jugoslavia*, London, 1966.

Baerlein, Henry, A *Difficult Frontier*, Leonard Parsons, London, 1922.

Banac, Ivo, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Cornell University Press, 1992.

Batakovic, Dusan, *The Kosovo Chronicles*, Belgrade, 1992.

Bogdanovic, D., *Kniga o Kosovu*, Belgrade, 1985.

Brestovci, Sadulla, *Marredheniet Shqiptare – Serbo–Malazeze 1830–1878*, Pristina, 1983.

Brown, H.A., *A Winter in Albania, Griffith*, Farran, Ockenden and Welsh, London, 1888.

Buda, Alex (ed.), *Problems of the Formation of the Albanian People, their Language and Culture*, Tirana, 1984.

Cani, Bahri and Cvijetin Milivojevic, *Kosmet ili Kosova*, Belgrade, 1996.

Cirkovic, S., „Kosovo i Metohija u srednjem veku" in: *Kosovo i Metohija u Srpskoj isloriji*, Belgrade, 1989.

Cvijic, Jovan, *Balkanski rat i Srbija*, Belgrade, 1912.

___, *La Peninsule Balkanique*, Geographie Humaine, Paris, 1918.

Dedijer, Vladimir, *Yugoslav–Albanian Relations, 1939–1948*, Belgrade, 1984.

Djakovic, S., *Sukobi na Kosovu*, Belgrade, 1984.

Djilas, J.K., *Srpske Skole na Kosovu od 1856–1912*, Pristina, 1969.

Dragnic, A.N. and S. Todorovic, *The Saga of Kosovo: Focus on Serbian-Albanian Relations*, Eastern European Monographs, Boulder CO/New York, 1984.

Drini, Skender, *Bajram Curri*, Tirana, 1984.

Duijzings, G., D. Janjic, and S. Maliqi (eds), *Kosovo – Kosova: Confrontation or Coex istence*, Peace Research Centre, University of Nijmegen, 1996.

Durham, M. Edith, *Through the Lands of the Serb*, London 1904.

___, *Tiventy Years of Balkan Tangle*, Geo. Allen and Unwin, London, 1920.

___, *Higli Albania*, Edward Arnold, London, 1909, and repr. Virago, London, 1985.

Elsie, Robert, *History of Albanian Literature*, 2 vols, Eastern European Monographs, Boulder CO/New York, 1995.

Fine, J.VA., *The Late Medieval Balkans*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1994.

Forsyth, William, *The Slavonic Provinces South of the Danube*, London, 1876.

Gordon, J. and C., *Tivo Vagabonds in Serbia and Montenegro*, Penguin Books, 1939.

Gruenwald, 0. and K. Rosenblum–Cale (eds), *Human Rights in Yugoslavia*, Irvington Publishers, New York, 1986.

Hadri, Ali, *Keshillat Nacionalclirmtare ne Kosove*, Pristina, 1974.

Hahn, J.G. von, *Albanesische Studien*, 3 vols, Jena, 1854.

____, *Putovanje kroz porecinu Drina i Vardara*, Belgrade 1876.

Hasani, S., Kosovo, *Istine i Zablude*, Zagreb, 1985.

Horvat, Branko, *Kosovsko Pitanje*, Zagreb, 1989.

Hoxha, Enver, *The Titoites*, Tirana, 1982.

Iliri i Albanci, *Srpska Akademija Nauka i Umetnosti*, Beograd, 1988.

Ippen, Theodor, *Novi pazar und Kosovo* (Das Alte Racien), Vienna, 1892.

Islami, Hivzi, *Kosova dhe Shqiptaret – ceshtje demografike*, Pristina, 1990.

Janjic, D. and S. Maliqi (eds), *Conflict or Dialogue: Serbian–Albanian Relations and Integration of the Balkans*, Subotica, 1994.

Jastrebov, I.S. *Stara Srbija i Albania, Spomenik Srpske Kraljevske akademije*, XLI, 36, Belgrade, 1904.

Jones, Fortier, *With Serbia into Exile*, London, 1916.

Jovanovic, J., *Southern Serbia from the End of the Eighteenth Century up to Liberation*, Belgrade, 1941.

Kindersley, Ann, *The Mountains of Serbia: Travels through Inland Yugoslavia*, David and Charles, Newton Abbot, 1977.

Kohl, C. von, and W. Libal, *Kosovo: Gordischer Knoten des Balkan*, Vienna–Zurich, Europaverlag, 1992.

Kokallari, Hamit, *Kosova*, Tirana, 1944.

Kostovicova, D., *Parallel Worlds: Response of Kosovo Albanians to Loss of Autonomy in Serbia, 1986–1996*, Keele University European Research Centre, 1997.

Krstic, B., *Kosovo between Historical and Ethnic Rights*, Kuca Vid, Belgrade, 1994.

Lendvai, Paul, *Eagles in Cobivebs*, Doubleday, Garden City, NY, 1969.

Mackenzie, G.M. and A.P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Tukey–in–Europe*, London, 1877.

Magas, Branka, *The Destruction of Yugoslavia*, Verso, London, 1993.

Maletic, Mihajlo, *Kosovo, Yesterday and Today*, Belgrade, 1973.

Maliqi, Shkelzen, *Nya e Kosoves – As Vllasi As Milosheviqi*, Ljubljana, 1990.

___, „Kosovo: Politics of Resistance" in *Ex–Yugoslavia: From War to Peace*, Generalitat Valenciana, Valencia, 1993.

Marmullaku, Ramadan, *Albania and the Albanians*, Hurst, London, 1975.

Mihaljcic, R., *The Battle of Kosovo in History and in Popular Tradition*, Belgrade, 1989.

Mijatovic, Elodie Lawton, *Kosovo*, London, 1884.

Misovic, Milos, *Ko je trazio Republiku Kosovo 1945–1985*, Belgrade, 1987.

Mitrovic, A., *Srbija u prvom svetskom ratu*, Belgrade, 1985.

Musaj, Fatmir, *Isa Boletini*, Tirana, 1987.

Novakovic, St., *Zakonlk Stefana Dusana*, Belgrade, 1898.

Obiadovic, Milovan, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu, 1918–1941*, Pristina, 1981.

Pecrovic, R. and Blagojevic M., *The Migration of Serbs and Montenegrins From Kosovo and Metohija*, Belgrade, 1992.

Pipa, A., and S. Repishti, *Studies on Kosova*, Columbia University Press, New York, 1984.

Popovic, Dimitri, *Borba za narodno ujdinjenje, 1908–1914*, Belgrade, 1936.

Qosja, Rexhep, *La Question Albanaise*, Fayard, Paris, 1995.

„Relationship Between Yugoslavia and Albania", Review of International Affairs, Belgrade, 1984.

Reuter, Jens, *Die Albaner in Jugoslawien*, Südost–Institut, Munich, 1982.

Roux, Michel, *Les Albanais en Yougoslavie: Minoritee nationaie, terriloire et developpe ment*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1992.

Rushti, Limon, *Levizja Kacake Ne Kosove (1918–1928)*, Pristina, 1981.

Rusinow, Dennison A., *The Yugoslav Experiment, 1948–1974*, Hurst, London, 1977.

Rugova, I., *La Question du Kosovo* (Entretiens avec M.R Allain et X. Galmiche), Fayard, Paris, 1994.

Shala, Blerim, *Kosovo krvi suze*, Ljubljana, 1990.

Shoup, Paul, *Communism and the Yugoslav National Question*, New York, 1968.

Skendi, Stavro, *The Albanian National Awakening, 1878–1912*, Princeton University Press, 1967.

Stojkovic, L., and M. Martic, *National Minorities in Yugoslavia*, Belgrade, 1952.

Sufflay, Milan von, *Srbi i Arbanasi*, Belgrade, 1925; repr. Mala Azurova Povjesnica, Zagreb, 1991.

Swire, Joseph, *Albania: The Rise of a Kingdom*, repr. Arno Press, New York, 1971.

Tempo, Svetozar Vukmanovic, *The Battle for the Balkans*, Zagreb, 1980.

Todorovic, D., *Jugoslavija i balkanske drzave, 1919–1923*, Belgrade, 1979.

Tomic, Jovan, *Rat na Kosovu i Staroj Srbiji 1912 godine*, Novi Sad, 1913.

Thompson, Mark, *A Paper House: The Ending of Yugoslavia*, London, 1992.

Tukovic, Dimitri, *Srbija i Albanija*, Belgrade, 1914.

Vickers, Miranda, *The Status of Kosova in Socialist Yugoslavia*, Bradford Studies on South Eastern Europe, no. 1. University of Bradford, 1994.

___, *The Albanians: A Modern History*, I.B. Tauris, London 1995.

___, and James Pettifer, *Albania: From Anarchy to a Balkan Identity*, Hurst, London, 1997.

Vucinic, Milan, *Zaslo Kosovo ne moze da bude Republika*, Beograd, 1990.

West, Rebecca, *Black Lamb and Grey Falcon: A yourney Through Yugoslavia*, 2 vols, Macmillan, London, 1942; paperback (1 vol.), 1982.

Wilkes, John, *Tlie Illyrians*, Blackwell, Oxford, 1992.

* * *

Baskin, Mark, „Crisis in Kosovo", *Problems of Communism*, March–April, 1983, BBC, *Summary of World Broadcasts*.

The Central Archive of the Republic of Albania, especially the material collected in Fond no. 251.

Documents Diplomatiques, Correspondence concernant les actes de violence et de brigandage des Albanais dans la Vielle Serbie, 1898–1899, Belgrade, 1899.

Emmert, T.A., „The Kosovo legacy", *Serbian Studies*, vol. 5, no. 2, 1989.

Further Correspondence Respecting The Affairs of South-Eastern Europe, Turkey, 3, 1903, London,1903.

Kosova Information Centre, *Kosova Daily Report*, Pristina.

Kosova Historical/Political Review, Tirana, 1991–1995.

„Kosovo Past and Present", *Review of International Affairs*, Belgrade, 1989.

Lee, Michele, „Kosovo Between Yugoslavia and Albania", *New Left Review*, July–August 1983.

Mikic, D., „The Albanians and Serbia during the Balkan Wars" in B.K. Kiraly and D. Djordjevic (eds), *East Central European Society and the Balkan Wars*, New York, 1987.

Prepiska o arbanaskim nasiljima u Slaroj Srbiji 1898–1899, Ministry of Foreign Affairs, Belgrade, 1899.

„Relationship Between Yugoslavia and Albania", *Review of International Affairs*, Belgrade, 1984.

Rusinow, Dennison, „Events in the SAP of Kosovo: Documentation", *Review of International Affairs*, Belgrade, 1981.

TFF, *Preventing War in Kosovo*, Transnational Foundation for Peace and Future Research, Lund, Sweden, 1994.

The Truth on Kosova, Institute of History, Academy of Sciences, Tirana, 1993.

Yugoslavia, Prisoners of Conscience, Amnesty International Publications, 1985.

V.I.P. Daily News report, Belgrade.

War Report, Institute of War and Peace Reporting, London.

Приложения

Етнически състав на населението в Косово според данни от преброявания през 1961, 1971, 1981*

	1961	%	1971	%	1981	%
Албанци	647 000	67,1	916 000	73,7	1 227 000	77 5
Сърби	227 000	23,5	228 000	18,3	210 000	13 2
Черногорци	38 000	3,9	32 000	2,5	27 000	1,7
Турци	26 000	2,7	12 000	1,0	13 000	0,8
Мюсюлмани	8000	0,8	26 000	2 1	59 000	3 7
Други	19 000	2,0	29 000	2 4	49 000	3,1
Всичко	965 000	100	1 243 000	100	1 585 000	100

*Rilindja (всекидневник на албански език), Pristina, 17 March 1982. p. 7.

Етнически състав на членовете на СЮК в областта Косово – Метохия през 1953, 1968 и 1973*

	1953			1968			1973		
	брои	%	% от областта	брои	%	% от областта	брой	%	% от областта
Албанци	12 226	46,8	64,9	27 623	54,9	67.2	28 447	61,49	73,7
Сърби	10 052	38,5	23,5	15 799	31,4	23.6	12 258	26,51	18,4
Черногорци	3044	11,6	3,9	5233	10,4	3,9	3746	8,09	2,5
Други	809	3,1	7,7	1661	3,3	5,3	1805	3,91	5,4
Всичко	26 131	100,0	100,0	50 316	100	100,0	46 256	100,0	100,0

*Yugoslav Survey, vol. 14, 1973, pp. 17–19; Shoup, Communism and the Yugoslav National Question. Appendix B, table 3, p. 272; Socialist Thought and Practice, 1, M. Bakali's report to the 11th Conference of L.C. Kosovo. April 1974, 4, pp. 89–98.

Етнически състав на населението в Косово – Метохия в новите административни граници, 1991 г.*

	Всичко	Сърби и черногорци	Албанци	Мюсюлмани	Турци	Хървати	Роми	Други
Вучитрън	78 877	5687	70 000	535	66	7	1834	748
Глоговац	53 802	26	53 771	–	–	–	–	5
Качаник	37 055	243	36 488	4	–	5	306	9
Косово поле	32 500	9244	17 374	1675	49	37	3384	737
Липлян	68 639	9944	53 334	523	5	2973	1715	145
Обилич	29 523	6190	18 944	208	3	11	3767	400
Прищина	205 093	31 181	161 314	2308	1986	202	6625	1477
Сърбица	58 399	843	57 444	11	–	–	93	8
Урошевац	95 156	8478	81 737	1857	7	177	2081	819
Стимле	23 523	986	21 743	422	–	1	266	105
Дечани	49 456	799	48 267	105	–	–	184	101
Дяковица	102 947	3194	112 888	325	15	22	2657	1846
Исток	57 928	7292	46 151	2620	–	8	1338	519
Клина	51 723	5890	43 165	166	–	4	1291	1207
Малешево	45 669	487	45 181	–	–	–	–	1
Ораховац	59 942	4080	55 119	207	–	1	319	216
Печ	132 455	15 007	105 104	6878	20	54	3551	1841
Призрен	175 413	11 363	132 591	19 423	7227	41	3963	805
Суха река	63 981	3033	60 673	28	7	–	167	73
Всичко	1 422 081	123 967	1 221 288	37 295	9385	3543	33 541	11 062
%	100	8,6	84,8	2.6	0,7	0,2	2,3	0.8

*SZS, Statistical Bulletin 1934, „National Structure of the Population by Municipalities in First Results of the 1991 Census, Belgrade, 1992.

Показалец

Абдич, Фикрет 316
Абдул Меджид 46
Абдул Хамид, султан 59, 76–78, 83, 87
Аврамович, Драгослав 321
Австро-Унгария 41–43, 51–52, 57, 59, 68, 83, 85, 94–96, 99, 102–105, 107
– анексиране на Босна и Херцеговина 82, 90
– влияние в Албания 74–75, 82, 85, 92
Агани, Фехми 284, 300, 322, 324, 327
Адриатическо море 15, 19, 24, 29, 82, 90, 92, 94–95, 98
Албания, албанци
– граници 95, 98–100, 287
– италианска окупация 136
– рухване на комунизма 272
– признаване на „република Косово" 273
– многопартийни избори 274
– обединение с Косово 287
– „Велика Албания" 288
– съпротива срещу османците 46
– национализъм 57, 60, 79, 95, 162, 181, 216, 232
– въстание (1878) 61
– език 15, 41, 66, 137, 172, 192, 284
– демография 109
– консерватори 115
– партизани 143
– диаспора 274–276
Албанска академия на науките 275
Албанска комунистическа партия (АКП) 139–142
Албански национален въпрос 7
Александър, крал 119–120, 129
Алиа Рамиз 220, 225, 255–256, 300
Алиу, Али 273
Амнести Интърнашънъл 197, 203, 214, 295
Антифашистко вече за народно освобождение на Югославия (АВНЮ) 148, 160
Аркан – вж. *Ражнатович, Желко*
арменци 39, 48
Армия за освобождение на Косово (АОК) 308–311, 321, 330–331
Арсений IV Сакабента 43
Байрактари, Мухарем 141–142, 169
Бакали, Махмуд 199, 205, 217, 224, 300
Бали Комбетар 143, 145–146, 148, 163
балисти 143, 145–146
Балкански войни 77–100
Балкански съюз 84–90
Банат 41
башибозуци 58, 75
Бейта Азем 115, 117, 123
Белград 18, 42, 44, 50–51, 61, 67, 74, 87, 89, 93–95, 166, 168–169, 174, 217, 229, 260, 268–269
Бериша, Сали 274, 276, 287–288, 300, 302, 305, 311, 327
Берлински конгрес 15, 60, 67, 83
Болетини, Иса 84–88, 95, 100–101
Босна и Херцеговина 37, 82–83, 90, 94, 272, 283, 313
Бранковић, Вук 26
Бранковичи, династия 28
Букоши, Буяр 241, 270, 277, 300, 306, 310, 315, 324
Булатович, Мамир 321
Буянска конференция 149–155
България, българи 19–20, 30, 58–59, 83, 91
Видовден 30, 258
Византийска империя 19–21
вилает 46, 58, 65, 69, 76
Власи, Азем 229, 249, 251, 259
Влора 42, 90
военна повинност 37, 46–48
Войводина 42, 160, 184, 236, 246, 283, 303
Втора световна война 136–158
Вукманович-Темпо, Светозар 143–144, 152
Гарашанин, Илия 51, 61, 131
Гарашанин, Милутин 17
геги 22, 79, 198, 274
Германия 136, 147, 153, 201

Грачаница (манастир) 22, 31, 58
Гръцка православна църква 41
Гърция 32, 43, 90

Дардания, дардани 16–18, 20
Движение за национално освобождение (LNC) 143–147
Дева, Вели 224, 231
Дева, Джефер 130, 148
Дейтънски споразумения 305, 307–308, 311–314, 316, 323, 328
Демачи, Адем 175, 192, 242, 251, 289–300, 306, 312–313, 315, 320, 327, 329
Демократичен съюз на Косово (ДСК) 268–272, 278–279, 281–282, 300–301
Джилас, Милован 165, 257
Джинджич, Зоран 313
Джоканович, Вукашин 321
Димитриевич Апис 86
Драшкович, Вук 286, 313
Дубровник 24
Дукагин 36–37
Дукагини 25, 34, 150
Душан, крал Стефан 23–25
Дяковица (Джакова) 36, 42, 46, 92–96, 232

Ермени, Абас 219

задруга 125–126, 188–189
Законник (Канун) на Лека 10, 107
Зека, братя Гервала и Кадри 220
Зека, хаджи молла 69
Зогу, Ахмед, крал 115–116, 141, 169, 219

Източен въпрос 55, 59–60, 80
Илирия, илири 15–20, 34
ислям 41, 57, 266
Италия 59, 69, 120, 147

Кадаре, Исмаил 218
Карагьоргевичи, династия 75
Кардел, Едвард 171, 195, 199–200
католицизъм 21–23, 33, 36, 188, 267
качакско движение 114–117
Келкира, Али 143
Кемали (Кемал), Исмаил 89, 102
Коминтерн 128–129, 139
Коминформбюро 164, 166, 170
Константинопол (Истанбул) 18, 21, 24, 30, 40, 46, 49–50
Конференция на посланиците в Лондон (1913) (Лондонска конференция) 95–96, 103, 108
Копаоник 43, 140
Корнблум, Джон 315, 328
Косово поле 26–30
Косово, косовски албанци/косовари
- археология 16–17
- минерални ресурси 21, 124, 248–252
- византийско господство 18
- център на държавата на Неманичите 20–23
- заселване на сърби и албанци 24, 41
- православие/католицизъм 22
- османско управление 30–35
- криптохристиянство 39
- преселения 36, 169
- ислямизация 39–41
- разбойничество 45
- икономика 48, 186–187, 199, 200–201, 291–293
- култура 71–76, 197–198, 264–265
- младотурци 77–100
- балканска война 91
- съпротива срещу Сърбия 94, 114, 181
- откъсване от Албания 101–102
- бежанци 105, 291, 302
- население/демографски промени 185–187, 206–207, 240–241
- Косовски комитет (КК) 107–108, 114, 136
- турско население 117, 164, 186–187
- сръбска колонизация 118–135
- аграрна реформа, поземлен въпрос 121, 316–317
- положение на жените 125–128
- колаборационизъм 141
- статут на автономна територия 160, 162
- кръвни вражди 173, 191, 265–266
- разширяване на автономията 185–186, 197–203
- напускане на сърби и черногорци 185, 236, 281
- здравна политика 280, 292–294
- език 192, 284
- албанизация на обществения въпрос 195–196
- интелектуалци 198–224
- интегриране в Югославия 204
- безработица 206
- самоуправление 207
- привилегировано малцинство 209
- преселване на албанци 211
- разцепление сред националистите 299–301
- цензура 226
- контрабанда с наркотици 242–243
- миньорска стачка 250–251
- изостряне на вътрешноетническите отношения 259, 307–308
- обща стачка 263
- паралелна държава 277, 315, 329
- избори 278–279
- човешки права 284, 293–300, 304
- диаспора 300, 308–309
- жилища 294–295
- въоръжена борба 293–298, 309
- бойкот на изборите (1994) 298–299
- разочарование от Деитънските споразумения 305–307
Кося, Реджеп 275, 287–288, 306
Кощуница, Воислав 313
Краина 302–303
криптохристияни 39
Кубрилович, Васа 131–132, 135, 164
Кючук Кайнарджа, договор 43

Лазар, крал 26–29, 258
Лазаревич, Стефан 28
Леополд I, император 41
Лондонска конференция – вж. *Конференция на посланиците в Лондон*
Любляна 259–260

Мазреку, Пиетро 36–37
Македония 15–16, 18, 20–21, 25, 34, 160, 162, 165, 314
Марица 25
Маркович, Мира 314
Мекши, Александър 279, 327
Метохия 15–16, 20, 107–108, 183, 263
Мехмед II, султан 33
Мехмед паша Соколович 35
милет 33, 42, 72
Милошевич, Слободан 244–247, 256–258, 284–285, 302, 304, 321, 323, 325
мирдити 88, 94, 101–102
Михайлович, Дража 137–138, 141–142, 155–156
младотурци 77–90
Морина, Рахман 249, 251, 260
Мукай 145–148
Мурад I, султан 26
Мърнявчевич, крал Вукашин 25
Мърнявчевич, крал Марко 29

Националноосвободителното движение (НОД) в Косово 141–145
НАТО 223, 305
Неманичи 20–23
Нимани, Джавид 219

Обилич, Милош 29
Обрадович, Доситей 55
Обренович, крал Александър 67, 75
описни регистри (дефтери) 32
Османска империя 36–39, 43, 45–46, 52, 57–70

Панич, Милан 284–285
партизани 138–145
Пашич, Никола 89
Петър I, крал 93, 105
Петър II, крал 136
Печ 17, 22–24, 30, 35, 83, 88, 92, 269, 278, 282
Православна църква 18, 21, 137, 192, 238, 247, 258, 318
Призрен 17, 21, 24–25, 31, 49–50, 52, 119, 129, 186, 203, 316
Призренска лига 57, 71
Прищина 36, 46–47, 49, 50, 54, 122–123, 129–130, 185, 187, 189–190, 312
Прищина, Хасан 88, 97, 115–116
Първа световна война 101–117

Ражнятович, Желко – Аркан 277, 284–285, 298
Ранкович, Александър 165, 177–179, 196, 198, 235
Рашка 20, 72
Рилинджа (Пробуждане) 167, 211, 254, 264
Римска империя 18–19
роми (цигани) 237
Ругова, Ибрахим 267, 269–271, 277, 279–280, 282–287, 289–302, 306, 310, 320, 324, 327, 329
Русия 38, 43, 48, 51, 57–60, 67–68, 70, 82, 86, 95

санджак 31
Санджак 56, 284
Санстефански договор 58–59
Селим III, султан 44
Синан паша 31
Скендербег 91,181,275
Скопие 16–18, 20, 47, 254
Славония 41, 160, 176, 184
Словения, словенци 171, 203–205, 208, 259–260, 270
Солун (Тесалоники) 48–49, 77, 82, 97–98
Сталин, Йосиф 163–164, 166, 169
Стамболич, Иван 195, 244, 247
Съединени щати 243, 278, 289–290, 298, 300–301
Сърбия, сърби
- историография 15–16
- народно творчество 26–30
- национална идентичност 30–35
- преселения 31, 41–45
- принудително покръстване 23
- бежанци 302–304
- и Балканските войни 91–95, 97–100
- национализъм 235–348
- сръбско отстъпление 104–110
- колонизиране на Косово 118–123, 131–135
- окупация от силите на Оста 136–148
- четници 137
- напрежение между сърби и косовари 184
- бягство от Косово 230–234
- Милошевич като спасител 244–248
- програма за Косово 261–268

танзимат 57
Тетово 47, 183
тимари 31, 37
Тирана 114, 116, 169, 218–219, 272–273
Тито, Йосип Броз 138, 147, 163–164, 166, 178, 180, 205, 208, 210, 226
Топтани, Есад 102, 115
тоски 79, 198, 255
Трепча 124, 129–130, 137, 140, 250, 252
Туджман, Франьо 270
Турция 123, 64, 242, 286

УДБ 169–170, 172, 178
Урош, Стефан 25

Фазлиу, Емин 219
Фердинанд, Франц 94, 103
Фрашери, Абдул 64
Фрашери, Мехди 147
Фрашери, Мидхат 143

Ходжа, Енвер 139, 145–146, 149, 151, 161, 164, 166, 197, 220, 273
Ходжа, Фадил 139, 199, 227, 232, 235

Цури, Байрам 76, 84, 95, 101, 108, 115–116

Черна гора 16, 18, 22, 26, 82, 85, 86, 90, 313, 321
Чосич, Дорбица 225, 239

Шешил, Воислав 277, 286, 298
Шкодра 21, 101, 106, 109
Шкумбини 19, 22, 94

Югославия
- конституция (1921, 1946, 1963, поправки – 1968, 1974) 11, 161, 175, 184–185, 193
- отношения с Албания 218–230
- разпадане 260, 269, 272
Югославска комунистическа партия (ЮКП) 128–131, 138–141, 145–146, 150–151, 159, 163, 171, 290
Югославска народна армия (ЮНА) 269, 272–273, 275, 309, 317–318
Юсуфе, Елез 115

Макар че напрежението, наблюдавано в Косово днес, е предизвикано от конфликта между албанското население, което представлява мнозинство, и сръбските власти, една от главните цели на тази книга е да покаже как това напрежение е внесено отвън, а не произлиза от жителите на Косово.